

МУҲАММАД САЛОМ

МУВОЗАНАТ

Роман

Тошкент
Узбекистон ЛКСМ Марказий Комитетининг
«Ёш гвардия» нашриёти
1984

Салом, Муҳаммад.

С 26 Мувозанат. Роман.— Т., «Ёш гвардия», 1984,—
208 б.

Ёзувчи Муҳаммад Салом ўз асарида ёш райком секретарининг кенг қиррали фаолиятини, районда хилма-хил муаммоларга дуч келиши ва уларни бартараф этиш йўлидаги курашларини акс эттиришга ҳаракат қилган.

Салам Муҳаммад. Равновесие.

Уз 2

С $\frac{4702570200-113}{356 (04)-84}$ 36—84.

© «Ёш гвардия» нашриёти, 1984.

Амалий илм уч турга бўлинади: биринчиси — мамлакатни идора қилиш; иккинчиси — уйни идора қилиш; учинчиси — ўз-ўзини идора қилиш.

Абу Али ибн Сино.

1

Кунботарга қараган уч қаватли бино рўнарасига оппоқ «Волга» оҳиста келиб тўхтади. Орқа эшик очилиб, қорамтир пальто, худди шунақа рангда шляпа кийган, кичик жуссали киши — райком секретари шошилмай тушди-да, жанубга, икки юз қадамча нарига нигоҳлари қадалиб, беихтиёр тўхтаб қолди: икки қаватли универмаг яқинида сақичдай ялтираган қоп-қора «Чайқа» савлат тўкиб турарди. Машина атрофида ҳеч ким кўринмасди. Эҳтимол ҳайдовчиси бирор ёққа кетгандир. Абдор Сатторович-чи? Идорага кирганмикан?

У синчков назар билан шу атрофнинг энг ҳашаматли иморати бўлмиш уч қаватли бино эшиги сари ўғирилди. Эшикнинг ўнг томонидаги «Ўзбекистон Компартияси Боғистон район комитети», чап ёнидаги «Боғистон район ижроия комитети», деган лавҳа анча олисдан ҳам бемалол кўзга ташланарди.

— Домла, қаранг, — машина ичидан шофёр овоз қил-

ди,— обком секретари айланиб юриптилар, ҳу ана, хиё-
бонда.

Секретарь дарҳол орқасига бурилиб, ўзидан сал тик-
роқ, ям-яшил арчалар оша узун ҳамда кенг майдонга
разм солди. Чарақлаган қуёшнинг оловранг нурлари
кўзларини қамаштирди, пастда ўз ҳукмини ўтказаёт-
ган аччиқ изғирин эса юзларига гўё найза санчди, шид-
датли шамол шляпасини юлқиб кетмоқчи бўлди. Нафа-
си қайтиб, ютинди-ю, шляпасини бостириб кияркан, май-
доннинг ўртароғида шамолга орқа ўгириб, секин одим
отиб келаётган таниш икки кишини кўрди. Жиккак қо-
матли қария ўнг қўлини силкитиб, ҳамроҳига алланима-
ларни тушунтирар, антиқа навли барра телпак кийиб,
шунақа ёқали кулранг пальтога бурканган барваста ки-
ши эса уни маъқуллаб, гоҳо бош ирғаб қўярди. Баъзан
шамол тескари эсиб, уларнинг кийимларига чаңг-тўзон
ғуборларини урар, хас-хашакларни чирпирак қилиб, ҳа-
вога учуриб кетар эди.

Атроф-теваракнинг кўриниши анча ночор — район
марказидан кўра кўпроқ қурилиш майдонини эслатарди:
тиккайган битта ҳам дарахт йўқ; ўртадан кенг, чуқур
зовур қазилган; у ер-бу ерларда тупроқ уюмлари «тоғ»
бўлиб ётар; уяси бузилиб, макони тўзғиган сонсиз-са-
ноқсиз қарғалар тепада ларзона чарх уриб айланарди.
Қария гоҳо кўкка қўл чўзиб, ҳамроҳига қушларни кўрса-
тар, ўскин қошларини чимириб, негадир кескин бош
чайқаб қўяр эди.

— Хуш келибсиз, Аброр Сатторович,— деди райком
секретари суҳбатдошларга яқинлашаркан, антиқа тел-
пакли кишига чаққон қўл узатиб.— Ассалому алайкум.

— Салом,— обком секретари негадир хушламайроқ
қўл узатди, унинг қовоғи солиқ, ҳорғин кўзлари ўйчан,
овози ҳам қандайдир кесатиқли оҳангда эди.— Ҳор-
манг, секретарь.

— Бор бўлинг, Аброр ака. Келганингиздан беҳабар
қолибмиз...

— Ўртақ Саттаров яқиндағина келгондилар, ўртақ
Рустамов,— қария сўзлари эшитилмай қолмаслиги учун
кафти билан шамол йўлини тўсиб, райком секретарига
сал энгашиброқ гапирди.— Идарага ҳали қирғонлари
ҳам йўқ.

Обком секретари районга тез-тез ташриф буюриб
турар, аммо келишидан аввал ҳамisha биринчи сек-
ретарнинг ўзига қўнғироқ қилар, фалон жойда учраша-
миз, фалон кишилар, фалон мутахассислар ёнингизда,
бўлсин, деб тайинларди. Бугун эса огоҳлантирмасдан —

ногаҳонда мана бу «остин-устин» хиёбонга ташриф буюрибди. Боғбон Нажим бобони дарров қандай топиб олдийкин? Бирор жиддийроқ гап бормикан? Қайфияти ҳам жойида эмасга ўхшайди...

— Идорага кирамизми, Аброр ака?

— Йўқ,— Сатторов ҳамроҳлари сафидан чиқиб, шағал уюми рўпарасида тўхтади-да, Рустамовга ўғирилди.— Идорада қиладиган ишимиз йўқ.

— Дала айланамизми?

— Далалар аҳволи менга маълум. Учта колхозда шўр ювишни кўздан кечирдим. Сув қўйилгандан кейин ер музлагани яхши бўлибди. Анча-мунча ҳашароту қурт-қумуқаларга қирон келади.

— Мўлжалимиз ҳам шунақайди.

— Лекин бир оз имиллаяписизлар-да, Собит Каримович.

— Тузлар эриб, ер тагига кўпроқ чўксин, деяпмиз.

— Ҳадемай чигит экишга киришасизлар,— Сатторов овозини бир оз кўтариб, қизишиброқ гапирди.— Ҳалигача шудгор қилинмаган ерларингиз бор.

Собит Рустамов индамай четга қаради. Бу ўринда ўзини оқлайдиган бирор гап айтишга ҳожат йўқ эди. Утган йили «сўнгги граммларни ҳам қолдирмаймиз», деб ерларни ғўзапоядан тозалашга кеч киришилди. Натижада қаттиқ совуқ бошландию ерлар музлади, ҳатто баъзи майдонлар ҳайдалмай қолди. Ғўзапоялари қорайиб турган ерлар ҳозир ҳам кўзга чалинади. Колхозчилар уларни ўриб олишяпти. Албатта буларнинг ҳаммасини обком секретари яхши билади. Шунинг учун қаттиқ кесатмаяпти. Эҳтимол, янги секретарининг яқиндагина — куз охирида иш бошлаганини ҳисобга олаётгандир.

— Ҳаво юмшаса, ҳамма иш жойига тушади, Аброр ака.

— Тажрибали деҳқонсиз, сизга ўргатгулик жойи йўқ. Энди ҳамма хўжаликни баравар ўйланг, ҳаммасини ҳам ўзингиз раис бўлган колхоз даражасига кўтариш ҳақида бош қотиринг. Бунинг учун ҳозирдан отни қамчилаш зарур.

— Ният шунақа, Аброр ака.

— Ҳа, шундай ваъда бергансиз-а! — Сатторов кўрсаткич бармоғи билан ҳавони «кескилади», сўнг Нажим бобога бир қараб олди-да:— Бу... хиёбонни бузиш фикри ўзингиздан чиққанми? — дея Рустамовдан сўради.

Рустамов обком секретарига таажжубланиб тикилди:

— Ҳа, аввал мендан чиқди, кейин ўртоқлар билан маслаҳатлашдик.

— Бюрада ҳам муҳакама қилгондик, ўртақ Саттаров,— жимгина қулоқ солиб ўтирган Нажим бобо гапга аралашди.— Жуда кўпчилик маъқуллаган.

— Жуда кўпчилик? Бундан чиқдики, қаршилар ҳам бўлган?

— Қаршилар йўғиди-ю, лекин индамаганлар бориди.

— И-ҳм, балки ўшалардан чиққандир? — Сатторов елка қисиб, хаёлчан кулди.— Ўзгартиришлар, буз-тузлар айримларга ёқмаслиги табиий.

Рустамовнинг юраги «шув» этиб кетди-ю, эҳтиёткорона оҳангда: «Шикоят қилишдимми?» деб сўради. Сатторов қўлларини орқасига қилиб, район етакчисига тик қараган кўйи:

— Иш бошлаганингизга ҳали икки ой ҳам тўлгани йўқ, ўртоқ секретарь,— деди яна овозини бир оз кўтариб.— Мана, ҳалитдан ҳар хил хатлар!

Рустамов сесканиб тушди. Ранги оқариб, оёғи дармонсизлангандай сездди. Ахир у чимада адашдийкин? Қандай хатога йўл қўйдийкин? Икки ой ичида наҳотки одамларни ранжитиб улгурган бўлса?! Икки ой орасида кимларга озор берди, кимларга ёқмайдиган ишлар қилди... Икки ой аввал... Уша қуни...

II

Танаффусга чиқишлари билан обкомнинг партиявий-ташкилий ишлар бўйича бўлим мудирининг биллагидан тутди:

— Сизни каттакон йўқлаяптилар.

Рустамов таққа тўхтаб:

— Тинчликми?— деди алланечук ҳаяжон билан.

— Юраверинг, Собит Қаримович, у киши ёмон ниятда ҳузурларига таклиф қилмайдилар,— дея бўлим мудирининг илдам юқори қават сари бошлади. Бирпасда зиналар гўё эгилиб, ортда қолди. Узун йўлак бўйлаб тўшалган чўғдай гилам-поёндоз ҳам кўз очиб юмгунча йўл танобини тортди. Ҳадемай, ўзларини қабулхонада кўрдилар. У ерда бир неча киши кутиб турарди. Рустамов вазмин бош силкиб, улар билан саломлашди-да, дарҳол чап тарафдаги тошойна қаршисига ўтди. Юзлари хиёл қизаринқирабди. Бу ҳалиггина эришган муваффақияти нашидасиданми ёхуд ҳозиргина тез-тез юриб, уч қаватга тўхтовсиз кўтарилиганданми, ё бўлмаса обком

нинг биринчи секретари билан учрашув унга нималардир беришини ўйлаб, ҳаяжонланганиданми — буни ҳовир ўзи ҳам айтиб беролмасди... У калта қирқилган сочларини ички бир безовталиқ билан тарай бошлади. Худди шу пайт бояги бўлим мудирини ичкаридан чиқди-да:

— Собит Қаримович, киринг, кутяптилар, — дея Рустамовни шошилтирди.

Бу хонага у кўп ташриф буюрган, обкомнинг аввалги биринчи секретари билан ҳам, ҳозиргисию бюро аъзолари билан ҳам неча бор мулоқатда бўлган. Ҳар бир учрашув тақдирига бирор ўзгариш киритган; амалга кўтарилиш; фавқулодда топшириқ олиш; колхоз учун муҳим муаммони ҳал этиш; зарур масала бўйича изн сўраш ва ҳоказо. Аммо бу сафарги учрашув унга нималар ваъда қиларкин? Балки районда сўнгги бир ой ичида авж олдирган — янги ерлар очишда, чорвачиликда жиддий бурилиш ясайдиган тадбирлар белгилагани учун мақтов эшитар? Ёки бугунги мажлисда...

— Келинг, ўртоқ Рустамов, — дея обкомнинг биринчи секретари рўпарасидаги юмшоқ курсидан унга жой кўрсатди. Ўзи эса стол устида сўнгги варағи очиқ аллақандай дафтарга кўз югуртиришда давом этди. Собит Рустамов бир қарашдаёқ унинг кайфияти яхшилигини, ёноқлари нурланиб турганини пайқаб, кўнгли жойига тушди.

Паст бўйли, тўладан келган, буғдой рангга монанд юзлари думалоқ, қарашлари ўткир, ҳаракатчан бу одамнинг кайфияти бутун бир вилоятга ўз таъсирини кўрсатарди. Унинг бу областда иш бошлаганидан бери ордан кўп вақт ўтгани йўқ. Аммо икки йилга етар-етмас вақт ичида вилоят қиёфасини ҳам, одамлар руҳиятини ҳам кескин ўзгартириб юборди. Битта одам, ишнинг кўзини биладиган битта раҳбар нималарга қодирлигини, раҳбар шахсининг имконият доираси нақадар кенглигини амалда исботлаб берди. Унинг ҳар бир тадбири кўпинча катта шов-шувларга сабаб бўлади. Негаки, у донмо ҳеч ким кутмаган, ҳеч ким хаёлига келтирмаган, аммо оқибати кўпларни қувонтирадиган ўзгаришлар қилади. Ҳаммасидан ҳам «ўзи хон, кўланкаси майдон», не не амалпарастларни оддий одамлар қаторига тушириб қўйганига нима дейсиз?!

«Бизнинг воҳа учун худди шу одамга ўхшайдиган даядил, кадрларни ўз ўрнига топиб қўя оладиган раҳбар аллақачон керак эди, ҳатто жуда зарур эди! — хаёлидан кечди Собит Рустамовнинг. — Жуда аломат кадрларни лашф этипти. Қизиқ, биз олимларнинг айрим ишлари»

ни кашфиёт деб аташга одатланиб қолганмиз. Бироқ битта одамнинг ўз ўрнига топиб қўйилиши жуда зарур кашфиёт эканлиги ҳеч кимнинг хаёлига келмайди. Негаки, ўз ўрнига қўйилган дадил, ишчан, фидойи кадр одамлар учун, халқ хўжалиги учун қанчалар фойда келтиради. Аксинча — ўз лавозимига нолайиқ раҳбар эса кишиларни боши берк кўчага тикиб қўяди... Афсуски, одамни доим ҳам, чуқур билиб бўлмайди-да. Ҳар бир кишининг ўзи катта бир жумбоқ. Унинг нимага лаёқати борлигини билиш учун сезгирликнинг ўзи етишмайди. Бунга қўшимча дадиллик ҳам керак. Аброр Сатторовичда ана шу хусусиятлар бирлашиб кетган кўринади... Ажабо, унда бу хусусиятлар қачон пайдо бўлган экан? Ёки азалдан бўлганми?» — Собит Рустамов ўтирган ерида икки кафтини тиззалари устига қўйиб, бошини қийшайтирганча обком секретарига нигоҳ ташлади.

Аброр Сатторович бу воҳага осмондан келиб тушгандек бирдан қўйилган эмас. Асли қўшни воҳада вояга етган бўлса ҳам, ҳаётдаги мустақил ишларини шу ерда бошлаган, шу областда камолот босқичига қадам қўйган.

Айни шу кезларда бу воҳада аҳвол анча мўраққаблашган, обком секретари касалга чалинган, унинг атрофида ўралашиб юрган айрим шахслар вилоятни баҳоли қудрат идора қилишарди... Ваҳоланки бу область азалдан республикада салмоқли ўринни эгаллар, одамлари ҳам меҳнаткаш. Ҳамма гап уларни сафарбар қила билушда, тармоқлардаги етакчиларни ўз ўрнига қўйишда қолган эди. Шундай оғир ишни ким бажаради?..

Қатор номзодлар орасида Аброр Сатторовичнинг номи Марказком секретарини кўпроқ қизиқтирарди. Унинг меҳнат фаолияти ҳам шу воҳада бошланган. Унинг қадами етган жойлар сувга ёлчиган. Катта қисми чўлдан, қумликлардан, тақирликлардан иборат воҳа учун эса сув худди ҳаводек зарур. Агар сув масаласи ҳал этилса, бу область қишлоқ хўжалигида худди саноати каби, шуҳрат қозониши шубҳасиз...

Дарҳақиқат, янги обком секретари олдида қатор муаммолар улкан қоялар сингари кўндаланг бўлиб ётарди. Ё қояларни ошиб ўтиш ёки суриб ташлаб, кенг йўл очиш зарур эди. Биринчи усул хийла енгил бўлиб, қаттиққўллик билан бартараф қилинарди. Кейингиси ҳам қаттиққўлликни, ҳам раҳбарликдаги эски усулларни тағтомири билан улоқтиришни, ёшларни раҳбарлик ишларига кўпроқ тортишни ва айни пайтда қатор сув иншоотлари қуришни тақозо этарди.

Янги секретарь охирги йўлни танлади. Бир неча ой ичида ҳамманинг оғзига тушди...

— Кенгашда яхши гапирдингиз,— деди бирдан обком секретари дафтардан кўз узиб.— Фикр-мулоҳазаларингиз менга ёқди. Ҳамма ижроком раислари, партия, совет раҳбарлари шу йўсинда иш юритишлари зарур. Қатнашчилар ўзлари сезиб ўтиришди. Йўқ, фақат сезиш билан иш битмайди, уларга таъкидлаб айтамыз. Яқунлаш чоғида, албатта!

— Раҳмат, Аброр ака...

— Уртоқ Рустамов, энди сиз кенгаш якунига ўтирмайсиз.

Собит Рустамов беихтиёр обком секретарига ҳайратланиб қаради. Бу қарашда «нега?» деган сўроқ ҳамда «яна қанақа фавқулодда топшириқ бор?» деган ифода мужассам эдики, областда шунақа фавқулодда юмушлар бажарилишига, фавқулодда амалдан олиб ташлаш ёхуд янги лавозимга тайинланишларга раҳбарлар кўника бошлаган эдилар. Демак, ҳозир ҳам ё униси, ё буниси...

— Бугун, аниқроғи, ҳозироқ Тошкентга учасиз. Марказкомга! Сизни уёқда кутишяпти.

— Зарур топшириқ борга ўхшайди,— деди Рустамов дабдурустдан ҳеч нимага тушунолмаётган.— Ёки уёқда ҳам бирор кенгаш борми?

— Зарур топшириқ! — Сатторов кулимсираб, ўрнидан турди. Кейин, қандайдир тантаналироқ оҳангда сўзини давом эттирди.— Қисқа муддатли синовимиз тугади, ўртоқ Рустамов. Районни бемалол сизга ишонса бўлади. Энди район партия комитетини, бутун районни бошқарасиз.

Обком секретари бу сўзларни қатъий оҳангда айтдики, Рустамов бир лаҳза нима деярини билолмай, лол қолди. Баданида аллақандай майда заррачалар ёқимли ўрмалагандай, бутун танасини қитиқлаб, юқорига, боши томонга чопқиллаб ўтгандай бўлди. Утирган курси ўз-ўзидан кўтарилиб, уни анча юксакка чиқариб қўйгандай ҳис қилди ўзини. Тўғриси, у ҳозир бунақа таклиф бўлишини, эрта-индин ўз районига биринчи секретарь сифатида қайтишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Ҳа, қачондир шундай бўлишини орзу қилган, районни ўз етагида олиб юришни гоҳида кўз олдига келтириб, ажойиб режалар ҳам тузган. Аммо ўша кунга етгунча, ўзининг фикрича, ҳали анча вақтлар бор. Ярим йил ичида ижроком раислигидан райкомнинг биринчи секретарлигига кўтарилиш...

— Раҳмат, Аброр ака! — деди у ниҳоят ўрнидан бе-
ихтиёр тураркан, энтикиб. — Ишончингиз учун катта раҳ-
мат! Лекин мен...

— Нима лекин? Ҳеч қанақа лекин-пекини йўқ!

— Мен ҳали бу лавозимга... Советлар ишини энди-
гина ўрганиб келаётувдим. Ундан ташқари, — Рустамов
бир оз саросималаниб қолди, — Аброр ака, партиявий
ишда ҳам ўзимни кўрсатолганимча йўқ.

— Ҳеч ким онасининг қорнидан бирор иш ё лавозим-
га тайёр бўлиб тушмаган. Энг муҳими, пастдан, босқич-
ма-босқич пишиб келяпсиз. Мактабни, ўқитувчилар
коллективини моҳирона бошқаргансиз, ўтириб қолган
колхозни республикага танитгансиз. Мана, Советлар
ишида ҳам тез тилга тушдингиз. Сизга яна нима керак?
Шуларнинг ўзиёқ сизга бемалол ишонишимизга кафолат
бера олади. Дарвоқе, ҳар кунги фаолиятингизнинг ўзи
ҳам партия ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ эмасми?

— Боғлиғ-у...

— Шундай экан, партиявий ишда суягим қотмаган,
деган баҳонага ўрин йўқ, ўртоқ Рустамов. Аввало кол-
хознинг ўзида ҳам коммунистлар билан ишлагансиз,
уларни парткомга қараганда сиз кўпроқ ишга сафар-
бар қилгансиз. Тўғрими?

— Тўғрилиққа — тўғри, лекин... — Рустамов чайнал-
ди. Туйқус унинг кўнглидан: «Шарт қўйсаммикан, а? —
деган бир фикр кечди: — Аввалдан келишиб олган маъ-
қулмикан?...»

— Қани, марҳамат, сизга оқ йўл, — Сатторов унга
қўлини чўзди. Рустамов ҳам дарҳол қад ростлаб, обком
секретарининг бармоқларини қаттиқ сиқди. Сатторов
яна ўз креслосига қайтаркан, унга қараб, қўшиб қўй-
ди: — Самолётга билетни буюриб қўйишган. Кечикманг,
сизни кутишяпти.

Собит Рустамов эътирозга, ҳатто бошқа бирор савол-
га ўрин йўқлигини ҳис қилиб, эшик сари йўналди. Икки-
уч қадам босгач, бирдан тўхтади-да, шошилмай орқаси-
га ўтирилди.

— Кечирасиз, Аброр ака, — деди сўнгра дадил.

— Ҳа, яна нима гап?

— Агар районни менга ишонадиган бўлсангиз...

— Ишонмасак, бунақа гап қилиб ўтирмасдик, — дея
унинг сўзини кесди обком секретари. — Сизни Марказ-
ком секретари яхши биладилар.

Гап ким ҳақида айтилганини тушуниб, Рустамовнинг
юрак уриши тезлашди. Ҳаяжонли овозда:

— Раҳмат, — деб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди,

Кейин нафасини ростлаб, кўнглидан кечган фикрни дангал айтди: — Модомики шундай экан, менга ташкилий масалаларда эрк берсангизлар...

— И-ҳм... — Сатторов куюқ қошларини чимириб, унга ўткир нигоҳ қадади. — Нима, тўнтариш қилмоқчимисиз?

— Йўғ-э! — деди у хижолатли кулимсираб. — Қим ўз ўрнига лойиқ бўлмаса...

— А-ҳа, а-ҳа, — дея Сатторов кабинетда уёқдан-буёққа юриб, бирдан бўлажак райком секретарининг қаршисида тўхтади. — Қани, Марказкомга бориб келинг-чи, кейин бу масалага яна қайтамыз, — у энди бир оз юмшаб, ҳамроҳининг кифтига уриб қўйди. Рустамов эса бош силкитиб, тез орқасига бурилди...

III

У уйқудан уйғонди-ю, бир лаҳза кўзларини очмасдан ҳаракатсиз ётди. Танаси оғирлашгандай, бошида бир оз оғриқ бордай ҳис қилди ўзини. Одатда бу пайтда жиндай мушоҳадага эрк берар, янги куннинг вазифаларини белгилаб оларди. Ҳозир эса бунга эҳтиёж йўқ. Чунки, деярли тун бўйи мижжа қоқмай, турли режалар ҳақида ўйлаб ётди. Охирида мияси шунчалар ғовлаб кетдики, ҳатто уйқу қачон босиб келганини ҳам билолмай қолди. Шу дамдаги ҳолатига қараганда яқин орада ухлаган-у, антиқа туш кўриб, уйғониб кетган. Бири бири билан бас бойлашиб қичқираётган, одамларни уйғонишга чорлаётган хўрозларнинг овозлари шундан далолат беради. Хўрозлар қичқирғи тиниши билан атроф сув қуйгандай жимиб қолади. Фақат ҳовли юзида супиргининг майин тебраниши қулоққа чалинади. Болаларнинг онаси! Тонгда ҳовли супирмаса, ҳаммаёқ саранжом-саришта бўлмаса, кўнгли жойига тушмайди. Уйқуга халал бермаслиги учун жуда эҳтиётлик билан ҳаракат қилади. Аммо исталган соатда эрининг хоҳишини бажариб, уйғотиб қўяди. Бугун унақа топшириқ олмаган...

«Яна озроқ ухласаммикан? — Ҳали уйқуга қонмаганини сезиб, ўзича ўйлади у. — Бугун дала айланишга чиқмасам ҳам бўлар. Қим билади, ҳали қанақа вазиятларга дуч келаман. Балки... сайлашмаса-чи? Унда бутун иш расво бўлади!...»

Шу фикрлар миясидан кечиши билан у уйқуси аллақачон ўчиб, энди бари бир ором ололмаслигини жисмида бир ҳузурбахш тетиклик билан ҳис этди. Худди шу

аснода даҳлиз тарафдан аста қадам шарпаси эшитилди. Сўнг лаҳза ўтмай:

— Анвар, уйғоқсиз чоғи? — деди хотини Фазолат.

— Ҳа, уйғондим, онаси, — у устидаги кўрпани ёнига суриб, шошилмай ўрнидан турди.

— Чой қўяйми?

Бу пайтда Рустамов каравот бошига илиб қўйилган пижамасини кийиб бўлган, ташқарига чиқишга шай турарди. Ҳали атроф-теварак қоп-қоронғу, фақат кун чиқиш тарафдаги дераза ойнасида оқиш туман янглиф тонг ёришиб келиши кўзга ташланарди. Ҳавода булут кўринмас, сийраклаша бошлаган юлдузлар эса равшан чарақларди.

— Майли, бугун чой ичсак ичибмиз-да! — у ташқарига йўналаркан, хотинига бош силкиб қўйди. — Еки ширчойни кутсакмикан-а?

— Қанийди ширчойга ўтирсайиз, — деди Фазолат суюниб. — Бир коса ширчойминан кунбўйи тетик юрасиз. Бирпасда тайёр қиламан. Ҳозир сигирни соғай, янги сутдан пишираман...

Собит Рустамов керишган кўйи тонг насими эсиб турган ҳовли юзига йўл олди. Димоғига гард-ғуборсиз, мусаффо ҳаво урилиб, танаси яйраб кетди.

«Наҳотки шундай сўлим табиатни, оромижон ҳавони ташлаб, шаҳарга кўчсак? — чуқур-чуқур нафас олиб, оёқ учида енгил ҳаракатлар қиларкан, хаёлкашлик билан ўз-ўзидан сўради у. — Энди кўчмаса бўлмас, дейман. Фазол нима деркин? Унга қолса, шу ердан қимирламаса. Лекин болалар... Э, табиат қўйнида яшаганга нима етсин! Ахир қишлоғимиз шаҳардан қолишмайди-ку? Эҳ-ҳе, қишлоқни шу даражага келтиргунимизча озмунча тер тўқдикми?...» — У беихтиёр юришдан тўхтади. Хаёлида Марказком секретарининг қиёфаси жонланди. Ва унинг:

«— Районни ҳам кўтаришингизга, колхозингиздай обод, доврўғли қилишингизга ишонамиз, ўртоқ Рустамов! — деган сўзлари қулоқлари остида жаранглаб кетгандай бўлди.

— Шундай қилишга бор кучимизни сарфлаймиз!»

Бу гап-сўзлар куни кечагина Тошкентда, республика партия Марказий Комитетида бўлиб ўтган эди.

Икир-чикирларгача суриштириб, саволларга кўмиб ташласа керак, деб ўйлаган эди Собит Рустамов. Чунки ўзи билан биргаликда суҳбатга кирган бир неча раҳбар-ходимлар баъзи саволларга жавоб қайтаролмай, ўзларини йўқотиб қўйдилар. Рустамов эса орқароқда эди,

Қаршисида ўтирган кишиларнинг елкалари оша республика етакчисига ҳавас билан тикилиб турарди. Нигоҳлар дуч келиб қолди. Йўқ, Марказком секретари ўзи қаддини тиклаб, атайлаб Рустамов томонга нигоҳ ташлади ва:

— Собит Қаримович Рустамов! — деди кўзларини узмасдан. Қўлида эса унинг сурати ёпиштирилган кадрлар варағи силкиниб турарди.— Боғистон район партия комитетининг биринчи секретарлигига тавсия қилинган. Утиринг, ўртоқ Рустамов, биз сизни жуда яхши биламиз,— Марказком секретари қўлидаги анкетани стол устига қўйди, бюро аъзоларига, шунингдек, турли лавозимларга тасдиқланиш учун юборилган номзодларга қарата гапирди.— Менимча, бу йигит бошқарган, республикага доврў таратган колхозни эшитмаган киши топилмаса керак. Деҳқончилик илмини, деҳқончилик маданиятини пухта эгаллаган. Ўзи ҳам деҳқон боласи...

Сурурбахш бу сўзлар Рустамовнинг гўё тушида айтилаётганга ўхшарди. Марказком секретари билан бўлган аввалги учрашувлар, колхозда бўлиб ўтган унутилмас суҳбатлар хотирида равшан ёрқинлана бошлади. Шу йил ёз бошидаги учрашув айниқса бунинг тақдирида жиддий бурилиш ясади...

Ушанда область марказидаги истироҳат боғининг кенг саҳнида қишлоқ хўжалик ходимларининг катта кенгаши қизғин давом этмоқда эди. Ғўза ҳамда бошқа экинлар аҳволи чуқур таҳлил қилинарди. Кенгаш ишида республика Компартияси Марказий Комитетининг секретари иштирок этаётган, нотиқларнинг сўзларини диққат билан тинглаётган эди. Шунда колхоз раиси Собит Рустамовга ҳам сўз берилди. У ҳар эҳтимолга қарши маърузага пухта тайёргарлик кўрган, шу боис минбарга дадил кўтарилган эди. Аммо ҳайъатга кўзи тушиб, бир лаҳза ўзини йўқотиб қўйди, бутун вужудини ҳаяжон қамраб олди: Марказком секретари чап қўлини нягига тираганча уни синчковлик билан кузатиб ўтирарди. Синовчан қараш эмас, оталарча нигоҳ билан кузатаётганга ўхшарди. Кеча у киши унинг колхозида бўлган, далаларини кўрган, ажойиб иморатларни, хилма-хил иншоотларни кўздан кечириб, яхши гаплар айтган эди.

Ҳар қалай, оталарча кузатувчанлик билан боқаётган раҳбарнинг самимий нигоҳи Собит Рустамовга далда бўлди-ю, бир йўталиб олиб, шошилмай, вазмин сўз бошлади. У ўз нутқида Аҳмад Дониш номли колхоз эришган ютуқлар, колхозчилар турмушидаги ўзгаришлар,

ҳар ишловчига тақсимланган ўртача даромад ҳақида батафсил тўхталди. Қизиғи шунда эдики, бу колхозга ёндош бошқа хўжаликлар ундан анча орқада қолиб кетгандилар. Буни Марказком секретари ҳам яхши биларди. У колхоз раисининг сўзларини эътибор билан тингларкан, туйқус сўзини бўлиб, битта савол берди:

— Айтинг-чи, ўртоқ Рустамов, бу ютуқларга қандай эришдингиз?

Қатта-кичиқ хўжаликлару корхоналарнинг боғни тўлдириб ўтирган беш мингга яқин бошлиқлари қизиқиш ва ҳаяжон билан раисга қадалиб тикилдилар. Деярли кўпчилик ундан: «Қаттиқ ишлаганимиз учун шу ютуққа эришдик», деган жавоб кутган эди. Йўқ, нотик мавжуд ҳақиқатни содда ва лўнда ифодалаб:

— Биз кадрларни ўз ўрнига қўйганмиз,— деди.— Нимагаки эришган бўлсак, ҳаммасини ишнинг кўзини биладиган кадрлар ҳал қиляпти.

Марказком секретари бир лаҳза ўйга чўмди. Шунда, эҳтимол, ўша колхозда бўлганида ўз кўзи билан кўрганлари, муҳташам бинолар, маданият саройлари, истироҳат боғлари, уруш қурбонлари учун ўрнатилган ажойиб ёдгорлик хаёлидан ўтгандир, балки қишлоқнинг бири-биридан гўзал, турнақатор уйлари, равон кўчалари, ишчан, тадбиркор бригадирлари хотирида равшан жонлангандирки, мамнун қиёфада:

— Мутлақо тўғри айтдингиз! — дея раиснинг сўзларини маъқуллади.— Кадрларни тўғри танлаёлган раҳбарнинг юзи ҳамиша ёруғ, тили ҳамиша узун. Яшанг, ўртоқ Рустамов, отангизга раҳмат!..

Бирдан бугун боғ узра давомли қарсақлар янгради.

Одамлар орасидан юриб, ўз ўрнига қайтаркан, ҳамма Собит Рустамовга қизиқиш ҳамда ҳавас билан тикилар, сўзсиз табриклаган каби кўз қарашлари билан кузатиб қолардилар. Ҳатто у ер-бу ерлардан шивир-шивирлар ҳам қулоққа чалинади:

— Боплади азамат!

— Ўзи кичкина бўлсаям жуда пишиқ экан. Жавобини қаранг-а!

— Э, биродар, энди назарга тушди, деявер!..

Дарҳақиқат, кенгаш баҳона бўлиб, ўша куни одамларни дадил етаклайдиган, ишнинг кўзини биладиган йирик, янги бир раҳбар ходим — ажойиб етакчи кашф этилган эди...

Орадан кўп ўтмай, Собит Рустамов район ижроия комитетининг раиси сифатида иш бошлади. Аммо, бу — қисқа муддатли синов эканлигини, ҳадемай, бутун рай-

онни ўз елкасига олажагини ҳали ўзи ҳам билмас эди. Учрашувда Марказком секретарининг катта ишончи, —сухбат чоғидаги мададбахш тилаклари анчадан буён Собит Рустамовни кўз остига олиб юрганлигидан далолат берарди. Лекин кеча бу ҳақда ҳеч нима демади. Фақат катта масъулият юклади...

«Ишонинг, ўртоқ секретарь, сўзимизнинг устидан чиқамиз! — дея Рустамов мамнун пичирлаб, яна бадантарбия машқида давом этди.— Шаҳар қиёфасиниям ўзгартириб юборамиз. Шаҳар ичидан шарқираб сув оқиб турса, фавворалар атрофга сув пуркаса, кўркем дарахтлар кўкка бўй чўзса, гуллар антиқа бўй таратса — кимга ёқмайди!..»

Шу пайт ошхона эшиги ёнида Фазолат кўринди. У эрига қарай-қарай уй томон ўтаётган эди.— Айтсам, ишонмаса керак. «Ҳа, райкўм буванинг кампири, ширчай пищдими?» деб сўрайми? Ҳайрон қоларов. Бултур шу пайтларда уни одамлар «раис бийи» дейишарди. Шунанга ишлар бўлади, деб ким ўйлабди?.. Йўқ, бу гапларни айтишга ҳали эрта. Майли, ўтган галгидай бошқалардан эшитақолсин...»

Фазолатнинг майин қиқирлаб кулиши ноҳос Собит Рустамовни сергаклантириб юборди: тивзаларига тираниб тураётган кўйи хотинига қаради:

— Бугунги ҳаракатлариз бошқачами, Анвар? Лабларизиниям машқ қилдиросизми?

— Э, шунақами, онаси? — дея Рустамов хушнуд жилмайди.— Ҳа, лаблариниям машқ қилдириш зарурга ўхшаяпти. Сал гапдонроқ бўлмасак, битта-яримта олдида мум тишлаб қолмайлик тагин, онаси.

— Ҳо-о, сизними? — дарвоза тепасидаги лампочка ёруғи Фазолатнинг юзига тушди-ю, қошларининг аллатавур чимирилиб кетгани кўриниб қолди.— Сизга гап тониб бериш осонмикан?

— Нима, чолингни авлиё деб ўйловдингми? Районда ҳар бир шоввозлар борки, оёғи билан эмас, оғзи билан юради.

— Бари бир сизга ҳеч ким бас келолмайди.

Хотинининг соддалиги, сўнгсиз ишончу эътиқоди унинг кўнглини кўтариб юборди.

— Айтганча, онаси, энди районга кўчсак, дейман, жуда яхши жой беришяпти-да.

Фазолат бир зум жим қолди, сўнг эрига маъносиз тикилганча:

— Қийналопсизми, Анвар?— деб сўради аста. Бу сўроқ оҳангида ҳам эрига ачиниш, ҳам қандайдир

аламнок ифодалар мужассам эди.— Сизга қаер қулай бўлса, ўша ерга бораверамиз. Лекин қишлоқни ташлаб кетишга ҳеч кўзим қиймайди-да.

«Рост айтасан, хотин,— Рустамов хаёлан хотинини маъқуллади.— Мениям кўзим қиймайди. Балки шу ердан қатнайверсак ҳам бўлар. Унчалик узоқ эмас-ку? Бу ерда ҳаётнинг пасту баландини, колхозчилар ҳаётини яхшироқ билиб турасан киши. Лекин ҳадемай... болалар вояга етаяпти. Анварбекни уйлантириш зарур. Аммо университетни тамомлаганидан сўнг уни бу ерда тутиб туриб бўлармикан?..»

— Майли, онаси, ҳозирча яшаб турайлик-чи, кейин бир гап бўлар,— Рустамов ҳамон ўзининг оғзига илҳақ қараб турган Фазолатга мужмал жавоб қилди. Аммо бу жавоби ўзини қаноатлантирмади, ўзича ғижиниб қўйди. Аслида у ноаниқликни хуш кўрмайди. Шу билан бирга ваъда бериб, бажаролмасликдан, оқибат ёлғончи бўлиб қолишдан қаттиқ қўрқади.— Кўрамиз...

Кўчада яқинлашиб келаётган мотор овози эшитилди.

Рустамов шошилмай хонаки ҳаммом сари юраркан, хотинига:

— Бизни ҳеч ким қувиб чиқараётгани йўқ-ку, онаси,— дея маъноли кулиб қўйди. Кейин машина овози унда бошқа бир истак пайдо қилганини — юраги дала кўмсаётганини ҳис этди.— Ширчойни энди ўзларинг ича қолинглар, Фазол. Мана, Шойимбой ҳам келиб қолди.

— Ҳай, бирпас кутса осмон узилиб, ерга тушмас. Сутни ҳозиргина қозонга солувдим-а!

— Йўқ, гап кутишда эмас, вақт ҳам бор, иштаҳа ҳам йўқ эмас. Лекин... Кейин айтаман,— у мириқиб ювиниб бўлгач, катта сочиққа артинган кўйи уйга кириб кетди. Кўп ўтмай қўнжи калта, сариқ брезент этик, сарғиш плаш ва зарғалдоқ шляпа кийган ҳолда ҳовлида пайдо бўлди. Ортидан хотини синчков назар билан кузатиб чиқди.

— Эсизгина-я, ширчойни кечаги сутдан қилаверсак бўларкан,— Фазолат маъюсланиб, иягини ушлади.

— Мени пешин кутманглар,— деди Рустамов дарвозага яқинлашаётиб.— Балки кечқурун ҳам кечроқ қайтарман... Болаларни далага яхшироқ кийинтириб жўнат.

Фазолат ғира-шира, кўр қоронғуликни ёрқин нурлари билан тилиб бораётган, орқадаги икки қизил чироқ-часи оловли кўз сингари «милт-милт» қилиб кетаётган машина ортидан хаёлчан тикилиб қолди. У эри ҳақида, унинг бугунги «ғалати ҳолати» ҳақида ўйларди. Бунақа ҳолатлар эса ҳар доим ҳам рўй беравермасди. Бордию

рўй берса, оилага қандайдир бирор янгилик олиб киради.

Фазолат янгиликни камдан-кам ҳолларда эрининг ўзидан эшитар, кўпинча эса бошқалардан, уларнинг табрикларидан билиб оларди. Эри асосан бир-икки сўз билангина кўнглидагини айтарди. Бу борада Фазолатга Собит Рустамовнинг кундалиги энг яхши, беғараз суҳбатдош эди. Кундалик муҳим воқеаларни гоҳида миридан-сиригача «сўзлаб» берарди. Худди «оила тарихи» сингари...

IV

1975 йил. 3 январь.

«Ҳар бир оиланинг бошланиши, гуркираши, гоҳида завол топиши — ўз тарихи бўлади. Фарзандлар, неварая эваралар, умуман келажак авлод қандай оилада дунёга келганларини билиб қўйсалар, зарар қилмайди. Уша маънода мен ҳам анчадан бери оиламизнинг пайдо бўлишини қисқача қоғозга тушириш ҳақида бош қотираман. Қани, бугун шу ишга бир урнинг кўрай-чи. Қарасам, озроқ бўш вақтим бор экан. Колхоздаги ҳамма ишлар саранжом-сарийшта, йил кўнгилдагидай якунланган. Кейинги якшанбада, ўнинчи январда колхозчиларга ҳисоб берамиз. Маърузамни ёзиб қўйибман. Ҳисоботдан ҳам, якундан ҳам кўнглим тўқ. Янги йилимиз ҳам ёмон бўлмайди, чоғи. Ана, ташқарида гупиллаб қор ёғаяпти. Қорнинг чирпирак бўлиб, айланиб тушишлари одамни хаёлга толдиради.

Фазолат билан турмуш қурганимизга яқиндагина ўн саккиз йил тўлувди. Тўй кунимизни нишонлаганимиз йўқ. Шунчаки эсладик, холос.

Биз болаликдан бирга катта бўлганмиз. Ҳар куни неча марталаб учрашардик, бирга ўйнаб, бирга ишлардик. Бирор сабаб билан уни кўролмай қолсам, ўша куни бир нарсамни йўқотиб қўйган каби гарангсиб юрардим. Аммо бу ҳолатимни ҳеч кимга сездирмасдим. Назаримда, Фазолат ҳам шундайга ўхшарди. Унинг кўнглини аниқ билмасдим. Ахир биз ҳеч қачон бир-биримизга ишқий гаплар айтмаган, муҳаббат мактублари битмаган эдик-да...

Еттиччини битирдигу орамизга айрилиқ тушди. Қишлоғимизда ўрта мактаб йўқлиги сабабли ҳаммамиз ҳар ёққа тарқалиб кетдик. Синфдошларнинг бир қисми колхозда қолиб ишлашни афзал кўрдилар. Улар ~~ордада~~

Фазолат ҳам бор эди. Шунинг яхши билардимки, у ўқиш-ни давом эттиргиси келарди. Бироқ ота-онасининг хоҳишига қарши боролмаган. Табиатан камгап, тортинчоқ, лекин меҳнаткаш қиз...

Ҳар қалай, менинг йўригим бўлак. Лекин бари бир менга ҳам осон бўлгани йўқ. Ўзимга «боғланган» мустаҳкам арқонни узиб, қаттиқ қаршиликни енгиб ўтишимга тўғри келди...

Ҳамма-бало шунда эдики, менинг «бошимни силайдиган бирор меҳрибон қўл» топилмасди. Угай онам: «Агар ўша узоқдаги мактабга борадиган бўлсанг, ҳовлига қадамнингни босмайсан», деб шарт қўйди. Нега бундай дейиши сабабини ўзимча тушунардим. Ахир у қўллик, оёқлик — тайёргина дастёрдан ажраб қолишни истамасди-да. Мен ҳам қайсарлигимдан қайтмасдим: «Майли, уйдан кетиш бўлса, кетаман, лекин мактабдан қолмайман», деб жавоб қилардим.

Ўртамизда келишмовчилик бошланди. Отам эса бепарво эди. Ким ҳақ, ким ноҳақлигини суриштириб ҳам ўтирмасди. Отамни ёмон деёлмайман, шубҳасиз, унга ҳурматим зўр эди. Ҳатто ҳайқардим ҳам. Бироқ унга қийинлигини ҳам сезардим. Отам колхозда ҳосилот советининг раисийди, тонгдан шомгача даладан бери келолмасди. Ярим кечада ҳориб-толиб қайтганидан сўнг қулоғига чивиннинг шарпаси ҳам ёқмасди. Аслида ҳам галваларга тоқати йўғиди, майда-чуйда гапларга аралашмасди. Мен ҳам арз қилишни ёмон кўрардим.

Угай онам бошданоқ меҳрини мендан дариг тутди. Эҳтимол, шу сабаблидир ёки онамнинг ўрнини эгаллагани учундир уни жиним суймасди. Унинг олдида ҳеч очилиб-сочилиб ўтиролмасдим. Балки кўнглимни топганида бошқача бўлармиди. Ундай эмасди-да. Ширин муомалани сотиб оладиганга ўхшарди. Дакки-дашном эшитиш, мол боқиш, ўгай укаларга қараш гўё менинг маҳримга тушган эди. Бу ҳолдан қаттиқ эзилардим. Ўз онам бўлмаганидан ўкиниб, жар ёқасига борардим-да, «мени ташлаб қаерларга кетдингиз, онажон, нега мениям олиб кетмадингиз» деб нола қилардим.

Бироқ нолаларимни онам эшитмасди, менга ёрдам беролмасди...»

Бувисининг ҳикоясига қараганда онаси бир лаҳза ҳам тинч ўтиролмайдиган, ишдан — иш чиқарадиган, топқир ва ўктам аёл бўлган. Пахта теришда унга бас келадигани бутун колхозда топилмаган. Ҳамиша зарбдор саналиб, мукофотларнинг олди унга теккан. Дала ишидан ташқари, сигир-бузоқ, қўй-эчкиларни ҳам, супир-сидир,

ни ҳам ўзи эплаган. Азбаройи куйди-пишдилиги туфайли ўз умрига зомин бўлган.

Ушанда онаси Собитга иккиқат экан. Ғўзалар эндигина биринчи чопиқдан чиқаётган пайтлар. Пешин чоғи. Ҳавонинг ҳарорати баланд — кун тиккада. Бошқалар аллақачон тушликка кетган. Иккиқат аёл эса ҳовлига қуруқ боролмайди. Айвон тагида бузоқ, бир неча қўй қорни ич-ичига қапишиб, маъраб ётибди. Уларнинг «овозини ўчириш» керак. Ут-тўрва бўлса ҳадеганда тўлавермайди. Туппайиб ўтирганча, жиққа терга пишиб, ҳарсиллаб, у ўт-ўлан юлади. Нарироқдаги дарахтлар тагида қизалоғи, Собитнинг опаси беланчакда ётади. Ундан нарида, ариқчага яқин ерда сигир ажриққа қантариб боғланган.

Ут-тўрва тўлиши билан аёл унинг оғзини боғлаб, бошига кўтаради. Беланчакдан қизалоғини қўлига олиб, орқасидан сигирини эргаштиради. Йўл унчалик узоқ эмас-у, лекин «юклар» ноқулай. Бунинг устига тиккадан қуёш олов ёғдиради. Сўқмоқнинг чап тарафида ариқча, шилдираб сув оқяпти, унинг нарёғида пахтазор. Ариқча бўйида каллакланган тутлар ҳали шох чиқариб улгурмагани туфайли сояси ҳам йўқ. Унг тарафда ердан ярим қаричча кўтарилган ғўзалар иссиқдан карахт бўлган каби шалпайиб ётибди.

Аёлнинг аъзон-баданидан ёмғирдай тер қуйилади, қулоғи шанғиллайди, белида кучли оғриқ сезади, кўз олди қоронғилашади. Нима қилсин? Бошидаги тўрвани ташлаб юборсинми? Ҳечам-да. Шунча жойгача кўтариб келиб, энди ташлайдими? Бузоқ-ку сигирни эмар, лекин қўй-эчкиларга нима беради? Қирқига чидаган қирқ бирига чидамайдими?

Шу орада ариқчанинг ғўзага сув кираётган ерига етиб қолишади. Сигир сувга интилиб, аёлни орқага силтайди. Угирилаётганда бошидаги тўрва оғиб, пастга думалайди. Тўрванинг бир чеккаси қизалоғининг бошига тегиб кетади-ю, у чўчиб, чинқириб йиғлайди. Онаси қаттиқ силкиниб, аммо йиқилишдан зўрға сақланиб, тўрванинг устига ўтириб қолади. Лекин бари бир тўрва устида ўзини тутиб туролмайди. Ҳолдан тойган, бунинг устига белидаги кучли оғриқ зарбидан карахтлашган аёл шундоққина тўрва ёнига, сув учун тайёрланган ғўза жўягига йиқилади. Қизча тўрвага маҳкам ёпишганча бор овози билан чинқиради..

Боланинг йиғиси ҳамсоя аёлнинг қулоғига чалинади. Дарча эшикка югуриб бориб, овоз келган тарафга қарайди. Аввал эгасиз келаётган ола сигирни, кейин нарироқ-

да тўмпайиб ётган, ҳаракатсиз гавдани кўрадию ўша томонга чопади. Етиб бориб, ҳушсиз аёлнинг юзига сув сепади, қўлидан тутиб, тутнинг энсизгина сотсига ўтқи-зади. Лекин олиб кетиш иложи бўлмайди. Тўлғоқдаги аёлга бирор улов зарур. Ҳамон йиғлаётган қизчани бағ-рига босганча уйга чопади. Доя кампир билан қайтиб келганда бола аллақачон туғилган, аммо иккаласи ҳам ҳушсиз ётган бўлади. Бу кўргилик уларни гангитиб, бир-пас нима қилишларини билолмай, анқайиб қоладилар. Қаёқдандир хабар топиб, етиб келган бувиси кўкрагига уриб, йиғлайди. Аммо қизи ва неварасининг тириклиги-ни кўргач, телбаларча уларга ёпишади. Худога шукрона-лик қилади. Бир амаллаб уйга олиб кетишади. Лекин қувончлар узоққа чўзилмайди: орадан уч кун ўтгач, аёл оламдан ўтади. Боласига жон ато этиб, ўзининг ҳам ум-рини фарзандига улаган каби бу ёруғ дунёдан абадий кўз юмади. Шундай қилиб, ҳали онасининг дийдорини кўрмасданоқ Собит етим бўлиб қолади.

Бу аламли воқеани ҳар сафар унга бувиси йиғлай-йиғлай айтиб берарди, унга қўшилиб Собит ҳам ҳўнг-ҳўнг йиғлар, кейин бир-бирларини овутишга тушарди-лар. Бувиси уни эчки сути билан катта қилади. Шу ора-да опаси ҳам касалга чалиниб, оламдан ўтади. Кейинча-лик Собитга янги «она олиб беришади». Собит кўпроқ бувиси билан бўлар, пайт топилди дегунча унинг бағ-рига отиларди. Аммо тақдир бувисини ҳам унга кўп кўр-ди. Собит мактабга борган йили кампир безгак касали-дан вафот этди. Бу — урушдан кейинги биринчи йил эди...

«...Сўзимдан қайтмадим. Уй билан боғланиб турган «занжир узилгач» менга буёғи осон кечди. Муаллимла-рим ёрдами билан район марказидаги интернатга жой-лашдим. Эркин бўлиб олиб, саккизинчи синфда ўқишни давом эттирдим. Энди бемалол билим олишим, ҳунар ўрганишим учун эшиклар ланг очиқ эди. Аввал анча чи-ниққан эмасманми, бу ерда ҳам ўзимни кўрсатдим. Ме-ни синфбоши қилиб сайлашди.

Аҳён-аҳёнда, дам олиш кунлари қишлоққа келиб ту-рардим. Унда ҳам кўпинча Фазолатни деб интилардим. Уни далага бориб кўрардим-у, кечқурун яна қайтиб ке-тардим. Суҳбатимиз ўқиш, ишдан бўлак мавзудан нари ўтмасди. Аммо ундан узоқлашиб кетишим билан қора-чадан келган сиймоси ҳадеб кўз ўнгимда намоён бўла-верарди, гоҳо уйқўмни ҳам банд этарди. Назаримда, бу туйғуни муҳаббат деб аташга ҳали асосим йўқ эди. Шун-чаки қадрдонмиз, болалигимиз бирга ўтган, деган ту-

шунча бошқа хаёлларга боришимга халал берарди. Китобларда ўқиганларим бўйича мен қудратли муҳаббат кутардим. Қачондир, кимнидир ўшандай сеҳр билан севишимга ишонардим.

Лекин бари бир ўшандай муҳаббат менга насиб бўлмади. Яна ким билади, дейсиз. Балки табиатан шундай-дирман. Гарчи, шаҳарда, ётоқхонада яшаб, интернатда ўқисам-да, қишлоқдан ҳеч кўнгил узолмасдим. Унинг тупроқли сўқмоқларини, кўм-кўк ўтлоқларини, айниқса ўзим сигир боққан паст-баланд қирларни, Зарафшон бўйида битадиган ширин-шарбат қовунларни ҳар куни неча бор эслардим. Гоҳида уйғониб кетиб, қаерда ётганимни билолмай турардим. Худди ҳамиша ўзим ухлайдиган тўққиз болорли уйда ёлғиз ётгандай ҳис қилардим. Аммо сал ўтмай шифтдаги сидирға текис оқлик, юмшоқ каравот ҳушимга келтирарди. Юрагим ғалати бўлиб кетарди. Тўпидан ажралиб қолган бўталоқдай сезардим ўзимни. Йиғлагим келарди. Лекин зўрға ўзимни босардим. Яна қишлоқни ўйлардим. Биринчи бўлиб кўз олдинда Фазолат пайдо бўларди. У гўё, мени ташлаб кетдинг-а, дегандай бош тебратарди. Шаҳарлик бўлганимдан норози эмасди-ю, лекин кўнглининг бир чеккасида нимагадир илинж бор эди. Отам-чи? Аввал ўзбошимчалигим унга қаттиқ тегди. Кейин танлаган йўлим маъқул тушди. Районга ҳар борганида албатта кириб ўтарди. Ўғай онам ҳам негадир шаштидан тушган, аввалгидай дашномлар бермас, борган пайтларимда илиқ кутиб оларди.

Ётган ўрнимда шуларни эслаб, ўзимча илжайиб қўярдим. Негадир кетгим келарди. Бироқ мактабни битирмасдан кетиш хато эканини ҳам тушунардим. Дарҳақиқат, ўшанда тўғри қилибман. Буни кейинчалик тушуниб ақлимга балли деб ўзимдан хурсанд бўлдим.

Мактабни битириш арафасида, дам олиш кунларидан бирида отам билан онам мени йўқлаб интернатга бориб қолишди. Ўзимизнинг ҳовлида етилган ширпайванд ўрикдан ҳамда уч-тўртта зомича¹ олиб боришибди. Иккита патир орасига қатлама қўйишибди. Бу нарсаларни ўртоқларим билан мазза қилиб едик. Кейин отам билан онам ўринларидан туришди. Уларни кузатиб, орқаларидан эргашдим. Интернат ҳовлисига чиққанимиздан сўнг бўш турган скамейкаларнинг бирига ўтириб, ёнларидан менга жой кўрсатишди.

¹ Зомича — ҳандалак.

— Мана, ўғлим, мактабинг ҳам тамом,— дея отам гап бошлади.

— Ҳали тамом бўлмади, иккита имтиҳоним бор,— дедим шоша-пиша.

— Ҳа, бари бир яқинда тамом бўлади-да! — гап қўшди ўгай онам.— Бир-икки ой боғлаб қўймайди-ку.

Индамай отамнинг оғзига тикилдим.

— Тўй бошлаймиз, ўғлим.

— А? Қанақа тўй? — ҳайрон бўлиб, аммо хотиржам сўрадим. Билишимча, ҳовлимизда ҳали-вери тўйи ўтказиладиган ҳеч ким йўқ эди. Укаларимнинг тўйидан ўтган йили қутилган эдик.

— Сани тўйинг,— кулимсиради отам.

— Менга тўй керак эмас,— дедим дангал.— Мен ўқишга бораман.

Ўгай онам ялт этиб отамга қаради. Отам бошини орқага ташлаб, ўйга чўмди. Афтидан эътироз билдиргиси йўқ эди.

— Ўқишни ўзи бўларканми? — кинояли оҳангда деди онам.

— Униси билан ишингиз бўлмасин,— дедим терс овозда, кейин ўрнимдан туришга интилдим. Отам ўтир, деган маънода ишора қилди-да:

— Ўқишингга қарши эмасман, ўғлим,— деди кўзларини узоқларга тикиб, ҳамон ҳаёлчанлик билан.— Майли, урдасидан чиқсанг, ўқийвер.

— Тўй нима бўлади? — деб ниманингдир илинжида ўгай онам отамдан сўради.

— Тўйни қилаверамиз. Келин уйга кириб-чиқиб ишлайверади-да. Пазол маъқулгина қиз-ку?

Ўгай онам дарҳол менга қаради. Юрагим дук-дук уриб, нафасим бўғзимга қадалгандай аъзои баданим қизиб кетди. Ҳолатимни сездирмаслик учун интернат майдонида тўп ўйнаётган ўқувчилар томонга кўз тикдим. Шу топда бир оғиз сўз айтишга ҳам мажолим етмайдиганга ўхшарди. Бироқ, Фазолат менга қанчалик дилбар туюлмасин, назаримда, ўқишим учун ипсиз тушов бўлиши аниқдай кўринарди.

— Ўқишним, хотинним эплаш осон эканми? — дея ўгай онам лаб бурди. Унинг мақсади энди менга аён: қандай бўлса— бўлсинки, мен ўқишга бормай. Аммо отамнинг сўнгги сўзи унга бўлган меҳримни янада оширди.

— Пазол ўзини ўзи эплайдиган қиз: эпчил... Эри ўқи-мишли бўлса, ўзигаям яхши.

Дарҳақиқат, тўйдан кейин Фазол билан кўнглимиз бир жойдан чиқди.

— Мен ўқиёлмадим, энди сиз ўқишни ташламанг,— деди у иккиланмасдан.— Сиз учун ҳам ишлайман.

Бир ҳафталик келинчакнинг бу мардлиги, дадиллиги мени тўлқинлантириб юборди. Кўнглимда ҳар қандай шароитда, қаерда бўлмайин, сенга хиёнат қилмайман, Фазол, деган қарорга келдим... Аммо ёшгина келинчакни қолдириб кетиш, ундан олисда яшаб, илм заҳматларини чекиш ўзим учун ҳам осон эмас. Университетнинг тарих факультетига ҳужжат топширдим. Тарихчи бўлишни кўпдан орзу қилардим. Назаримда, университетда ўқисам, тарих қаърида ётган олам-олам сирлардан воқиф бўлардим. Бу сирлар сеҳргар каби мудом мени ўзига тортиб келарди. Аммо сирлар оламига кириш учун дорилфунунда ўқишнинг ўзи кифоя қилмаслигини, жуда кўп заҳматлар чекиш кераклигини, қанчадан-қанча китоблар титкилаш зарурлигини ҳали билмасдим.

Ҳар қалай, интернатда олган сабоқларим зое кетмади: бир минг тўққиз юз эллик олтинчи йилнинг йигирма бешинчи августи ҳаётимда энг қувончли кун бўлиб қолди.

Студент бўлганлигим ҳақидаги хабарни, юзимдаги қувонч тўлқинларини Фазолат қувонч билан кутиб олди. Аммо эртасига катта фанер чамадонни кўтариб, йўлга тушганимда маъюсланиб қолди, кўзларидан дувиллаб ёш қуйилди. Унинг аҳволини тушунардим. Ҳижронда яшаш осон эмас. Лекин бошқа иложим ҳам йўқ эди.

— Хафа бўлма, тез-тез келиб тураман,— дедим.

Кейин, то ўқишни битиргунимча шу сўзимга қатъий амал қилдим. Бутун ўқишим давомида ҳар ойда, гоҳида бир ярим ойда қишлоққа қатнаб турардим. Ҳар сафар қишлоққа қуруқ қайтмасдим. У пайтларда танқис ҳисобланган оқ ёғ, қанд, шакар келтирардим. Қайтишимда Фазолат тайёрлаб қўйган кулча, патир, сариёғ, туршаклардан олиб кетардим. Уларни ўртоқларим билан баҳам кўрардик. Фазолат шу билангина чегараланиб қолмасди. Жўнашим олдидан албатта чўнтагимга баҳоли қудрат беш-тўрт танга солиб қўярди.

— Нега бундай қиласан? — деб сўрардим аранг ютиниб.— Ўзингга бирор нима олсанг бўлмайдимми? Менга стипендиям етади.

— Керакли нарсаларни келтиропсиз, шуларни ўзиям менга етади,— дерди у пинагини бузмай.— Кўп еган ҳам, оз еган ҳам яшайди. Яхши кийган ҳам, ёмон қийган

хам. Ишқилиб, сиз қийналиб юрманг, мусофирсиз. Стипендия нима бўларди.

Фазолат шундай қилмаганида ўқишим эҳтимол ўлда-жўлда қолармиди? Бунинг устига рўзгоримиз ҳам кенгайиб борарди. Аввал биринчи фарзанд, кейин иккинчиси дунёга келди. Бир ўғил, бир қиз билан университетни тамомладим. Беш йил ичида Фазолатнинг бирор марта нолиганини эшитганим йўқ. Гоҳида сассиз йиғисини: киприкларидан томган бир неча томчиларни кўрар эдим-у, булар зорланиш эмаслигини яхши билардим. Бир марта эса ўзим учун гоҳида қизиқ манзарага дуч келганман.

Ушанда иккинчи фарзандимиз бешикда, уч ойлик чақалоқ эди. Ёзги таътилга чиққандим. Шаҳардан келганимнинг иккинчи оқшоми. Тонг отарга яқин бўлса керак, қулоғимга аллақандай ёқимли, мусиқий куй урилгандай бўлди. Бу куй мен аввал эшитган оҳангларнинг бирортасига ўхшамасди. Руҳимни аллалаб, кўнглимга ҳузур бахш этарди. Менинг гўдаклигим, болалигим ғамгингина кечган. Онам алласи менга насиб қилмаган. Тўғри, бувимнинг алласини кўп марталаб эшитганман. Бироқ, уларнинг бирортаси ҳозиргидай юрагимнинг қатқатига қуйилиб, сингиб бормаган эди. Кўзларим юмуқ ҳолда, қимирламай тинглардим уни.

Бола ухлади чоғи, алла тинди. Аста кўзимни очиб, ён томонимга қарадим. Фазолат бешик тепасига бошини қўйиб, мудрамоқда эди. Шарпамдан чўчиб бошини кўтарди. Кўзлари кўзимга тушиб:

— Уйғотиб юбордимми? — дея шивирлади.

— Овоздан ҳам бор экан-ку, а? — дедим. Унг томонимда, белимга қўлларини ташлаб, ўғлим Анвар ётарди. — Жим юрасан-а, айтмайсан ҳам аллаларни биламан деб.

Фазолат уялиб, юзини ёстиққа босди.

— Нима бўлса — болангиз учун-да, — деди сўнг ўша майин, мусиқий овозда. Аммо ҳамон бошини кўтариб қараёлмасди.

— Яна битта айт, Фазол, — деб ялиндим. — Яна битта эшитай.

— Э, бу қўшиқ эмас-ку... — У бошини кўтариб, кулимсиради. — Шунчаки қизингиз ухласин деб...

— Майли, айтақол. Бошқасини бўлсаям, майли...

— Аллани... мажбуран айтиб бўларканми? Мен болангизни ухлатиш учун айтувдим уни.

— Шунисига ҳам шукур, фариштам, — дея уни эркаладим. — Боламга айтилгани — менга айтилгани!...

— Раҳмат,— бошини яна ёстиққа қўйиб, шивирлади у.

Орадан бир неча йиллар ўтиб кетди, бошқа фарзандлар ҳам дунёга келди. Яна кўп марталар алла эшитдим. Аммо унинг ўша тонг-сахарда айтган алласининг майин, мусиқий оҳанги бир умр миямнинг қат-қатларига ўрнашиб қолди. Бундай ўйлаб қарасам, биргаликда ўтказган йилларимизнинг ўзи ҳам эндиликда юракка муҳр босган ажиб куй янглиғ тарихга айланибди. Оғир, ташвишли. кунлар ҳам, қувончли дамлар ҳам энди менга ғаройиб тушдай туюлади».

V

Қуёшнинг илк нурлари дарахт шоҳларини тароқлай бошлаган маҳалда Собит Рустамов ўтирган «арғимтир «Волга» райком биноси ёнига келиб тўхтади. У машинадан тушиб, кун ботиш тарафга — кўм-кўк арчаларга, икки томони мўъжаз гулзорлардан иборат йўлкага бир қур назар солди. Йўлканинг адоғи кенг майдонга туташиб кетган эди. Гулзорчаларда оловдай ловуллаб турган атиргуллар беихтиёр киши диққатини ўзига тортарди. Аммо Рустамов гулларга у қадар парво қилмади, нигоҳини хиёл чапроқдаги иншоотга — Лениннинг бор бўйи билан ишланган ҳайкалию, унинг пойидаги минбарга қаратди. Буюк доҳий ўнг қўлини баланд кўтарганча олисларни кўзлаган, бамисоли одамларни янги курашларга даъват этмоқда эди. Ҳайкалнинг беткай тарафи анчагина кенг, узунгина майдон бўлиб, адоғи чакалакзорни эслатадиган дарахтзорга туташарди. Майдоннинг икки тарафидаги асфальт йўлдан машиналар физиллаб қатнаб турарди. Дарахтзор ортида, паст-баланд иморатлар орқасида эса қадимий мадрасанинг олд томони юзини ажин босган ҳорғин чол сингари кўзга ташланарди.

Собит Рустамов ўша бинога ўйчан тикилганча лабини қимтиб, бош тебратди.

— Хиёбонни, бутун атрофни албатта ўзгартириш керак. Жуда палапартиш-а! — дея пичирлади у орқасига қайтаркан. Бу пайтда боягина ўзи миниб келган машина бурилиб, гараж сари йўл олган, майдон бўшаб қолган эди.— Менимча, энди бирор киши монелик қилмас. Яна ким билади, балки область раҳбарлари йўл беришмас...— у беихтиёр одимини тезлаштирди. Узун бино эшиги рўпарасига яқинлашиб, биринчи зинага оёқ қўйганда, ногоҳ миясидан яна бир фикр кечди:

«Бу бино ҳам талабга жавоб бермайди. Тўғри, янгиликка-янги, лекин дидсиз, бесўнақай. Райком учун, ижроком учун кичик бўлса ҳам нафис, одамга аллақандай руҳий мадад бахш этадиган, содда, аммо теран жиллолар мужассамлашган бино қуриш зарур...»

Худди шу топда эшик ёнгинасига яна бир енгил машина келиб тўхтади: яп-янги, оппоқ «ГАЗ-24».

Қизиқ, ундан тушган киши ҳозир қандай кайфиятда экан? Қовоғи солиқмикан? Балки Рустамов сингари туни билан ухламай чиққандир? Эҳтимол ҳали ҳеч нарсадан хабари йўқдир? Ҳаётда бундай... ҳоллар тез-тез бўлиб турибди-ку! Одатдагидай айни вақтида — на кеч, на эрта етиб келишига қараганда... йўқ, ҳар ҳолда, бугун ўз тақдирида муҳим ўзгариш юз беришини, бу машинада эртадан бошлаб бошқа биров юришини билгандир...

Рустамов зинадан супачага кўтарилиб, орқасига ўғирилди, тўхтаб, райком секретарини кутди. Улар кечқурун телефонда сўзлашган, бугун пленумда кўриладиган масалалар хусусида ўзаро фикрлашиб олган эдилар. Аммо ташкилий масала тўғрисида сўзлашишмаган. Ким билади, эҳтимол вазият ўзгаргандир, эҳтимол яна унинг ўзи қоладиган, бўлгандир. Шунинг учун ҳам ижроком раиси билан бир қадар бепарво кўришиб, ҳеч гап-сўз йўқдай хотиржам йўлда давом этди...

— Пленумда Абдор Сатторович ҳам қатнашар эканлар,— деди у қандайдир бўшангроқ овозда.— Сўзга чиқадиغانлар рўйхатини яна бир карра қараб чиқиш керак. Ёзган гапларини кўздан кечирилса, ёмон бўлмас. Танқидни камайтириш керак. Битта-яримтаси қовун тушириб қўймасин тагин.

— Йўғ-е...

— Айтиб бўлмайди-да! Хўш, ўзингиз ҳам тайёрмисиз? — у иккинчи қават зинасида тўхтаб, ижроком раисига юзланди.

— Ҳа, тайёрмиз,— Рустамов дангал жавоб қайтарди. Сўнг секретарь билан ёнма-ён юриб, юқори қаватга кўтариларкан, қўшиб қўйди.— Чўл айланиб келдим.

Ҳамроҳи яна тўхтаб, Рустамовнинг кўзларига: «Ий-э, қизиқ экансиз-ку!» дегандай бир қараб, ҳайратангиз елка қисди.

Рустамов унинг қарашидан: «Ҳадеб чўлга бораверишдан бирор маъно чиқадими?» деган маънони уқди-ю, негадир айтган гапига пушаймон бўлди. «Ҳай, ўзим ҳам қизиқман-да, шунга ҳозир ҳисоб беришим шартми-ди?», деб ўйлади.

Бу пайтда улар иккинчи қават супасида туришарди. Рустамов шу қаватда қолиши, ҳозир даҳлиз томон бурилиши зарур. Агар секретарь бирор нимани пайқаган бўлса, шу лаҳзада сездириши мумкин. Йўқ, у индамадан юқорига чиқиб кетди. Нечундир паришон кўринади.

Ростини айтганда, у кишиларда салбий таассурот қолдирган эмас. Анча хушмуомалали, юмшоқ, бировнинг дилини оғритмайдиган, вазиятга қараб иш тутадиган одам. Катта, жиддий тўқнашувларга тоқати йўқ, иложи борича ишни жўнгина, тинчроқ йўл билан битиришга уринади. Унинг бу одатини айримлар мақташадди. Баъзилар эса; «шаҳарлик, сипойи», деб қўйишади. Рустамов ҳам унинг ўта зиёли эканига тан бергиси келади. Лекин нимасиндир ёқтирмайди. Ҳаракатлари сохтадай туюлади. Улар жиддийроқ тўқнашмаганлар. Тўғри, икки марта шунақа вазият юзага келган. Аммо икки сафар ҳам вазият таранглашиш ўрнига бирдан сустлашган-у, Рустамов фойдасига ҳал бўлган. Ҳолбуки, секретарь сал қаттиқроқ турса, тарозининг шайини у томонга оғиши мумкин эди. Афтидан, ноҳақлигини сезган. Ҳақиқатан ҳам чўлга ҳужум борасида ижроком раиси ўртага ташлаган масала тантана қилди, район оғизга тушди — область миқёсидаги кенгашда тажриба оммалаштирилди. Кеча оқшом телефонда секретарь ўшани ҳам эслатиб, табриклади. Қулоғига дарҳол етиб келганига қаранг. Агар кўнглида кири бўлганда индамай қўя қоларди.

«Наҳотки эшитмаган,— қабулхонага кираркан, Рустамовнинг кўнглидан кечди.— Балки пленум олдидан айтишар...»

Рустамовни кўриб, қабулхонадагилар ўринларидан туришди. Булар қабулга келган турли касбдаги кишилар. Аслида бугун қабул куни эмас. Лекин Рустамов ижроком раислигига сайланган кунининг эртасигаёқ бу хил чеклашларга барҳам берган эди:

— Қўяверинг, келаверишсин,— деганди у қабулхона котибасига.— Одамлар дардини тинглаб, бутун районнинг томир уришини билиб турамыз. Улардан кутилмаган, антиқа фикрлар чиқади...

Айримларга, айниқса муовинларга бу гап ғалати туюлди: кечагина колхоз раиси бўлган бу одам энди ижрокомни очик дарвозага айлантирмоқчи, шекилли.

— Ўзизга ортиқча ғавжою машмаша сотиб оласиз-да, Собитжон ака,— деди биричи муовин Суннатов.— Бир кунлик қабулдаям олам-жаҳон гап-сўз... Қай бирининг айтганини қиласиз. Қайтага ўзизни чарчатасиз,

— Чарчагунча ишламасангиз, одамлар арзини эшитмасангиз, бу даргоҳда нима қиласиз?

Суннатовнинг дами ичига тушиб кетди: қизариб-бўзариб, лом-мим деёлмади. Аммо раис жавоб кутаётган сингарни ундан кўз узмасди.

— Майлингиз, менга деса кечаю кундуз қабул қилинг,— деди ниҳоят бўғриққаннамо.— Мен ўзизни ўйладим-да...

Орадан кўп ўтмай бу «ғамхўрлик» сири ошкор бўлди. Суннатов устидан шикоятлар туша бошлади. Маълум бўлишича, энг «нозик» тармоқларни Суннатовнинг ўзи бошқарар, на раис, на иккинчи муовиннинг бу соҳага аралашувларига имкон бермас экан. Рустамов уни огоҳлантирди.

«Хўп, Собит акажон, айтганиздай қиламан»,— дея Суннатов ёйдайкили чиқиб кетди-ю, бироқ ўз қилигини тарк этмади.

Рустамов жиддий чора кўришга қарор қилди. Район советининг сессиясидан бир кун аввал қарорини райком секретарига дангал айтди:

— Суннатовнинг баҳридан ўтмасак бўлмайди.

— Бирор жиддий сабаб борми?

— Сабаби кўп. Ўша туфайли райижроком обрўйига путур етган.

— Наҳотки шундай деб ўйлайсиз?

— Ўйлаганим йўқ. Бор гап бу. Сезишимча, енгил машиналар, «Урал» мотоцикллари, камёб моллар устига бир нима олмаса, ордер ёзмаган, одамларни сарсонун саргардон қилган.

— Йўғ-э,— деди секретарь ҳиссиз.— Тухматдир балки.

— Далиллар бор. Участкага ер беришлар, квартира тақсимотида ҳам шундай қилган.

— Ўзига айтдингизми?

— Неча бор огоҳлантирдим. Охири бу ишлардан четлаштирдим. Ҳозир фақат қурилиш билан шуғулланаяпти.

— Аммо, эътироф этиш керак, ўртоқ Рустамов, у жуда яхши ижрочи.

— Қўли эгри, нопок ижрочи-раҳбар одамлар қўлини ишдан совутади, уларга ёмон иллат юқтиради-ку,— Рустамов бир оз қизишди.— Шундай экан, бунақа одамни ишдан бўшагиш камлик қилади. Унга партиявий жазо бериш зарур.

— Майли, мен рози. Аммо Суннатовни обрўсизлан тирманг. Яхшиси, ариза берсин, касаллиги туфайли...

Ижроком раиси райком секретарига аграйиб қараб қолган, «Раҳбар шунчалик ҳам кўнгли бўш бўладими?» деб ўйлаган эди.

Рустамов кишиларни ҳар куни қабул қилар экан, улар билан чуқурроқ суҳбатлашишдан, «бутун районнинг томир уришини» сезиб туришдан қочмас эди.

Одамлар ҳам шунга ўрганиб қолдилар. Ҳатто, мажлис, дам олиш кунлари ҳам уни тинч қўйишмасди. Ма-на шундай нозик пайтда-чи? Аммо ҳозир улар буни қа-ёқдан билишсин! Энди аввалги одатига зид боради-да...

— Бугун ҳеч кимни қабул қилолмайман,— деди у эшик тутқичига қўл узатаркан, котиба аёлга қараб. Кейин ўзига мўлтираб кўз тиккан бир неча кишига муро-жаат қилди: — Бугунча уэр, ўртоқлар... Борди-ю... жу-да ҳам зарур, айтмаса бўлмайдиган гап, муҳим иш бўл-са,— у жилмайиб қўйди,— эшитиш мумкин.

Ҳеч ким чурқ этмади.

— Демак келишдик,— Рустамов бирин-сирин йўлак сари бурилаётган кишиларга бир лаҳза қараб турди-да, кейин кабинетга кирди. Бироқ ҳозир кабинетда қила-диган зарур иши йўқ. Обком секретари келишига ками-да бир соатча вақт бор. У пайтгача қандайдир бир иш билан машғул бўлиши керак. Бюро аъзоларининг пле-нум олдидан ўтказиладиган қисқача йиғини ҳақида ҳам ҳеч нима дейишмади. Балки обком секретари иштиро-кида ўтказилар? Унда бир оз бўш вақт қолади? Эҳ, қа-булга келганларга жавоб беришга сал шошилди-да. Ке-тиб улгуришдимикан?

У дарҳол ташқарига йўл олди...

VI

Обком секретари хайрлашиб, машинага ўтираётган-да эсига бир нима тушдими, бирдан тўхтаб, қаддини ростлади. Сўнг эшикни очиқ қолдирганча Рустамовнинг билагидан тутиб, уни нарироқ тортди-да:

— Сизга юбориш учун бизда тайёр кадр йўқ,— деди янги секретарнинг кўзларига синовчан тикилганча.— Буёғини ихтиёрингизга қўйдик. Сафдош бўладиган одам-ни яхшилаб ўрганиб, кейин тавсия қиласиз.

Сатторов қайси лавозим ҳақида гапиряпти-ю, ким-ларни назарда тутяпти, Рустамов, буни дафъатан ан-лаёлмади, бошини хиёл кўтариб, ҳамроҳининг кўзлари-га саволчан қаради. Аслида улар пленумдан кейиноқ кўп масалалар бўйича гаплашган, айримлари хусусида

бир қарорга келган эдилар. Шундай экан, Сатторов нега яна кадр масаласида сўз очиб қолдийкин?

— Районнинг иккинчи йирик раҳбарини — аввалги ўрингизни назарда тутяпман, — Сатторов кулимсираб, Рустамовнинг елкасига кафтини қўйди.

— Тайёр киши йўқ дейсизми? — Рустамов сирли кулимсиради. Бу табассум, ва оҳиста, беозор айтилган сўзлар замирида ётган маънони обком секретари дарҳол англади. Бироқ жавоб қайтаришга ошиқмади, тўғрироғи, жавобни четлаб ўтди:

— Ижроком раислигига бугун ёки эртага одам топинг демайман. Лекин пухта, ишчан, айниқса, камтар киши бўлсин... Қўйинг! — Сатторов қўлини пастга тушириб, орқасига бурилди. — Сизга ортиқча гапнинг ҳожати йўқ. Буёғи ўзингизга ҳавола.

У тез-тез қадам ташлаб, машина ёнига борди-да, Рустамовнинг қўлини олиб, яна бир бор сиқиб қўйди. Кейин орқа ўриндиққа оҳиста чўкди.

— Ишончингиз учун раҳмат, Аброр ака, — Рустамов бир қўли билан эшик тутқичидан тутганча, ичкари томон оғнашиб гапирди. — Бир тўхтамга келганимиздан кейин маслаҳатлашамиз.

— Яхши! — Сатторов жавобдан мамнун бўлганини билдириб, ўриндиқда силкиниб қўйди. — Қани, кетдик, йигит.

Қоп-қора «Чайка» қирғоқдан жилган елкан каби секин қўзғалди. Рустамов унинг ортидан ўйчан қараб қолди.

Одатда колхоз бозори ёнидан ўтадиган бу кўча, атроф-тевараклар ҳамшиша одамлар билан гавжум бўларди. Унинг чап томонидаги каттақон дарвоза мева-чева — аралаш бозорга, ўнг тарафдагиси эса мол бозорига олиб кирарди. Аммо ҳозир негадир — эҳтимол обком секретарининг ҳурмати учундир — кўпчилик ўзини уёқ-буёққа урган, раҳбарларга кўринмасликка уринишган шекилли, одамлар сийрак эди. Бундан янги секретарь мамнун бўлди. Шу топда у ҳеч ким билан учрашишни истамасди. Кўнгли ёлғиз қолишни қўмсаётган эди. Шу билан бирга Аброр Сатторовичнинг атайлаб машинадан тушиб айтган сўзлари бот-бот қулоқлари остида такрорланаётгандай туюларди: «...Сизга юбориш учун тайёр кадримиз йўқ...»

«Шундаймикан? — савол берди у ўзига ўзи. — Бўлмаган гап. Обком секретарида, айниқса Сатторовдай одамда тайёр кадрлар номзоди ҳамшиша топилади. Менга атайлаб эрк берапти. Демак, ўша шартимни қабул қил

либди. Буни очик айтмади-ю... Ким билади, синовларини балки давом эттираётгандир...»

— Ассалому алайкум, Собитжон ака.

Рустамов хаёли бўлиниб, овоз келган тарафга ялт этиб қаради. Ўздан икки-уч қадам нарида башанг кийинган, сарғимтир юзининг таги кўкимтир, ишшайгани сабабли кичик кўзлари қат-қат бурмалар орасидан аранг кўриниб турган Суннатов қўл қовуштирганча унга яқинлашиб келарди.

— Ҳа, ўртоқ Суннатов, нима қилиб юрибсиз? — Рустамов тўхтаб, унинг кўзларига энсаси қотиб қаради. — Бозорчиликми?

— Йў-йў-ғэ, Собитжон ака, — Суннатовнинг сарғимтир юзлари лов этиб ёнди. Райком секретарининг сўзлари унга: «Ўзингизни бозорга солиб юрибсизми?» деган маънода етиб борди. Шундай бўлса ҳам сир бой бермасликка уриниб:

— Йў-йўлизни пойлаб юрувдим, Собитжон ака, — деди у. — Сизни шахсан ўзим табриклай, деб... Собитжон ака, янги лавозим муборак бўлсин!

— Раҳмат, — Рустамов ҳафсаласизлик билан қўлини узатди. Кейин кўзларини ярим қисганча Суннатовга тикилди. Нима учундир у киши бу қарашга тоб беролмаган каби киртайган кўзларини четга олиб қочди.

— Ниятимизга етдик-да, Собитжон ака, — Суннатов бошини кўтариб, мингиллади. — Кўпдан буён шундай бўлишини истаб юрувдик.

— Нима бўлишини?

— Биринчи бўлишини, акажон.

Шу пайт баланд акас тепасида қарға қағиллади. Негадир бирдан Рустамовнинг эти сесканиб, дарҳол дарахт учига қаради. Семиз, қорамтир-кулранг бир қарға шох учида туриб, шимол томонга қараганча қағилларди. Пастдаги шохларда сон-саноқсиз чумчуқлар, яна аллақандай қушлар чуғирлашиб «бозор» қилишарди. Хиёбондаги акаслар, заъфарон барглари хазонрезги бўлиб, атрофга сочилаётган тераклар ҳозир чакалакзорни эслатар, кишига фэйзсиздай кўринарди.

Рустамов икки ойча аввал райкомнинг собиқ секретари билан бўлиб ўтган гап-сўзни эслади. Ушанда улар марказдан келган бир меҳмонни кузатиб, хиёбонда бирпас айланиб юрдилар. Эрталаб супирилган, озода-ораста хиёбон эндиликда қушларнинг ахлатлари, чанг-чунглар билан тўлган, дарахтлар орасидан шамол эмас, нафас олиш қийинлашган — атроф димиқиб кетган эди.

— Шу дарахтзордан воз кечиб, марказни обод қил-

«Сакмикан? — деди Рустамов райком секретарига маслаҳат солган каби. Секретарь эса ажаблангандек елка қисди.

— Нега? Шу ҳолда табиий эмасми?

— Чакалакзорга ўхшайди. На атроф-теварак яхши кўринади, на истироҳат қилишга, ҳордиқ чиқаришга ярайди. Агар қайтадан режали қилиб...

— Дарахтларни кўпориб, ўрнига яна дарахт экамизми?

— Бир неча жойга чиройли фонтанлар ўрнатилади, манзарали, ҳавони тозалайдиган арча, қарағай, хилма-хил атиргуллар режали қилиб экилади. Ушанда хиёбон ҳам замонавий бўлади, марказнинг ҳам ҳусни очилади. Хиёбоннинг икки чеккасига чинор экиш мумкин.

— Тўғри, лекин булар кўкаргунча кўп вақт ўтиб кетади. Ошиқча меҳнат, анча маблағ сарфланади. Қўйинг, ҳозирча шунинг ўзи ҳам кифоя қилади,— дея секретарь қўл силтади.— Хўжалик ишлари ошиб-тошиб ётибди. Аввал ўша ишларни бир ёқлик қилайлик.

Рустамов унга ҳайрон қараб қолган, аммо эътироз билдирмаган эди...

Яна қарға «қағ» этиб, чумчуқлар чирқиллади.

— Қор чақиролти, Собитжон ака,— ҳамон Рустамовнинг диққати дарахт учуда бўлгани учун Суннатов қарғага ишора қилди.— Шу пайтда қор ёғса яхши бўлмайди-да.

— Нега энди? Куз охири. Айни ёғадиган маҳал.

— Ҳа-ҳа, бунисиям бор, Собитжон ака, энди ёғса ҳам бўлаверади. Қор жуда яхши-да.

— Лекин ҳали шудгор қилинмаган, ўртоқ Суннатов,— Рустамов кўзларини катта очиб, яна «бодроқ» тишларини кўрсатган кимсага тикилди. У эса энди нима деярини билолмаган каби каловланиб қолди.

— Э, бунисини ўйламабман, Собитжон ака, бу йил шудгор кечикди-я, ишқилиб, қор ёғмай турсин, совуқ ҳам тушмасин.

— Сиздан битта илтимос, ўртоқ Суннатов,— секретарь бирдан жиддийлашди: беихтиёр қошлари чимирилиб кетди.— Шунақа бебурдликни бас қилинг. Ишдан кетаётган пайтингизда ҳам сизга айтувдим. Ахир одам деган бундай мустақил бўлиши керак-да! Ким айтади сизни кўпчиликка бош бўлган деб?!

— Кеч-кечирасиз, Собитжон ака,— Суннатов атрофга олазарак қараб, сирли оҳангда сўзини давом эттирди.— Мен фақат сизминан сўзлашганимда шундай бўламан.

— Ҳа, сиз ким билан қандай гаплашишни яхши биласиз.

— Мендан омад қайтди, Собитжон ака,— бирдан Суннатовнинг овози титради.— Ваъдалар каттайди. Ҳаммаси остин-устун бўлиб кетди, акажон.

— И-ҳм,— деб юборди Рустамов бехос. Бундан икки ҳафта аввал райком секретари билан қилган ўша суҳбати лоп этиб, унинг хаёлида жонланди.— Айтинг-чи, Суннатов, сизга қайси лавозим ваъда қилинган эди?

— Аввалгисидан ҳам яхшироғига қўямиз, девдилар.

— Ҳм... хўш, нима экан ўша яхшироғи? — Рустамов унинг кўзларига тик қаради.

— Би-билмайман...

— Талмовсираманг. Менга ҳам айтганлар, шу одамга ёрдам беринг, деганлар.

— Ростданми?— Суннатов қувониб кетди.— Ёрдам беринг, Собитжон ака. Мен сизниям хурсанд қиламан. Аввалги ўрнимга қайтарсайиз бас, бошқаси керак эмас. Нима десайиз, майли.

— Айрим кишиларни эмас, халқни хурсанд қилиш керак, Суннатов! — деди Рустамов ғазабини бир қадар босишга уриниб.— Халқни!..

У тез-тез одим отганча узоқлашиб кетди.

Суннатов серрайганча қотиб қолди.

VII

— Ҳа, нега жимиб қолдингиз!— Сатторов ёш секретарнинг тирсагига секин туртди. Рустамов чўчиган каби бирдан бошини кўтарди.— Нафасингиз ичингизга тушиб кетди-ку? Нима, қўрқдингизми?

— Йўғ-э... Қўрқадиган нима иш қилибман, Аббор ака? Фақат одамга қаттиқ ботаркан. Қимнинг арпасини хом ўрган эканман, билмадим.

— Балки ўргандирсиз. Икки ойда эмас, икки соатда, ҳатто икки минутда ҳам кўнгил шишасини синдириш ҳеч гап эмас. Сиз бўлсангиз, Собит Каримович, тинч ўтирганингиз йўқ.

— Балли, ўғлим! — Нажим бобо бош тебратиб, гапга аралашди.— Ҳаятда ҳақ гапни айтдингиз. Лакин, бизнинг Сабитжон беҳудадан-беҳуда биравнинг кангул айнасига таш атадурғонлардан эмас.

— Эҳтимол,— Сатторов беихтиёр елкасини учирди. Сўнг бир неча қадам кичик майдон бошланишигача — арчалар ёнига қадар секин юриб бёрди-да, яна изига қайтиб, Рустамов рўпарасида тўхтади.— Ҳали суриш-

тирамиз, албатта, ўртоқ Рустамов. У кўп кишилар номидан ёзган. Сохта фамилиялар қўйган.

— Вў, қурғур-эй! — Нажим бобо бошини сарак-сарак қилди. — Юмалақ хат! Ҳеч қутилмадик-да, шу ифвагарлардан.

— Бирор нимадан озор топганлар ёзгандир, — Сатторов совуқда қип-қизарган юзини сийпалади. — Одамларга бефарқ қараб бўлмайди.

Рустамов лабини бурди. Унинг ҳафсаласи пир бўлган эди. Ўз навбатида хатда нималар ёзилгани уни жуда қизиқтирмоқда эди. Буни сезган каби сбком секретари пальтосининг ички чўнтагига қўлини солди-да, букланган иккита конвертни чиқариб, Рустамовга узатди.

— Ўзингиз ўқиб кўргангиз маъқул. Балки фойдаси тегар. Бундан бирор хулоса чиқариб оларсиз, — дедию Сатторов Лениннинг ҳайкали ёнидаги кичик йўлак томон бурилди. Бу ер районнинг бош майдони: байрамлар, тантаналар асосан шу ерда ўтказилади. Ундан кун ботиш сари қаралса, эндиликда ҳувиллаган яланглик кўзга ташланарди. — Қани, юринглар-чи, хиёбонни яна бир бор кўздан кечирайлик.

Биринчи бўлиб, унга Нажим бобо эргашди, кейин Собит Рустамов обком секретарининг ўнг томонида шошқин қадам ташлади. Унинг чап қўли узун қора пальтосининг ён чўнтагига суқилган, иккала конверт ҳам кафтлари орасида беихтиёр ёғжимланарди.

«Хиёбоннинг нимаси ёқмадийкин? — деб ўйлади Рустамов — Аббор Сатторович айтмади. Иккаласи ҳам шу хусусдамикан? Ҳозир ўқиб кўрсамми? Йўқ.. Эҳтимол, ёзган одамнинг ўзи ҳозир шу атрсефда маazza қилиб кузатиб ўтиргандир, ҳолинг қалай, деб... Ажабо, кимнинг кўнгил ойнасига тош отган эканман... Ўзи ишни нимадан бошлаган эдим?...»

• • •

— Собит Каримович, Қаҳҳор ака келдилар, кираверсинларми?

— Майли, кирсинлар, — Рустамов селектордан таралган қиз овозига босиқ жавоб қайтарди-да, ёниқ нуқта-ни босди. Айни шу топда эшик шиддатли очилиб, барваста қоматли, йигитлардек жигаррангга монанд галстук таққан, узунчоқ юзлари офтобда қорайиб кетган, чап ёноғида, кўзининг пастиди нўхатдай ортиғи бор киши — «Обод» колхозининг машҳур раиси Қаҳҳор Ҳамдамов

хотиржам ичкарига кириб, бир сония кабинет тўрига тик назар солди. Стол ортида, каттагина креслода кичкинагина бўлиб ўтирган янги секретарь ўрнидан қўзғалиб: — Келинг, Қаҳҳор ака, — дегач, у шошилмасдан қаддам босганча қизил гилам-поёндоз бўйлаб, юқорига қараб юрди. Рустамов ўрнидан туриб, раисга пешвоз чиқаркан, унга разм солди. Раиснинг виқор билан юриши, қовоғининг ним уйилганлиги нега безовта қилдинг, дейётганга ўшарди.

Бундан ярим йил аввал улар иккаласи амал жиҳатидан ҳам, обрў жиҳатидан ҳам тенгдай ҳисобланардилар. Бир неча йилдан бери иккаласи ҳам машҳур эдилар-у, аммо Қаҳҳор Ҳамдам олдига анча-мунча киши юраги дов бериб боролмас, сўзини икки қилолмас, аскияларига минг мулоҳаза билан, қўрқа-пуса жавоб қилишарди.

Аҳмад Дониш номли колхоз билан «Обод» ҳамиша мусобақадosh бўлар, гоҳ унис, гоҳ буниси ўзар, олдинга ўтгани «рақиб»га аския тифини ботиришга уринарди. Дониш номли хўжалик раиси Собит Рустамов ҳам аскияда-мусобақадoshидан бўш келмас, гоҳида сермаъно сўзи билан рақибини мулзам қиларди. Қизиги шунда эдики, иккала колхоз аъзолари ҳам ўз сардорларини аъзолашар, гап-сўзларда уларга гард ҳам юқтиришмас эди.

Сўнгги йилларда хўжаликлар аҳволида сезиларли фарқлар кўзга ташланиб қолди. Донишликлар ҳосилдорликда ҳам, ободончилик ишларида ҳам анча ўзиб кетдилар. Раиснинг дадил ишлари тўғрисида бутун республикада қувониб гапирадиган бўлдилар. «Обод»нинг раисига бу мақтовлар кўпинча оғир ботар, ўзини камситилаётгандай ҳис этарди. Бундай пайтларда баъзан «бу кичик раиснинг бирор нағмаси бор» деб қўяр, баъзан ўзидан ўпкалар, билимсизлигини важ қиларди.

Мусобақадosh хўжаликнинг етакчисига яна омад кулиб боқди: кечагина у «раисча» деб юрадиган одам аввал ижроқўмни, орадан кўп вақт ўтмай, мана энди бутун бир районни бошқарадиган раҳбарга айланди. Ижроқўмга раис бўлиб кўтарилганда «кичкина раис»га аътибор бермаган эди. Чунки у билан «ҳисоблашиб ўтиришни» хаёлига ҳам келтиргани йўқ. Энди эса ўйлаб муомала қилишга тўғри келади, шекилли. Мана, биринчилик курсисига ўтирганига ҳали икки-уч кун ўтмасданок чақиртирибди. Ҳа, албатта-да, унга ҳам суянадиган, маслаҳатлашадиган, обрўли кишилар керак-да! Шундай қилсагина иши юришади. Ахир, ҳеч кимга уло-

ғини олдирмайдыган раис билан ҳисоблашмай бўлар-
канми? Агар боши иккита бўлса ҳам...

— Марҳамат, Қаҳҳор ака,— Рустамов столни ачла-
ниб ўтиб, раисни қаршилади. Ҳамдамов ҳам кўришиш-
га қўл чўзди.— Салом.

— Саломалайкум! — Раиснинг чехраси ёришди. У ўзи
истаганидек, биринчи бўлиб, райком секретари салом
берган эди. Бунинг устига у тўрдаги креслосига эмас,
уни тенг тутгандай қарама-қарши курсига ўтирди. «Ҳа,
балли, гап бундоқ бўлибди-да! — деб ўйлади Қаҳҳор
Ҳамдам.— Бари бир биз чизган чизикдан юришинг та-
йин...»

— Қалай, ишни бошлаб юбордизми, мусобақадош?—
Ҳамдамов унга аввалдан таниш иборада мурожаат
қилди. Албатта гап оҳангида аввалги менсимаслик, ҳа-
войилик йўқ эди. Афтидан исм биланми ёхуд фамилия
билан аташ ўнғайми эканини ҳали белгилаб олмаган
кўринарди. Бироқ бу хил парвосизлик, Рустамовга ўзи
истамаган ҳолда жиндай оғир ботди. Шундай бўлса-да,
ўз ҳолатини раисга сездирмади:

— Ҳа, бошладик десак ҳам бўлади,— деди нигоҳини
қадаб.— Тўғрироғи, асосий ишлардан биттасини сиздан
бошламоқчимиз, Қаҳҳор ака.

— У-ҳў, бирор каттароқ мансаб берасиз чоғи?

— Менимча, раислик катта мансаб, ҳа-ҳа, жуда кат-
та мансаб, Қаҳҳор ака! Шунинг учун ҳам раис бўлиб қо-
лаверганингиз маъқул,— Рустамов Қаҳҳор Ҳамдамов-
нинг кўзларига яна разм солди. Бу сафар у бўшашиб,
креслога суянди-да, яна нималар эшитарканман, деган-
дай секретарга синчков тикилиб қараган қўйи палағда
товушда пўнғиллади:

— Биласиз, чорак асрдан бери колхозни опичлаб кел-
япмиз.

— Ҳа, буниси рост. Бир текис ҳаёт жонингизга тек-
кан бўлишиям мумкин,— Рустамов кулимсиради. Ҳам-
дамов бошини тикроқ кўтариб, кўзларини каттароқ очиб,
секретарга анграйиб қаради.— Колхозни бошқариш эн-
ди сизга ўйинчоқдай бўлиб қолган демоқчиман-да. Ма-
салан, менинг ўзим ҳам кейинги чоғларда сира қий-
налганим йўқ.

— Нима демоқчисиз, Рустамов?

— Энди «Обод»ни эмас, «Ҳосилот»ни елкангизга юк-
лайсиз.

— Ҳазиллашяпсизми, Рустамов?

— Ҳазилнинг мавриди эмас, Қаҳҳор ака,— дея Рус-
тамов фикрини ётиғи билан тушунтиришга киришди.

Ўзингиз яхши биласизки, «Ҳосилот» анча чўкиб қолган. Бир неча марта раислар алмашган. Орқага кетса — кетдики, олдинга силжимади. Афтидан, бу хўжалик сизга ўхшаган ҳам тажрибали, ҳам қаттиққўл раисга муҳтож.

— Йўқ, бўлмайди! — Ҳамдамов беихтиёр ўрнидан туриб кетди ва курси орқасига ўтиб, овозини бир қадар кўтарган кўйи шовқин аралаш сўради.— Нима, мени адо қилмоқчимисиз? Менда нима қасдингиз бор, Рустамов?

— Э, қўйинг-э, Қаҳҳор ака! — Рустамов ҳам ўрнидан турди, хомушланиб, бош чайқади.— Сизни доно, уддабурон одам деб билардим. Сиздан сираям бунақа жавоб кутмовдим.

— Майли, кутмасангиз — кутманг. Аммо мени иссиқ ўрнимдан совутманг.

— Ҳамма иссиққина уясига кириб ўтираверса, совуққа ким чиқади?

— Хуллас, мен «Ҳосилот»га бормайман.

— Нега? Очигини айтинг, нимадан қўрқасиз?

— Ҳеч нимадан қўрқаётганим йўқ, қўрқмайман ҳам. Лекин энди қариликда йўрғалик қилиб, одамлар билан солишиб юришга тоқатим йўқ, буни соғлиғим ҳам кўтармайди.

— Бу гапингиз ҳам ўзингизга ярашадиган гап эмас,— Рустамов жилмайди.— Шу пайтдан қариликни бўйинга олсангиз, сираям ўзингизга ўхшамайсиз. Гап битта, Қаҳҳор ака!— У ўз курсиси томон ўтди, Ҳамдамов стол бошида тўхтаб, унинг сўзини кутди.— Шу колхозни кўтариб берасиз.

— Бегона жойда энди мен кўкаролмайман, укажон! — Ҳамдамов яна тайсаллади.

— Қўйинг, Қаҳҳор ака, ўзингизни пастга урманг,— Рустамов яна муроса қилмоқчи бўлди.— Бир-икки йил ишлаб, колхозни кўтарасиз, ўрнингизга шогирд тайёрлайсиз. Келинг, шу колхоз ҳам оёққа турсин...

— Фақат менсиз. Мени тентиратманг, укажон.

— Бу бутун бюронинг қарори.

Қаҳҳор Ҳамдамов бир лаҳза жимиб, қотиб қолди. Сийрақ қошлари ўз-ўзидан чимирилиб, қалин лаблари титрагандай бўлди. Кейин ўзича бир қарорга келди шекли:

— Агар «Обод» керак бўлса, шундай ҳам топширман,— деди сўниқ овозда.— Аммо «Ҳосилот»га бориб, бор обрўйимдан ҳам айрилишни астамайман.

— Гапингиз қатъийми?

— Қатъий! — дея Ҳамдамов қаддини тиклади. — Бир парча қоғоз беролмайсизми?

Рустамов стол чеккасидан бир неча оппоқ қоғоз олди-да, раисга индамай узатди. Раис дарҳол уни олиб, дераза томонга қўйилган узун стол рўпарасига ўтирди-да, чўнтагидан ручка чиқариб, ёзишга киришди...

— Эҳ, лаънати, шу топда сен ҳам бевафолик қилсанми?

Рустамов ялт этиб, Ҳамдамовга қаради. Раис тўлғаниб, ручкани силкир, оғзига яқин келтириб, «куҳ-куҳ»лар, кейин ёзишга уринар, бироқ ундан сиёҳ тушмасди.

— Ана, кўряпсизми, Қаҳҳор ака, — Рустамов кулимсираб, унинг тепасига келди, — ручкангиз ҳам гапингизга кўнмаяпти.

— Ҳа, шунақа сўзи ўтмас бўлиб қолдик, — у секретарга олайиб қаради. — Энди бизнинг давримиз ўтди. Давр сизники.

— Қизишманг, — деди-ю, Рустамовнинг ранги оқарди. Бир лаҳза сукут сақлади. Кейин костюмининг ички чўнтагидан ингичка, оппоқ ручка чиқариб, раисга узатди. Раис уни юлқигандай олди-ю, шиддат билан ёза кетди.

«Наҳотки ранжитдим? — Рустамов мук тушиб ёзаётган Қаҳҳор Ҳамдамдан кўз узмаган ҳолда ўйлалади. — Уқувсизлик қилдим шекилли. Ётиғи билан тушунтириш керакмиди?... Аммо кўнса яхши бўларди-да. Хўш, борди-ю, ярим йил аввал ўзингга шунақа муомала қилишса, қандай аҳволга тушардинг, ўртоқ Рустамов? Ҳа, сен ҳам Ҳамдамовдай одамларингни беш панжангдай биласан. Онда-сонда далани бир айланиб келиб, телевизорда кўриб ўтиргандай ишни бошқараверардинг. Давруннинг ҳаммаёққа таралганди. Шундай шароитда даб-дурустдан шўрхок, тошлоқ ерли, одамлари ноумид бир хўжаликка юбормоқчи бўлишса, оғир ботмасмиди? — Бу савол унинг ўзига ғалати туюлиб, мийиғида кулиб қўйди. — Ҳа, дастлаб қўрқиб кетардинг. Лекин чўккан колхозни оёққа турғизишни, одамлар миннатдорчилигини ўйласанг, бу таклифга кўнардинг. Кейин коммунистга хос иш тутганингдан мамнун бўлардинг. Чунки, бундан каттароқ ишлар ҳам қўлингдан келади. Наҳотки, Ҳамдамовдай одам буни ҳис қилмаса... Йўқ, нима бўлганда ҳам энди чекиниш йўқ. Агар чекинсанг, сўзингни ҳозир хор қилсанг, бошқа тadbирларни ўтказишда ҳам қийналасан, ўз олдингга қўйган мақсадларга эришолмайсан...»

— Мана, менинг аризам! — Ҳамдамов ўрнидан ту...

риб, қўлидаги қоғозни Рустамовга узатди.— Агар ортиқ-чалик қилаётган бўлсам...

— Бизда ҳеч ким ортиқча эмас,— Рустамов шундай деди-ю, қоғозга тезда кўз югуртириб чиқди. Унда «Район партия комитетининг бюросига, «Обод» колхозининг раиси, республикада хизмат кўрсатган пахтакор Ҳамдамов Қаҳҳордан ариза...» деб ёзилган, кейин ўз ихтиёри билан колхоз раислигидан озод қилишларини сўраган эди.

— Майли, аризангизни қолдиринг,— деди Рустамов. Сўнг қоғозни букламасдан стол ғаладонига солиб қўйди-да, яна Ҳамдамовга разм солди. Раиснинг қаттиқ жаҳли чиққани сезилиб турарди. Ҳозир уни ҳеч бир киши сўзидан қайтаролмайдиганга ўшарди.— Аммо яна бир бор ўйлаб кўринг, Қаҳҳор ака. Менимча, «Ҳосилот»ни кўтарсангиз, шуҳратингиз аввалгидан ҳам ошади. Эҳтимол, ўша ерда қаҳрамон бўларсиз.

— Ҳаммаси ўзингизга буюрсин. Менга рухсатми? — Раис кетишга шайланди, лекин ҳамон нимадандир умидворлиги сезилиб турарди.

— Ихтиёрингиз. Сизга икки кун муҳлат, яна ўйлаб кўринг, маслаҳатлашинг. Индинга колхозда умумий мажлис чақирилади,— бу гап қандай таъсир қиларкин, дегандай у сўзидан тўхтаб, Ҳамдамовга синовчан қаради. Қорамтир юзлар оқаринқирагандай, қошлар чимирилгандай бўлди. Энди ҳужумни тўхтатмаслик, поёнига етказиш лозимлигини тушунди-ю, у ўйлаган охирги гапини айтди.— Ўрнимга тузукроқ раис топилмас экан, деб ўйламанг яна, бизда тайёр кадрлар кўп.

Охирги сўз раиснинг бошига чақмоқдай урилди, секретарга ялт этиб қаради-да:

— Мени сиз бўшатомайсиз! Шунини билиб қўйинг! Обкомдагилар ҳам бор. Қолаверса, мени Марказкомда ҳам билишади!— дея шиддат билан ташқарига йўл олди.

— Майли, хоҳлаган ерингизга боринг. Аммо бу фикрдан Аброр Сагторович яхши хабардор. У киши эшитиб, маъқуллаганлар.

Ҳамдамов гилам-поёндоз устида бир қалқигандай бўлиб тўхтади-ю, кейин яна ўша шиддат билан юриб, чиқиб кетди.

«Бундай одамни, тайёр кадрни йўқотиш қаттиқ зарба бўлади,— дея хаёлдан ўтказди Рустамов унинг орқасидан.— Майли, роса ўйласин, унингсиз ҳам ишимиз тўхтаб қолмаслигини тушуниб етсин. Мансабга, иш бую-

ришга ўрганиб қолган. Менимча, чидаб туролмас. Агар тушунмаса, начора, жанг қурбонсиз бўлмас...»

У ўз ўрнига ўтириб, креслога чўкди-да, селектор томон эгилиб биринчи тугмачани босди.

VIII

Чироқча ёниб, котибанинг майин овози эшитилди:

— Лаббай, домла.

— Архитектор келдими?

— Ҳа, кутиб ўтирибдилар.

— Айтинг, кирсин.

— Домла, Нажим бовалар ҳам шу ерда. Учовлари ҳам.

Овоз шу қадар нафис, ёқимли ҳамда сеҳрли таралардики, эшитган сайин одамнинг эшитгиси келарди. Гўё қиз атайлаб уни сеҳр пардасига ўраётгандай туюларди. Қизиқ, кечадан буён у шундай аҳволга тушяпти. Йўқ, унга эътибор бермаслик керак.

— Жуда яхши, улар ҳам кирсинлар,— деди ниҳоят Рустамов ҳозиргина бўлиб ўтган нохуш суҳбатни унутиб, хушнуд кайфиятда ўрнидан тураркан. Айни шу топда бир ҳафтача аввал кўрган туши хаёлида ёлқинланди...

Ажабо, ақлга сизмайдиган гап: хобида беш аср аввал ўтган султон билан, одамни ҳайратга солган жаҳоншумул олим билан мулоқатда бўлибди. Улуғбек мирзо Боғистонга ташриф буюрибди. Бир неча суврий билан жануб тарафдаги бош йўлдан кириб келибди. Тождор оппоқ булут сингари баҳайбат отда виқор тўкиб ўтирганмиш. У хиёбон адоғига келиб, арғумоқ жилвини тортибди, атроф-теваракка ҳанг-манг кўз тикибди. Худди шу паллада ижроком раиси Собит Рустамов аллақандай саман отда султон ҳузурда пайдо бўлибди.

— Эй, ўғлоним!— деб сўрабди Улуғбек мирзо ундан.— Бул маконда мақбара бўлгувчи эрди? Они зиёрат қилмоқ истагинда эрдим. Локин андин ҳеч бир аломат кўзга илинмайдур. Бу не ҳол?

Рустамов не деярини билолмай бир лаҳза жим қолибди: чўғдай қизарибди, ерга қарабди. Ўз-ўзидан уялиб кетибди.

— Нечун индамайсен, шери мард? Ёхуд мақбара бузулгонми? Мен қурдиргон мадраса-чи?

— Ҳаммаси жойида, устод,— деб юборибди маъюе овозда Рустамов.— Фақат кўрадиган аҳволда эмас.

— Қани, бошлагин, бориб бир зиёрат этайлук...

Собиқ эшак сарой, мол бозори ҳамда қатор уй-жойлар оша улар ёдгорликлар сари юрибдилар. Ўз ҳолига ташлаб қўйилган, бир оз қийшайган мадраса ҳам, чалдевор, чанг-чунг, ўргимчак уялари қуршаган масжиду мақбара ҳам буюк олимни изтиробга солибди, чуқур ўйга ботирибди.

Рустамов яна бошини қуйи эгибди, хижолатдан излари ловуллаб кетибди. Зудлик билан осори атиқаларни таъмирлатишни дилига туғиб, бундоқ бош кўтариб қараса, қаршисида ҳеч ким йўқмиш, мадраса рўпарасида ёлғиз ўзи қолганмиш. Саман отга минганча, буюк олимни чаппар уриб излабди, лекин тополмабди. Бир пайт терга пишиб, уйғониб кетибди. Қайта ухлолмади. Ўрнидан туриб, чироқни ёқди. Шунда ёстиғи ёнидаги катта китобга кўзи тушди-ю, ҳаммасига тушунди. Кечаси алламаҳалда «Улуғбек хазинаси» романини ўқиб тугатган, буюк олим фожеасидан қаттиқ изтиробга тушган эди. Айниқса, оламга татигудек хазина — ажойиб асарлар тақдири уни чуқур ўй гирдобига тортганди. Кейин беихтиёр шу район марказида ҳамон қад ростлаб турган мадраса ҳақида ҳам ўйлаган, «Улуғбек мирзо бизнинг юртларга ҳам бир неча бор келган-а», деб қўйган эди.

Эртаси кунни тушида кўрганларини кулганча Нажим бобога гапириб берганида, қария:

— Антиқа туш кўрибсиз,— деганди хаёлчан ҳолатда.— Улуғ алимнинг руҳи сизни йўқлабди... Туш дегани ўзи қизиқ-да, Сабит Қаримович, гаҳида ақл бавар қилмайдуրғон ҳадисалар ичинда юрасиз...

— Уша мадрасаю мақбарага қандай қарайсиз? — деб сўраганди у сўнгра чолдан.— Нимадир қилиш керакмикин?

Қария тузукроқ маслаҳат беролмаганди. Шу билан бу гап бир неча кунга ўз ҳолича қолиб кетган, лекин Рустамов кўрган тушини бот-бот эслаб қўяр эди. Бу орада областда кенгаш, кейин бунақа ўзгаришлар...

— Ассалому алайкум...

Рустамов беихтиёр ўрнидан туриб эшик сари юрди. Бўсағада олдинма-кейин уч қария ҳамда қўлида папка кўтарган ёш йигит кўринди. Райком секретари уларнинг ҳар бири билан алоҳида қуюқ сўрашгач, ҳаммаларини узун стол атрофига бошлади. Утирганларидан сўнг, йигитдан:

— Лойиҳа тайёрми? — деб сўради.

— Тайёр, Собит Қаримович,— меъмор ўрнидан дик этиб турди-да, папкани очиб, ундан катта ватман қоғоз

олди. Ўрта бўйли, қорачадан келган, озғин бу йигит районнинг бош меъмори ҳисобланарди. Кўринишидан бўшангроққа ўхшаса-да, ишни бекаму кўст, пухта бажаради.

Нажим бобо билан яна бир марта маслаҳатлашганидан сўнг Рустамов меъмор Ҳусеновни чақиртирган, унга қатор топшириқлар берган эди. Бундан бир соат аввал меъмор қўнгироқ қилиб, ҳузурига киришга ижозат сўраганди. Шу муносабат билан уч қария ҳам райкомга таклиф этилган эди.

— Сизларни маслаҳатли иш билан чақиртирдим,— дея Рустамов қарияларга қаради. Улар муҳим хабарни эшитишга шайланиб, дарҳол қадларини ростладилар.— Аввало безовта қилганим учун хафа бўлмай-сизлар.

— Э, нега хафа бўларканмиз, Собитжон, қайтага шулар ҳам борийди-ку, деб йўқлаганингиз учун кўнглимиз кўтарилиб кетди. Раҳмат, муродингизга етинг, ўғлим!— ҳаммалари учун жавоб қайтарди сафнинг бошида ўтирган, ҳаворанг кителига орден-медалларни қатор тизган, ҳамроҳларидан анча баланд, қорамтир — чўтир юзли қария. У кекса инқилобчи, колхоз тузумининг фаол иштирокчиси, катта лавозимларда ишлаб, ибратли фаолияти боиси иззату ҳурматга лойиқ бўлган Турсун бобо Фармонов эди. Унинг ёнидаги паст бўйли, юзларини манглайига кўпроқ чизиқлар тушган, аммо қарашлари сергак, қоп-қора костюмининг чап тарафида Олтин Юлдуз ялтираб турган киши — Валижон ота Носиров. Урушдан қаҳрамон бўлиб қайтганидан сўнг у бир неча йиллар бошқарма бошлиғи, райижроком раиси вазифаларида ишлаган. Чеккадаги ўрта бўйли, тўладан келган, кўринишидан мулойим, кўзи кулиб боқадиган қария — Нажмиддин Низомиддинов. Ҳамма уни «Нажим бобо» деб эъзозлайди. Уттизинчи йилларда қўшни областдан пахта устаси бўлиб келган, ўз тажрибаларини деҳқонларга ўргатган, яқин йилларга қадар райижроком раиси, райком секретари сифатида иш кўрсатган бу қария тиниб-тинчимаслиги, дилкашлиги билан одамлар юрагига ўтиришиб қолган. Рустамов ижроком раиси бўлгач, уни шаҳар истироҳат боғига директор қилиб тайинлаган эди.

— Энди бугунги масалага келсак,— секретарь ўнг томонда ёлғиз ўтирган меъмор йигит сари кўз ташлаб қўйди.— Эсингизда бўлса керак, Нажим бобо, бирор ҳафтача аввал сиз билан жиндай маслаҳатлашиб олган эдик, шаҳар маркази масаласида, кейин...

— Эсимда, эсимда,— Нажим бобо бошини лиқиллатди, сўнг ёнидаги қарияларга ишора қилиб:— Уша гапларингизни бу «Йигит»ларгаям айтувдим,— дея кулди.

Турсун бобо билан қулоғи оғирроқ Валижон ота мамнун бўлишиб бош силкитишди.

— Қани, Хусенов, энди лойиҳангиз бўйича гапиринг,— Рустамов меъморга мурожаат қилди. Йигит секретарга истиҳолали қараганча:

— Рухсат берсангиз, ўрнимдан туриб гапирсам,— деди уялинқираб.

— Майли, қанақаси ўнгай бўлса, ўшандай гапираверинг.

— Лойиҳа бўйича,— кўзларини қоғозга тикканча, қисиниб-қимтиниб сўз бошлади Хусенов,— хиёбондаги ҳамма дарахтлар қўпориб ташланади. Мана бу ердаги,— у чизмага қўлини нуқиди,— ресторан, унга туташ эски сарой ҳам, мол бозориям бузилади.

— Иби, ресторан нимага бузилади?— Валижон ота қулоғини динг қилганча аввал меъморга, кейин райком секретарига ҳайрон бўлиб қаради. Турсун бобо кулиб қўйди. Чунки бу бинолар ҳали унчалик эскирган эмас, районнинг анча кўркам иншоотларидан ҳисобланарди. Бунинг устига у бинолар Валижон ота ижроком раиси бўлган даврларда қурилган. Шунинг учун ҳам уни бузиш ҳақидаги фикр қарияга оғир ботган эди.— Ресторан майдон пешгоҳида, хиёбонга ҳалал бермайди, болам, аксинча безаб туради. Ўзиям ҳали бинойидеккина.

Икки қария ҳам иккиланган каби елка қисишди. Рустамов Валижон ота тарафга мавҳумроқ бош силкитиб, меъморга қани давом этаверинг-чи, дегандай ишора қилди.

— Бу бинолар бузилиши билан ичкарида қолиб кетган, деярли эсдан чиққан қадимий ёдгорликлар чиммати очилади.

— Ҳо-о, чимматиймиш!— Нажим бобо ҳамроҳларига кўз қисиб, кулиб қўйди. Меъмор қизаринқиради.— Гапираверинг, йигитча, тойс, Хусенжан, ҳазиллашдим.

— Ҳозирги мўлжал бўйича хиёбон анча кенгайди,— деди Хусенов ўзини тутиб олгач.— Хиёбоннинг ўнг чеккасида миллий нақшлар билан безатиладиган, икки қаватли бино қад кўтаради. Биринчи қаватида ўз-ўзига хизмат қиладиган ошхона, унинг ўнг ёнида, кираверишда, ярим чуқурликда ихчамгина бар, иккинчи қаватда эса замонавий ресторан бўлади. Иқлим шароитини ҳисобга олиб, рестораннынг икки тарафида кенг айвонлар

қолдириш эҳтиёжи туғилади. Шу бино билан ёнма-ён қариялар чойхонасиниям режаласак?

— Қариялар чайханаси билан рестаран, ўша бар деганлариз янма-ян тушса, ғалати бўлади-ку? — гап қис-тирди Нажим бобо.

Биноларни, уларга кириб-чиқадиганларни кўз олди-ларига келтириб, иккала қария кулиб юборишди. Руста-мов эса индамасдан бошини силкитиб, уларни маъқул-лади-ю, ер остидан Ҳусеновга қаради. У бошини қашиб, жим ўтирарди.

— Бу гапда жон бор. Менинг ҳам кўнглимга келув-ди,— дея Рустамов ўрнидан туриб, лойиҳага синчиклаб қаради.— Анали мадрасаю мақбара қани?

Йигит лойиҳага кўз ташлади-ю, бир нафас шошиб қолди, пешонасига тер кўпчиди. Кейин чизмалар ораси-дан кичикроқ бир доирани кўрсатди-да:

— Мана бу ерда,— деди гуноҳкор овозда.— Бошқа бинолар, одамларнинг ҳовлилари панасида қолиб ке-тибди. Асосий диққатимни хиёбонга қаратибман-да... Би-ринчи вариантда бориди...— у яна бўйинни қашиди.

— Яна бепарволик экан-да,— Рустамов унга алоҳида танбеҳ бермасдан, гўё ўзига-ўзи сўзлагандай гапирар-ди.— Ҳозиргача бу ёдгорликлар эътибордан қолиб кет-гани ҳам етади.

— Тўғри, Улуғбек мирзо бу ўлкага ҳар сафар кел-ганларида мақбара ва мадрасани зиёрат қилар экан-лар,— дея тасдиқлади Турсун бобо.— Шундай экан, бу ёдгорликлар гардини ҳам кўзга суртса арзийди.

«Албатта қадрига етмоқ зарур,— деган фикр Руста-мовнинг кўнглидан кечди.— Яхши ишлар, мустаҳкам, чиройли иморатлар абадий яшайди, халқ эъзозиди бў-лади. Қанийди ҳамманинг онгига шу тушунча сингиб борса... Афсус, бунақа гаплар ҳаммага ҳам ёқавермай-ди-да...»

* * *

Обком секрестари маъюсланган, анчагина бўшашган Собит Рустамовнинг чап билагидан тутди, сўнг ғамгин чеҳрасига тикилганча:

— Одамлар ҳар хил бўлишини ўзингиз яхши била-сиз,— деди кулимсираб.— Бировга яхши туюлган иш бошқаларга ёқмаслиги ҳеч гап эмас. Бу табиий ҳол. Шунинг учун ҳам маслаҳатли тўй тарқамас дейдилар.

— Биз ҳам маслаҳатлашган эдик.

— Лойиҳасини ким чизган?

— Районнинг бош меъмори. Еш йигит, — деб қўйди сёкин у. Аммо меъмор ҳақида ёмонроқ гап бўладиганга ўхшайди, деган гумонда ўзини қалқон қилгиси келди-ми, изоҳ беришни лозим топди. — Лекин асосий фикр ўзимиздан чиққан.

— Йўл-йўриқ тўғри бўлса, ҳаётни олға жилдиради, одамлар турмушида янги истиқбол очади. Нотўғриси ҳаётни издан чиқаради, миллионларни совуради, ўртоқ секретарь, — у бирпас тин олди-да, Рустамовга тикилди, биллагидан сиқиб қўйди. — Хиёбон хусусидаги кўрсатмангиз эса менга маъқул тушди.

— Раҳмат, Абдор ака.

— Ўзингизга раҳмат. Узоқни кўролмайдиган айрим кишилар аввалдан ногора қоқиб, аюханнос соладилар, — Сатторов кинояли кулиб қўйди. — «Дарахтлар ҳақида, ўсимликлар ҳимояси ҳақида ҳукумат қарор чиқариб турган бир пайтда Рустамов тайёр чорбоғни пайҳон қилиб, чўлга айлантирди, қанчадан-қанча пул сарфланган иморатларни кунпая-кун қилди. Шундай киши ҳукуматга дўст бўла оладими? Одамларга яхшилик қилишига ҳам ишониб бўладими?» эмиш. Ўша одам, менимча, икки йилдан кейин ўз қилмишидан уялади. Шундай эмасми, Нажим бобо?

— Агар уялишни биладиргон адам бўлса-да! — деди қария.

«Мана, ифволар ҳам бошланди, — ўйлади Рустамов. — Яхшиямки, ўша кунни чоллар билан маслаҳатлашган эканман...»

Бу фикр унга яна ўша кунни, ўша суҳбатни эслатди..

• • •

— Олд томонлари очилганидан кейин мақбара ҳам, масжиду мадраса ҳам яққол кўзга ташланади, — Хусенов Турсун бобонинг сўзидан дадилланиб, мулоҳазасини дангал айтди. — Қандай ажойиб аждодларимиз борлигини одамлар кўриб қўйсинлар.

— Албатта, — деди Рустамов жойига қайтиб келиб ўтираркан. — Лекин фақат атрофи очилиши билан иш битмайди. Узоқ йиллар, даврлар мобайнида бу бинолар эътибордан четда қолиб келган, айрим жойлари бузилган. Уларнинг ҳаммасини таъмирлаб, қайтадан жон ато этиш керак. Эҳтимол Бухородан, Самарқанддан таъмирчи усталар таклиф этишга тўғри келар.

— Ҳаят савабли иш бўлади-да! — ҳамон таъсирланиб ўтирган Нажим бобо гап қўшди. — Дарҳақиқат, ўт-

мишга бeфapқ қapаб бўлмайди. Анча илгари авар шаири Расул Ҳамзатовнинг битта ҳикматини ўқигандим: ўтмишга тўппанча билан ўқ атсанг, келажак сени замбарак билан атади, дебди.

— Яхши гап айтган экан,— Рустамов мамнун бўлиб, қарияларга қаради.— Демак, бу фикрлар сизларга маъқул-а?

— Маъқул бўлганда қандай! — деди Турсун бобо кувноқ оҳангда.— Жуда яхши ўйлабсиз. Одамларимиз роса хурсанд бўлишади-да. Айтганча, ўзимизни эски ҳаммомниям Улуғбек мирзо қурдирганлар.

— Ҳа, буюк султон ҳамда буюк олимга Боғистоннинг ўзи ҳам ёқиб қолган,— овозига бир оз гурур оҳанги қўшилиб гапирди Собит Рустамов.— Ҳар хил ёвлар билан олишув пайтларида шу ерни қароргоҳ қилганлар. Ҳаммом ҳам ўша пайтларда қурилган.

— Ҳозирга қадар шунга тенг келадиган ҳаммом йўқ бизда,— Валижон ота ҳамроҳларига бир-бир қараб қўйди.— Шамоллаш, ланг¹, бод, бел оғриғига қирон келтиради. Димоғимиз сал ачишдими, дарров ўша ҳаммомга чопамиз.

— Мен ҳанузгача бир нарсага тушуналмайман,— деди Нажим бобо.— Шу ҳаммамнинг чиқинди, ақава сувлари қаёққа ақиб кетишини ҳеч ким билмайди. Ахир кечаю кундуз ер астига салкам бир ариқ сув кетиб ётибди. Ҳар гал ремант пайтинда суриштираман, тагига еталмайман.

— Аждодларимиз меъморчилигида ҳали очилмаган жуда кўп сирлар бор,— деди Ҳусенов негадир тортинибороқ. У тарихий обидалар билан қизиқар, улардаги мўжизавий геометрик шаклларга, бу шаклларнинг ғоят мутаносиблигига, ранг-баранг нақшларга алоҳида эътибор берар, гоҳо ўз лойиҳаларида ўтмиш меъморларининг усулларини дадил қўллашга уринарди. Буни Рустамов ҳам пайқар, шунинг учун унинг эркинроқ фикр юритишига имкон берарди. Ҳозир ҳам уни рағбатлантиргиси келиб:

— Тўғри,— деди жиддият билан.— Қадимий усталар ҳам, меъморлар ҳам пухта ишлашган. Пала-партиш қуришмаган. Чунки, наридан-бери тикланган, таши ялтироқ, ичи қалтироқ иморатни ҳеч ким қабул қилмаган, ҳеч ким тақдирламаган. Шунинг учун усталар ўлиб-тирилиб, бор маҳоратини ишга солиб, ўзлигини кўрсатиш-

¹ Ланг — тумов.

ган. Ахир, бир ҳаммом олти юз йилдан бери хизмат қилишини қандай тушунмоқ керак! Ҳозирги айрим бинолар олтмиш йилга ҳам чидамайди.

А Хусенов бунга худди ўзи айбдордай бошини эгди.
— Сиз хафа бўлманг, йигит, сирасини айтяпман-да. Мана, нариги ҳаммомга ҳеч ким бормаиди, чунки талабга жавоб бермайди. Улуғбек ҳаммоми эса битта шаҳар учун камлик қилади.

— Унга қишлоқлардан ҳам одамлар келади.

— Албатта-да! Сизга топшириқ шу, Хусенов: қадимийлик билан замонавийлик уйғунлашган янги ҳаммом лойиҳасини ишлаб чиқинг. Узингиз қийналсангиз, бошқа меъморларга, лойиҳа институтларига мурожаат қилинг. Агар чизмаси кўнгилдагидай чиқса, бизларни қа-ноатлантиролса, колхоз марказларида ҳам яхши ҳаммомлар қуришни йўлга қўямиз. Аммо шошилтирмаймиз, ниҳоятда пухта бўлсин. Унгача бошқа зарур ишларимиз ҳам кўп.

— Хўп бўлади,— йигитнинг чеҳраси ёришиб, кўзларида қувонч балқиди.— Ўзим ҳам шуни кўнглимдан ўтказиб юрувдим.

— Яшанг! — деди Рустамов. Кейин ҳалидан бери миясида ўралашиб юрган фикрни айтди.— Мол бозори, яна айрим бинолар бузилгач, анча ерлар очилиб қолади. Менимча, жанубий чеккада, йўл бўйида қариялар чойхонаси қад кўтарса, анча дуруст бўлар.

— Жуда яхши ўйлабсиз, ўртақ Рустамов. Маъқул жай: мадрасага яқин, гулзарлар бағри, сўлим хиябан этаги...

— Собитжон,— деб қолди Турсун бобо. Райком секретари унга саволчан юзланди.— Шу катта масжиддан ҳам истифода топсак, қандай бўларкин?

Иккала қария ҳам, меъмор ҳам аввал Турсун бобога, кейин Рустамовга нигоҳларини қаратдилар. Орага бир лаҳза жимлик чўкди.

— Қайси маънода? — деб сўради Рустамов ҳайронлигини яширолмай.— Намоз ўқувчилар ҳожатини чиқариш маъносидами?

— Йўғ-а! — Турсун бобо қўл силтади.— Ундан чойхона ўрнида бемалол фойдаланса бўлади-ку? У тақдирда алоҳида чойхона қуришга ҳожат қолмайди.

Ҳаммалари кулиб юборишди. Рустамов масжидни кўз олдига келтирган каби индамай, хиёл тепага қаради.

— Рост айтяпман, яхшилаб таъмирланса, атрофига гуллар экилса, жуда кўркем бино бўлади-да, Собитжон.

Рустамов ўйчан қиёфада кўрсатгич бармоғини столга тикирлатиб уриб қўйди.

— Одамлар маломат қилмасмикан? — Валижон ота йўталиб олиб, иккиланиброқ мулоҳазасини айтди.— Мачитни чойхона қилишибди деб.

— Бекор ётган, хароб масжитга жон киргизилса, қайтадан ёшартирилса, қайси номард чакагини очаркан? Ушанақаси топилса, ўзимга рўпара қилаверинг, ошнам.

— Чиндан ҳам ғалати таклиф,— деди ниҳоят Рустамов.— Менга ёқди. Лекин бинони биргаликда яна бир кўриб чиқайлик. Ушанда аниқ бир битимга келамиз. Хўш,— у Хусеновга қаради,— яна хиёбон масаласига қайтсак...

Қариялар ҳам, меъмор йигит ҳам қоғозга нигоҳларини қадашди. Меъмор лойиҳага тикилганча тушунтира бошлади:

— Майдон марказидан бўғинларга бўлинган, ариқ шаклидаги узун ҳовуз қазилади. Бўғинлар ариқнинг кенгайган жойи бўлиб, у ерларда гунча, чаноқ, узум бошоғи, балиқ шаклларда фавворалар ўрнатилади. Ариқ — ҳовузнинг икки тарафига, кичик майдончаларга хилма-хил гуллар экилади.

— Яшанг,— Рустамов бўйинини чўзиб, лойиҳага назар солди.— Хўш, Хусенов, дарахтларни нима қиламиз?

— Дарахтлар масаласида иккиланипман: чинор эксак, гуллар сояда қолади. Чинор кенгликни ёқтиради. Арча яхши-ю, аммо иссиқ кунларда хиёбон жазирама-лигинча қолаверади.

Рустамов ўзи колхозда барпо этган боғни эслади. Унда ҳар иккаласидан — тол билан теракдан ҳам фойдаланган эдилар. Аммо у боғнинг майдони анча кенг олинган эди. Лойиҳасини раиснинг фикри бўйича бошқа меъмор тайёрлаган. Рустамов ўшани назардан қочирмаган ҳолда:

— Хиёбонни ўзгартиришдан мақсад,— деди қатъий овозда,— фақат чирой, кўркнинг ўзи эмас. У ҳам сўлимсалқин, ҳам баҳаво — роҳатланиб, ҳордиқ чиқарадиган жой бўлсин. Арча, қарағай яхши, ўзидан кўп кислород чиқаради, ис газларини ютади. Кейин доимо кўм-кўк туради. Мажнунтол эса, нафис, соясида бирпас салқинланиб ўтириш қандай роҳат! Лекин чинор ҳаммасидан кўп яшайди, атрофга кўрк-салобат бахш этади, чанг-чунгларни тўсади. Ҳавони мусаффо қилади. Кейин унга қушлар ҳам, негадир, деярли қўнмайди.

— Урталиқларда, фавварага яқин ерларда, бир-би-

ридан барабар узақликда тухумсимаан ўсадирғон арча экса, чирайли кўриниш беради.

— Тўғри, хиёбоннинг икки ён чеккасида, йўл бўй-ларида чинор ҳамда ўзимизнинг қадимий чинни гужум-лардан кўкартирсак, менимча ёмон бўлмайди. Нима дейсизлар, отахонлар?

— Аъло бўлади, Собитжон!— Турсун бобо беихтиёр қаддини ростлаган эди, орден-медаллари бир-бирига урилиб, шиқирлаган садо чиқарди.— Манзарани кўриб тургандайман. Бағоят гўзал!

— Жуда фойдали суҳбатлашдик, отахонлар,— дея Рустамов ўрнидан кўзгалди.— Хўш... Режалар маъқул экан, демак, бу масалани бюрога қўяверамиз.

Қариялар мамнун бўлишиб, ўринларидан турдилар. Рустамов уларни қабулхонагача кузатиб қўяркан, кўнгли безовта эди: хаёлидан ҳамон Қаҳҳор Ҳамдамов нари кетмасди.

IX

Бу безовталиқ қарийб икки кеча-кундуз уни тарк этмади. Тўғрироғи, у раис билан қилган суҳбати натижасига ошиқарди. Агар шу тadbир амалга ошса, бошқа ишларда ҳам жиддий бурилишлар юз беришига қаттиқ ишонарди. Гоҳида эса ишончига путур етиб, жуда катта кетмадимми, а, ана, Қаҳҳор Ҳамдамовни деб обком секретари Аббосовнинг ҳам раъйини қайтаришга улгурдим, деган фикр Рустамовга тинчлик бермасди. Бироқ, энди сўздан қайтишни хаёлига ҳам келтирмасди.

Хайрият, иш ўзи кутган томон бурилди. Уша суҳбатдан роппа-роса икки кун ўтганда, эрталаб у қабулхонада машҳур раисга дуч келди. Уйқусизликдан бўлса керак, Қаҳҳор Ҳамдамовнинг кўзлари киртайиб, юзлари оқаринқирабди. Хонада уёқдан-буёққа сабрсизлик билан юриб турибди. Унинг ҳолатини кўрибоқ Рустамов масалага тушунди-ю, беозор жилмайди. Кейин:

— Хуш келибсиз, Қаҳҳор ака,— деди шўхчан, бир қадар дилкаш оҳангда. Сўнг унинг тирсагидан тутиб, кабинетга бошлади. — Шундай қилишингизни билардим. Асил деҳқон ёнгинасида хароб бўлаётган ерни кўриб, бефарқ ўтиб кетолмайди.

— Тўғри айтасиз, Собит Қаримович,— дея унсиз хўрсинди Ҳамдамов аввалги ўринларга қарама-қарши ўтирганларидан сўнг.— Уйга бориб, дунёдан умид узган одамга ўхшаб, ўзимни диванга ташлаб, шифтга тикилиб ўтавердим. Бари бир тафтим босилмади. Ўрнимдан ту-

риб, босиб-босиб ароқ ичдим. Зигирча таъсир қилмади. Шайтон елкамга миниб олганди, чоғи, нима хаёлларга бормадим, дейсиз!

Рустамовнинг бадани жимираб кетди. Бир лаҳза ўзини ноҳақ иш қилгандай туйди, беихтиёр нигоҳини четга олиб қочди.

— Кейин десайиз, уйга ҳеч кимни киритмасдан, дўпини бошимдан олиб, ёнимга қўйдим-да, роса ўйладим. Ўзи раҳбар деганини бир жойга узоқ бойлаб қўймаслик керак. Одамни пўпанак босаркан, бир нимага интилиш, бирор янгилик қилиш иштиёқи сўнаркан. Ўзимдан зўри йўқ, деб юраверибмиз-да. Биздан ўзиб, тилга тушган пайтиздаям кўзим очилмабди-да!

Рустамов бошини секин тебратганча кулимсиради, кўзларида аллақандай чақин чақнади. Хаёлидан эса: «Шу гаплари юракданмикан? — деган ўй кечди. — Ёки ноиложликданми?»

— Яшанг, Қаҳҳор ака! — Рустамов қувониб ўрнидан турди-да, ўз столи томон айланиб ўтиб, тортмадан ўшани таниш қоғозни олди. У қандай қўйилган бўлса, ўшандайлигича, ҳатто букланмасдан турарди. — Энди бу аризани йиртиб ташласак бўлаверадими?

— Бўлади. — Ҳамдамов ҳам ўрнидан турди. — Берақолинг, ўзим йиртай.

— Марҳамат, — Рустамов қоғозни узатди. Ҳамдамов дарҳол уни олиб, бурда-бурда қилди-да, шартта сим-челакка отди.

— Энди айбга буюрмайсиз, — деди Ҳамдамов бошини хиёл ҳам қилиб, — нодонлик дейсизми, қарилик дейсизми?

— «Ҳосилот» сизни қайта яшартиради, — Рустамов шундай деди-ю, селектордан иккинчи нуқтани босди.

— Лаббай, Собит Қаримович, — аппаратдан райком бўлим мудирининг йўғон овози эшитилди.

— Уртоқ Ҳошимов, бугун кечқурун «Ҳосилот» колхозида умумий мажлис ўтказамиз. Ўзингиз бориб, тараддуд кўришга ёрдамлашинг. Ўша, ўзимиз келишган масала бўйича...

Х

«1978 йил, 3 декабрь, якшанба.

Кечга яқин ҳамма нарсадан, ҳатто ўзимдан ҳам кўнглим совуди. Обком секретари билан жиқиллашиб олдик. Ўзимизча иккаламиз ҳам ҳақ. Гап шундаки, олдинги кунларга қараганда кеча бир минг уч юз кило кам пах-

та топширибмиз. Бундан қаттиқ жаҳли чиқиб, ҳатто хунғироқ ҳам қилмасдан Аббосовнинг ўзи етиб келди.

— Ҳа, ўзи нима гап, молодой секретарь, ҳалитдан нафаслари қисиялпими?

— Йўғ-э, нафасим қисилгани йўқ, — дедим унга пешвоз чиқарқанман. — Нимани назарда тутяпсиз, билолмаяпман, Хуррам Аббосович?

— Ҳозир пахтадан бўлак яна қанақа ташвишлари бор?

— Ташвишларимиз жуда кўп. Пахта ташвиши энди тугаяпти.

— Оширилган мажбурият эсларидан чиқибди-да?

— Эсимдан чиққани йўқ, Хуррам Аббосович.

— Унда нима учун бирданига шунча камайтириб юборганларини изоҳлаб берсинлар.

Сабаби бор эди, албатта. Бироқ ушбу вазиятда уни айтиб бўлмасди. Утга яна мой сепишни истамасдим. Чунки, ўқувчиларни ҳашардан озод қилиш ҳақида ҳали областдан кўрсатма бўлмаган, қўшни районларда ҳашарчилар ҳамон йилт этган ҳар бир чигит пахта ортидан чопишарди. Биз икки кун аввал бюро ўтказиб, мактабларда ўқишни бошлашга, ҳосили териб бўлинган далаларни ғўзапоядан тозалашга қарор қилгандик. Бу тадбиримиз, албатта терим суръатига ўз таъсирини кўрсатган эди.

— Биринчидан, яроқли пахтанинг ўзи йўқ, Хуррам Аббосович, — дедим ниҳоят ростига кўчиб. Лекин сўзимни давом эттиришга у имкон бермай:

— Ии, бу нима деганлари? — дея бўғилгудек бўлиб, юзлари бўғриқиб, қизарди. — Яроқсиз пахтаям борми?

— Мен бор деб ҳисоблайман. Ҳозир топширилаётган чанғалоқ аралаш пахта икки пулга қиммат! Бизга жуда қимматга тушаяпти. Ҳаттоки қўлга киритган маблағларимизниям ўпқонига тортяпти.

— О-ҳо!... — дея ғудранди у. — Янгилик яратадилар, чоғи. Шу пайтдан-а?

— Иккинчидан, шудгор жуда кечикади. Ҳозирдан ерларни ҳайдаб қўймасак, кейин қийналамиз. Мажбуриятимиз камаймайди, аксинча кўпаяди. Ахир, эртанги кунни ҳам ўйлашимиз керакми?

— Менга қаранг, сиз ўзбошимчалик устига ўзбошимчалик қиялпсиз. Кечагина курсига ўтирдингиз... Охири яхши бўлмайди, — Аббосов кейинги сўзларини тўнғиллаб айтди. Сиз маънодор таъкидлади. — Ҳадемай конференция, эътибордан қолсалар... уёғини ўзлари биладилар...

Узимни, қилаётган ишларимни, барча хаёлларимни муваққатдай билиб, баданим жимирлаб кетди. «Балки ҳақиқатдан ҳам синовдадирман», деган фикр хаёлимдан кечди.

Раҳбарга ишонч кўпинча амалда бажарилаётган ишларда кўринади. Халқ хўжалиги планлари-ку, уддаланган. Аммо оширилган мажбуриятга келганда ўпкамиз оғзимизга тиқилляпти. Уни бажариш учун қарийб январга-ча азият чекишга, айниқса ўқувчиларни қийнашга тўғри келади. Агар бу давлатга, кишиларга наф келтирганда, ўйлаб ҳам ўтирилмасди. Аммо куз бошида жамғарилган маблағлар ямланаётганига ичим ачийди. Шу билан бирга Аббосов билан гап сўқишиб ўтириш ҳам на менга, на районга манфаат келтиради. Ундан ҳар нима кутиш мумкин. Бу одам кекчиликда, арзимас бир қилғилиқни ҳам эсидан чиқармасликда, кези келганда «нишини санчиб олишда» ном чиқарган. Узи муомалада бўладиган раҳбарларнинг ҳар қайсисига биттадан дафтар тутишини эшитганман. Уша дафтарга номи тушган раҳбарнинг яхши-ёмон томонларини, қилиқларини, гуноҳларини ою кун, соатлари билан ёзиб қўяди. Уша раҳбар мақталадиган бўлса ҳам, «уриладиган» бўлса ҳам дафтари иш беради. Менинг ҳаракатларим ҳам дафтарда қайд этилаётгани аниқ... Боз устига битта илтимосини рад этганман... Қаҳҳор Ҳамдамов хусусида...

— Бўпти, Хуррам Аббосович,— дедим анча мулоҳазалардан сўнг ён бериб.— Бугундан бошлаб кўпайтиришга уринамиз.

— Шундай бўлсин, кўпайтиринг. Иложи борица ўзларини кўрсатсинлар. Ҳозир айни пайти. Агар ёрдам керак бўлса, айтсинлар, иккита техникумни кўмакка юборайлик.

— Йўқ, ишчи кучи етарли.

— Унда бўшашманг, ўртоқ Рустамов! — у яна кўзларимга қараб, таъкидлади.— Эсларидан чиқмасин, биз тонна бўйича республикада биринчи ўринга кўтарилишимиз зарур.

Индамадим. Ишқилиб, ўқувчилар ҳақида сўрамасинда, деб хавотирланиб ўтирдим. Бугунми-эртами, барибир ҳаммаси маълум бўлади. Унгача эҳтимол ёппасига ўқиш бошланиб кетар. Эҳтимол, вазиятни биринчи секретарга тушунтирарман. Лекин ҳозир Сатторовдан шафқат кутиб бўлармикан? Тонна бўйича биринчи ўринга кўтарилиш ташаббуси аввало ундан чиққан-ку? Шундай экан, пахтани кўпайтириш зарур. Ярим чириган тола бўлсаям, майли. Ваъда бердим. Кўрак териш, кўрак

чувиш машиналарини тўла сафарбар қиламиз. Аммо ўқувчиларни қайтариш, йўқ-йўқ, тутриқсизлик бўлади-я!

Обком секретарини қўшни район чегарасигача кузатиб қўйдим. Аммо бутун фикру зикрим унинг айтган сўзларида: «Эътибордан қолсалар... ўзларига яхши бўлмайди...» Рост-да, қисқа муддат секретарь бўлиб, кутилмаганда учириб юборишса, роса кулгига қоламан-да. Энг муҳими — ахир мен қанчадан қанча ажойиб ишларни мўлжаллаб қўйганман!

Биринчи навбатда, конференцияга қадар районни кўтарадиган раҳбар-кадрларни танлаб улгуриш керак. Райком ҳамда ижроком аппаратига жўшқинлик, дадиллик, фидойилик кайфияти сингиб кетса, дейман. Кадрлар шунга мос бўлмаса, мақсадга эришиш қийин. Ундан кейин, ҳа, бу албатта конференциядан сўнг қилинади, ўрта звено кадрлари билан шуғулланамиз. Бу жуда оғир, анча мураккаб иш. Ахир, одамни билишдан, кимнинг нимага лаёқатли эканини аниқлашдан кўра қийинроқ муаммо йўқ-да! Мана, ҳанузгача ижроком раислигига мўносиброқ киши тополмаяпмиз-ку! Тўғри, бу лавозимга интилаётганлар ҳам, илҳақлар ҳам жуда кўп, лекин...»

XI

Кутилмаганда чанг-тўзон кўтарилиб, табиатдаги осойишталикка путур етди. Осмонни қора булут қоплади. Илиқ шамол ўрнини изғирин эгаллади. Изғирин одамларни шунчаки огоҳлантирган бўлса, ҳадемай, ёмғир аралаш қор ёғиб, далаларда гимирлаб юрган деҳқонларни, чаноқларда қолган охирги толалар кетидан изғиган ёшу қарини қий-чув остида ўз гўшаларига қувди. Уч ярим ойдан кўпроқ давом этган пахта жангларига, ҳаловатсиз кун-тунлар машаққатига ниҳоят нуқта қўйилди. Одамларнинг нафасни ростлаб олишларига бир оз имконият туғилди.

Одатда ишлар енгиллашиб қолган дамларда ҳам қишлоқ хўжалиги билан шуғулланувчи кишилар бекор ўтирмайдилар. Бундай пайтларда улар янги ишларга тараддуд кўрадилар, келажак режаларини тузадилар. Бу борада Собит Рустамовнинг иши ўн чандон ошиб кетганга ўхшарди... Пахта теримининг чўзилиши бир қатор тармоқлар фаолиятини ҳам сустлаштириб юборган эди. Ана шу қолоқликни бартараф қилиш учун одамларни қайтадан оёққа турғазини зарур. Худди шуни назарда тутган каби районда тадбирлар ишлаб чиқиш мав-

суми бошланди. Ҳар бир тадбирда, мажлисларда Рустамов нуқул турли лавозимдаги кишиларни кузатар, уларни ҳар хил вазиятларда синаб кўрарди.

Бугун ҳам шундай йиғинлардан биттаси «Ленин йўли» колхозида ўтказилаётган эди. Раислар, партия ташкилотчилари, ферма мудирлари, зоотехниклар ҳамда айрим қурилиш бошлиқлари колхознинг чорвачилик комплексига тўпланишган. Бу комплексда олиб борилган ишлар областдагина эмас, кўп йиллардан бери республикада ҳам машҳур эди. Эндиликда хўжалик тажрибасини бутун районга ёйиш кўзда тутилган.

Маъруза, тажрибалар ҳақидаги гап-сўзлар, мунозаралар тугаб, меҳмонлар энди сигирхоналарни, бузоқхоналарни кўздан кечиришмоқда эди. Катак шаклида қурилган «уя»ларда жажжи бузоқчалар одамларга мултираб қарар, бир хиллари диркиллаб, ташқарига интилишарди. «Уяча»лар «эгалари» янги туғилган бузоқлардан бошланиб, сут тиши қотган бузоқлар билан тугарди. Оппоқ халат кийган қизлар боқчадаги болаларга қараган каби бузоқларга парвона эдилар.

Сигир-бузоқларга бу қадар эътибор кўпларни қойил қолдирди: бу антиқа усулдаги парваришни ҳанузгача келиб кўрмаганларидан бир хиллари афсус чекишарди. Гоҳида уларнинг сўзлари Рустамовнинг қулоғига беихтиёр чалиниб қоларди ва у ўзича жилмайиб, хаёлан:

«Айни муддао! — дея кўнглидан ўтказарди. — Ҳаваслари келяптими, демак иштиёқ пайдо бўлади...»

Бу фикр ўзини завқлантирар, ёнида баравар одим отиб келаётган новча, озгин, қорамтир юзлари чўзинчоқ йигит — колхоз раиси Мухторжон Мусаевга маънодор қараб кўярди. Секретарнинг чеҳрасидаги равшанлик, кўзларидаги мамнуният раисда янги руҳий кўтарилиш пайдо этарди.

Улар колхоз боғи томон юрганларида раис бирдан: — Бир пиёла чой тайёрлаганмиз, Собит ака, — деб қолди. — Меҳмонларни таклиф қилсак, нима дейсиз? — Тайёр бўлса, майли. Чой устида суҳбатни давом эттираверамиз.

Мухторжон Мусаев орқага қайрилиб, бир неча қадам юрди-да, уларни кузатиб келаётган йигитга алланималарни тайинлади.

«Мухторжон яхши раис, — деб қўйди ичида Рустамов. — Ҳамма гармоқ каби чорваси ҳам ҳавас қиладиган даражада. Қанийди районни ҳам шу даражада кўтара олсак... Бу иш Мусаевга топширилса-чи? Сатторов йўқ демас...» — У ўзича бир қарорга келди-ю, раисни нари-

роққа, токлари пастга тушириб кўмилган сўри томон чорлади.

— Мухторжон,— дея унинг тирсагидан тутиб, кўзларига қаради,— менимча, бу семинарингиз беҳуда кетмайди.

— Ёмон бўлмасди фойдаси тегса.

— Умуман, районда чорвачилик аҳволини қониқарли деб бўлмайди.

→ Кўп жойларда аҳвол шундай, Собит ака. Деҳқончиликда бирор йил ноқулай келиб, ҳосил яхши бўлмаса, ҳиссасини кейинги йилларда чиқариш мумкин. Чорва ундай эмас. Битта ноўрин қарор ёхуд ёмон бир тadbир туфайли узоқ йиллар жабр кўриш ҳеч гап эмас. Деҳқончилик бир йилда, чорвачилик юз йилда ўзини ўнглайди, деб бежиз айтмаган ота-боболаримиз. Буни кечирдик бошимиздан.

— Ҳа, гапингиз рост, Мухторжон,— Рустамов беихтиёр хўрсиниб қўйди.— Лекин қандай бўлмасин ўнглашиш керак. Бунинг учун районда кескин бурилишлар қилишга тўғри келади. Бунга ўзингиз бошчилик қиласиз.

«Бу нима дегани? — Кўнглидан кечди раиснинг.— Мен қандай қилиб, чорвачилик масаласида бошқаларни бошқараман? Еки яна бошқармага олмоқчимми? Йўғ-эй, ундан раислигим маъқул-ку? Қилинган иш кўзга кўринадил...»

— Майли, келиб кўраверишсин, истаганча ўрганаверишсин,— деди Мухторжон ҳамон Рустамовнинг илмоқли гапига тушунолмай.— Агар зарурат туғилса, майли, хўжаликларига бориб, ўргатамиз тажрибаларимизни.

— Мухторжон, келинг, бирга ишлайлик,— ниҳоят Рустамов очиқчасига кўчди.— Мен сизни райижроком раислигига тавсия қиламан.

Қорамтир юзлари жигарранг тусга кириб, Мусаев секретарга анграйиб қаради.

— Шунда район бўйича чорвачиликни ҳам бошқарасиз,— Рустамов мийиғида кулиб қўйди.

— Қандай бўларкин? — деди Мусаев ўйчанлик билан.— Жуда катта лавозим бу.

— Хўш, ўрнингизга кимни қўйса бўлади! — деди Рустамов масала ҳал дегандай. Мусаев ҳам энди гапни чўзиб ўтириш ўринсиз эканини сезди-ю, бирпас жим қолиб, бир неча кишини кўз олдига келтирди. Сўнгра:

— Нуруллаевдан тузук раис чиқар, менимча,— дея ўрик дарахти сстига шамол тўплаган қорни оёғи билан ўйчан туртиб қўйди.— Ундан яхшироқ номзод йўқдай,

назаримда. Шу колхоз кадрларини кўзда тутган-да, албатта.

— Ешлардан йўқми?

— Нуруллаев ҳам қари эмас. Эт қўйганга ёши катта кўринади.

— Гўштни кўпроқ еса керак-да,— ҳазиллашди Рустамов.

— Узимиз ҳам кам туширмаймиз гўштни,— Мусаев бу сафар кулимсираб, ҳазилига ҳазил билан жавоб қайтарди.— Лекин жир битмайди баданга.

— Қўйинг, баданга ёғ олдирманг, зиёни кўп.

— Нуруллаев ҳам, Собит ака, ташкилотчи одам. Кейин... сиркаси сув кўтармайди. Фермани, қолаверса, колхозни донғини чиқарган ҳам ўшанинг ташкилотчилиги.

— Буниси маъқул. Гап таъсир қилмайдиган одамдан кўрқиш керак. Хўп, майли,— Рустамов орқага бурилди,— бу масалага яна қайтамиз. Эртага эрталаб обкомга борасиз.

Улар олдинма-кейин колхоз ошхонасига киришди. Рустамов тўрга, бюро аъзолари ёнига ўтираркан, столларга разм солди. Ҳар қайси колхоз вакиллари, ўзлари алоҳида, раислари бошчилигида ўтирардилар. Аммо ҳали ҳеч ким дастурхонга қўл урган эмас, ўзаро гурунгни қизитиб юборганлар. Улар орасида бирдан Қаҳҳор Ҳамдамовнинг юзлари қип-қизариб, қаттиқ кулган қиёфаси Рустамовнинг кўзига ташланди. Қимнидир боплаб аскияга олган кўринарди. Ёнидагилар унга жўр бўлиб, мириқиб кулардилар.

У нигоҳини ўнг томонга, «Обод» колхозининг раҳбарлари ўтирган столга қаратди. Одатда фаоллар қуршовида, ўртада ўтириладиган стулни кўринишидан хийла ёш, чиройли, фақат қўнғиртоб сочларига оқ оралаган, олимларга хос ўйчан йигит Қодиржон Қосимов эгаллаган. Унда чиндан ҳам олимларга ўхшайдиган хусусиятлар жуда кўп. Ранс бўлди-ю, илмий иш билан шуғулланиш тўхтади-қолди. У бир неча йиллар давомида шу колхозда партия ташкилотини бошқарган, Қаҳҳор Ҳамдамовдан кўп нарсалар ўрганган, икки йил аввал эса «Шунқор» колхозига раисликка кўтарилган эди. «Шунқор» анча кичик колхоз. Унинг муаммолари ҳам «Обод»ники қадар кўп эмас. Қани энди у ўзи туғилиб ўсган колхозда Ҳамдамов изини боса олармикин? Ер билимдонлиги бўйича унга тенг келадиган киши камдан-кам. Қайси бригаданинг қайси қисмида ер ости суви неча газ чуқурликда эканини, ўша далага қанақа му-

мала қилиш зарурлигини уйқусидан уйғотиб сўраса, ўзини ўнгламасданоқ айтиб бера олади. Ахир, илмий иш қиламан, диссертация ёқлайман, деб ерларнинг авра-астарини чиқариб юборган-ку? Аммо олимлик бошқа, раҳбарлик бошқа. Бир оз ювош-юмшоқлиги бор. Бундан айрим устамонлар фойдаланиб қолиши ҳеч гап эмас. Бу колхознинг одамлари ўзи сал бошқача. Шаҳар атрофида яшашлари яққол сезилади — айримлар шаҳарлик бўлиб шаҳарлигини қилмайди, колхозда яшаб, колхоз қонуниятига бўйсунмайди. Ҳамдамов уларнинг ҳар қайсисига ўзича калит топган эди. Қосимов ҳам шундай қила олармикан?

Бу фикрлар Рустамовнинг хаёлидан бир лаҳзанинг ўзидаёқ елиб ўтди. У ҳар қайси колхоз вакиллари тўпланган столларга нигоҳ ташлар экан, шу ерда ўтирган раҳбарларнинг нималарга қодир эканлигини хаёлан чамалаб кўрар, жиддий камчиликлари, улар олдида турган муҳим муаммолар хусусида оний мушоҳадага бериларди. Лекин «Шунқор»ликлар сафида унинг нигоҳи кўпроқ тўхтаб қолгандай бўлди. Ҳозир бу хўжалик етакчисиз қолган, шундай бўлса-да, саросимага тушмаган лашкарлар сингари партия ташкилотининг секретари Сожида Баҳриева атрофида мустаҳкам жипслашган эдилар.

«Сожида олов қиз,— деб ўйлади Рустамов партком секретарини зимдан кузатган ҳолда.— Билими чуқур. Қаерга қўйса, бошлаб удалаяпти. Бунинг устига камтар-камсуқум. Оддий рус тили ўқитувчисидан шундай ташкилотчи чиқишини ким хаёлига келтирибди! Сожидани раисликка қўйса, бемалол эплаб кетади. Лекин бизнинг талабимиз эплашнинг ўзи билангина битмайди. Улоқни олиш керак, бўй кўрсатиш керак. Бунинг учун деҳқончиликни ҳам, ер илмини ҳам, бошқариш санъатини ҳам билиш зарур. Ҳар қалай, Сожиданинг билимидан, нотиклигидан фойдаланса бўлади. Кенгроқ маънода, район миқёсида...»

— Бирор нима дейсизми, Собит ака? — Мухторжон Мусаев райком секретарининг қулоғига шипшиди. Рустамов дарҳол хаёлларини тарк этиб, раисга юзланди-да, маъқулловчи маънода бош силкиди:

— Уртоқлар, мана шу зиёфат, дастурхондаги нознеъматлар ўз-ўзидан, эртақлардаги «очил дастурхон»дан тушгани йўқ,— деди-ю, стол устидаги ҳозиргина узилгандай диркиллаб турган узумлару олмаларга, қовун-тарвузлару пишириб, яхна қилинган товуқларга ишора қилди. Кейин дераза орқали ташқарига, дош

қозонда буғи чиқиб турган паловга кўз ташлаб қўйди.— Бу хўжаликда чорвачилик қандай даромад келтираётганини, ишлар қандай тартибда ташкил этилганини ўз кўзларингиз билан кўрдингизлар. Мен гапни чўзиб ўтирмайман. Тилагим шу: бундан кейин чорвачилик бирорта колхозда ҳам текинхўр соҳа бўлмаслиги керак! Элимизга, халқимизга мўмай даромад келтириши зарур...

Бу сўзларни у юракдан чиқариб, куюнчақлик билан айтар экан, фикрлар ҳозирнинг ўзида, тасодифан туғилмаганини кўпчилик тушунар, айниқса колхоз раислари бунга аниқ ҳис этардилар. Негаки, улар икки-уч кундан буён бюро аъзолари ўртасида «нинанинг кўзидан ўтгандай» ҳисоб бериб, келажак режаларини белгиламоқда эдилар. Бундан ташқари, яқин орада, вазиятга қараб, район чорвадорлари республика бўйича янги ташаббус билан майдонга отилиб чиқишлари мўлжалланмоқда эди. Унда колхозлардагина эмас, ҳар бир хонадонда мол боқилиши, сут-қатиқ, гўшт етиштирилиши кўзда тутилаётган эди. Ҳатто айрим раислар хонадонларни ҳам ем-хашак билан таъминлашга сўз берган эдилар. Шу йўл билан чорва туёғини кўпайтириш мумкинлиги барчага аён бўлиб қолган эди.

Ҳозир райком секретари ўша фикрларга ишора қилаётган, хўжаликларнинг раҳбарлари зиммасига янги масъулиятлар юклаётган эди.

— Бунинг учун тўла имкониятлар бор, ўртоқлар,— деди у ниҳоят қатъий қилиб.— Қим кўпроқ Яссининг этагидан тутса, чўлдан кўпроқ ер обод қилса чўл ҳам саховатини аямайди, қозонини мойга ботиради. Бунинг учун, яна таъкидлайман, ўртоқлар, қўшимча ерлар керак. Ери кўпнинг кўнгли тўқ. Кўнгли тўқ бўлса, кўз ҳам тўқ бўлади-да, биродарлар.

«Узоғи билан бирор йил ичида бу камчиликларни тугатиш керак,— дея ўйлади у.— Яна иш чорвачилик комплекслари қуришга, бўрдоқчиликни авж олдиришга, сув ҳавзаларини кўпайтиришга бориб тақалади. Бунинг учун эса унумдор ерлар, сер ўт яйловлар, энг муҳими, обиҳаёт зарур...»

Бу фикр уни негадир ташқарига қарашга ундади. Деразаларнинг ойналари аллақачон хиралашибди. Ташқарида оппоқ қор майин момиқлардек тўкиляпти — янги йилнинг ризқ-рўзи, бўлиқ ҳосили ёғаяпти...

XII

— Анча аввал раянимизда ғалати бир пуркурар ишлаган, ўртақ Саттаров,— Нажим бобонинг ёдига анти-

қа бир воқеа тушиб, беихтиёр пиқ этиб кулди. Кейин жиддийлашиб, сўзида давом этди.— Ҳзи қувнақ, шўх, ҳазилкаш эди. Ҳар қандай ағир ҳалатниям латифа айтиб, юмшатарди, хўмрайганларниям дарров кулдириб юбарди. Ҳша адамда ғалати бир дард бар экан.

— Дард? — Сатторов қизиқсиниб, қарияга бошини кўтариб қаради. Рустамов эса гап ким ҳақида бораётганини тушуниб, ўзича кулмсираб қўйди.

— Ҳа-да, дард десаям бўлади-да. Амма биз бу дардни кейинчалик пайқаб қалдик. Кеч пайқадик.

— Нима, газак олиб кетибдими?

— Газак алишга алди-ю, энг ямани, энг хунуги, айримларга юқтириб кетди, даюс. Айтганиздай, ҳаман газак алгани-алган.

— Ажабо, у қанақа дард эканки, узоқ йиллардан бери давоси топилмаса?

— Тамағи қичийдурған дард. Ҳша қурғур тамақ қичиган пайтда уни кимдир силаши, эми-давасини қилиши керак. Бардию табиби тапилмаса, дарров ўзи йўлини тападурғон, «табиб» уруғини чачадирғон эди.

— Қизиқ? Қанақа қилиб? — Сатторов гап маъносини тушунган бўлса ҳам ҳамон ўсмоқчилаб сўрарди.

— Унинг бир неча шагирдлари бўлган. Ҳшалар арқали бирар амбарчими, савда хадимими, раисми — хуллас, кимни мўлжалга аладурған бўлса, ўшанинг устидан юмалақ хат уюштирған. Албатта шикаят ўзига «келиб тушған». Хатни «айбдарга» кўрсатиб, пўписа қилған.

— А-ҳа, бу ваҳималардан кейин бечора кўйлагингни еч деса, жоним билан деб қўл қовуштираркан-да?

— Ҳамма бала шунда-да! — Нажим бобо кулиб қўйди.— Истаганини муҳайё қилғон.

— Ҳша кўйлак ечадиганларнинг ўзларида ҳам бир камчилик гуноҳ бўлган-да,— деди Рустамов мулоҳазали оҳангда.— Соф одамга журъат қилармиди?

— Бу гапда бир аз жан бар, Сабитжан.

— Вўҳ, жуда ярамас одати бор экан,— Сатторов жижирганиб, афтини буриштирди, сўнг қариядан сўради.— Ҳўш, ўша одам ҳозир ҳам шу ерда яшайдими?

— Йўғ-э, кўп йил ўтди, раяндан қувиб юбарилған. Умуман, касбидан ҳам қувилған деб эшитамиз. Билмадим, растми, ялғанми? Ишқилиб, бизни раяндан тушадирған юмалақ хатлар ўшандан мерас бўлиб қалған, деса ҳам бўлади.

— Албатта ҳаммаси эмас,— қўшиб қўйди Рустамов.— Бу дард юққанда баъзан ўз шаклини ўзгартириб, кўролмаслик, бахиллик касаллигини ҳам қўшиб олган.

— Кўролмаслик, бахиллик жуда ёмон дард, у тараққиётга, одамларнинг маънавий ўсишига тўғаноқ бўлади.— Сатторов тўхтаб, ҳамроҳларига таъкидлаб гапирди.— Бироқ, англашилмовчиликни, ҳақиқат учун курашни бахилликка йўйиш ҳам ёмон одат. Ана шундан эҳтиёт бўлиш зарур.

«Наҳотки англашилмовчилик туфайли юмалоқ хат ёзишган бўлса,— кўнглидан кечди Рустамовнинг.— Бундай эмасдир-ов... Биринчи бюродаёқ кимнинг қанақа дарди бўлса, очиқчасига келаверсин, деганман. Кўплар шундай қилди. Ҳеч нима йўқотишмади. Аксинча, фойдалари тегди. Ҳа, эгилган бошни қилич қесмас қабилда иш тутганлар ҳам бўлди. Лекин, бари бир ифвогарлар бор экан-да. Бу бахилликдан бошқа нима бўлиши мумкин. Ўзи ўшанда, «Ленин йўли» колхозидаги йиғиндан кейин ишлар жуда юришиб кетди-да. Одамлар ҳар хил фикрлар билан ёғилиб кела бошладилар. ...Ҳм-м, сувни лойқалатиб юрган балки Эшмуродовдир?!»

* * *

«Шарқ» колхозидан ғалати гаплар қулоққа чалинди. Рустамов аввалига негадир парво қилмади, кейин ўйлаб, кўнглига ғулгула ўрмалади. Бу колхознинг аҳволини у яхши билади. Аҳоли анча тифиз яшайди, ер учун ҳамиша ғалва устига ғалва чиқади. Ҳар йил томорқалар қайта-қайта ўлчаниб, салгина ошиқча бўлса ҳам, дарҳол юлиб олиниб, чигит экилади. Раиснинг янги қилиғи эса... У нечундир бу хўжалик раҳбарларини унчалик куш кўрмасди. Раисда қандайдир ўзбилармонлик... ўжарликка монанд одат борга ўхшарди. Кейинги узунқулоқ гаплардан ҳам бу англашилиб тургандай эди.

«Бир бориб кўриш зарур,— деди Рустамов ўзига ўзи. Сўнг қатъий қарор қилгандай пальтосини кийиб, эшик сари йўналди.— Қош қўяман деб, кўз чиқармасин яна...»

Гоҳида бировни йўқласанг, кутилмаганда унинг ўзи рўпарангдан чиқиб қолади, ёки ўша одам тўғрисида ҳар хил гаплар эшитасан. Рустамовда ҳам ҳозир айнан шундай ҳол рўй берди. У қабулхонага чиқиб, Холмурод Эшмуродовга дуч келди. Одатдагидай раис бепарво кўринарди. Аслида эса райкомга беҳуда келмаган...

Холмурод Эшмуродовни у аввалдан яхши танирди. Иккаласи ҳам студентлик йилларини бир шаҳарда ўтказишган: Холмурод қишлоқ хўжалик институтида, Собит дорилфунунда таълим олган. Баъзан поездда, гоҳо автобусда учрашиб қолишарди. Лекин Холмурод бир оз

одамовимиди ёки юқори курсда ўқиётган «ака»лардан бўлгани учун ўзини катта олармиди, унчалик «қўшилиб-қорилиб» кетолмасди. Кўп ишларга бепарводай эди. Институтни битирганидан сўнг у узоқ йиллар агроном, бош агроном бўлиб ишлади. Кейин уни колхоз коммунистлари секретарликка сайлашди. Шундан сўнг улар район, область миқёсидаги йиғинларда тез-тез дуч келишарди. Лекин ҳар ким ўзи билан ўзи овора, биров билан бировнинг иши йўқ эди. Эшмуродов мажлис тугаши билан «қуён» бўларди. У раис бўлганидан сўнг ҳам шу одатини тарк этмади.

Рустамов нима учундир бу одамни фақат меҳнатга, индамасдан, бош кўтармасдан ишлашга яратилган киши сифатида тасаввур қилар, раҳбарлик лавозимида ҳеч хаёлига келтиролмас эди. Озиб-қорайиб кетган юзи ҳам, эрта оқарган соқолию сочи ҳам гўё бу ўйларини тасдиқларди. Сочини доим қиртишлаб, устара билан олдирадди, узунчоқ бошига ҳамиша чорқирра дўппи кийиб юрадди. Мажлисларда ҳам бир чеккада, кўзга ташланмаслик учун атайлаб қилаётгандай панада ўтирадди. Бу аҳволда одамлар билан қанақа муомала қиларкин, деб ўйларди Рустамов: Аммо шунга қарамай, ишлари ёмон эмас эди. Рустамов районга ишга ўтганидан сўнг бунга тез орада ишонч ҳосил қилди. Колхозчилар ўз раисларини ғоятда ҳурмат қилишаркан. Ҳар қалай, собиқ таниқли раисга нисбатан бу етакчи бўлган даврда колхоздан кам шикоят тушар, деҳқонларнинг турмуш шароити тобора яхшиланиб борар эди.

Лекин улар ногаҳон тўқнашиб қолдилар. Бунга раиснинг ўзи сабаб бўлди.

Ёзнинг қоқ ўртаси. Уша кунларда районда ғалла топшириш авж суръатларда давом этарди. Бу масала бўйича тузилган штабни райижроком раиси Собит Рустамов бошқарарди. План тўлган эди-ю, аммо мажбуриятни бажаришга ҳали анча-мунча ғалла етишмасди. Хўжаликлар эса ғалла топширишни тақатақ тўхтатиб қўйишган, энди ҳеч нима қолмади, дея штаб бошлиғига важ кўрсатишарди.

Шу орада «Шарқ» колхозининг бир ҳисобчиси оғзидан гуллаб қолди: омборда ўн тоннача сара буғдой борлигини айтди. Бу гап штаб бошлиғига қўл келиб, дарҳол раисга қўнғироқ қилди-ю, «яна саккиз тонна буғдой топширасиз, майли, колхозда икки-уч тонна қолаверсин», деган топшириқ берди. Аммо Эшмуродов: «Бизда бошқа буғдой йўқ», деб туриб олди. Рустамов ўша жунӣёқ колхоз омборига тафтиш юборди. Текширув сирни фош

қилди. Яна икки колхоздан анча-мунча буғдой топиб, мажбурият ошириб бажарилди. Орадан икки кун ўтгач, раислар қаттиқ танқидга дуч келишди. Айниқса «Шарқ» колхозининг раҳбарлари бошида кўпроқ таёқ «синди».

— Мен бирор кишини алдашни ўйлаганим йўқ,— деди бюрода Эшмуродов.— Ун тонна буғдойни уруғликка қолдирувдим. Қолаверса, бир қисмини колхозчиларга бўлиб бериш ниятимиз бориди.

— Қайси замонда яшаяпсиз, Эшмуродов? — деганди ижроком раиси писанда билан.— Колхозчилар буғдойга зор қолишибдими? Исташганча ун етказиб бериляптику?

— Буғдойдан ҳалиса¹, сумалак қилишади. Бултур ҳам буғдой сўраб, қулоғимизни қоматга келтиришувди.

— Хўш, район мажбуриятини бажаролмай қолса, яхшими? — бир оз ҳовридан тушиб, босиқлик билан сўради Рустамов.— Шунга виждонингиз чидайдимиз?

— Биз мажбуриятни бажарувдик.

— Район-чи? Районга даҳлингиз йўқми?

Бу сафар раис индамаганди. Тўғриси, қўлдан кетган буғдой учун яна тортишиб ўтиришни эп кўрмаган эди. Рустамов ҳам уни тушунган, ҳовридан бирмунча пасайган эди. Шунга қарамай, охири сўз олганда Эшмуродовни қаттиқ танқид қилган ва сўнггида:

— Бу одам фақат ўзини, ўз колхозинигина ўйлайди,— деган эди.— Ватанпарварлик туйғуси йўқ!

— Бу гапингиз нотўғри, ўртоқ Рустамов,— Эшмуродов беихтиёр ўрнидан қалқиб турган эди.

— Хўш, айтинг-чи, тафтиш юбормаганимизда район мажбурияти нима бўларди? — Рустамов унга қарши савол билан мурожаат қилди. Кейин бюро аъзоларига қарата гапирди: — Ўртоқлар, менда шундай таклиф бор: галла мажбурияти бажарилишига бефарқ қараганлиги ҳамда ўзбошимчалиги учун колхоз раиси Эшмуродовга қаттиқ ҳайфсан эълон қилинсин.

Райкомнинг учала секретари ҳам, бошқа уч бюро аъзоси ҳам уни маъқуллашди, икки киши — район газетасининг редактори билан бошқарма бошлиғи бетараф қолди. Ижроком раиси бетарафчиларга яниб қараркан:

— Ё уёқлик, ё буёқлик бўлсин, ўртоқлар,— деди.— Оралиқ йўлда қолишни ҳеч ким ёқтирмайди.

— Шахсан менга вазият қоронғу бўлиб қолди, Собит Каримович,— журъатсизроқ жавоб қайтарди редактор.— Назаримда, раиснинг важида жон бордай. Агар у

¹ Ҳалиса — ҳалим.

ҳақ бўлса, мен раисни оқлайман. Бунинг устига колхоз ғалла мажбуриятини олдинроқ бажарган.

— Бизнинг дастурхонимиз битта, ўртоқ редактор. Мажбурият — бу ваъда. Ваъда бажарилмаслиги эса ёлғончиликка олиб келади...

«Шу билан мунозара тугади, Эшмуродовнинг елкасига қатнаш хайфсан «илинди». Орадан кўп ўтмай Рустамов биринчи секретарликка ўтарилди-ю, Эшмуродов хавотирда юрди. Назарида, ўша гуноҳи учун секретарь уни ёмон кўриб қолганга ўхшарди. Йўқ, ҳаммаси кўнгилдагидай кетаётган эди. «Шарқ»нинг раиси аввалгидай дадил ҳаракатлар қилар, колхозни ўзи билганича, ўз услубича бошқарарди. Бундан янги секретарь ҳам мамнундай кўринар эди. Аммо «Ленин йўли» колхозида ўтган кенгашдан кейин раиснинг дадиллиги ҳаддан ошди, ҳар хил гап-сўзлар ўрмалади... Қани, нима важ билан келдийкин у?...

— Ҳа, ўртоқ Эшмуродов, ўзи нима гап? — Рустамов унга қўл чўзди.

— Сизда ишим бориди, Собит Қаримович.

— Қиравермайсизми? — Рустамов Ойистага қаради. Қиз эшик очилгандаёқ ўрнидан турган, энди бошини эгиб олган, негадир ёноқлари қирмизи тусга кирган эди.

— Телефонда гаплашаётган экансиз, — Эшмуродов қизни хижолатдан қутқазиб, ўзи изоҳ берди. Рустамов раисни бошлаб, яна ичкарига кирди. Қайтадан пальтосини ечаркан, бирдан Ойистанинг қилиғи эсига тушди.

«Тавба, бу қизга нима бўлган ўзи? — хаёлидан кечди унинг. — Аввал очиққина эмасмиди? Жумбоққа айланди-қолди. Ё сезмаганмиканман? Тўғри, авваллари бевосита боғланмагандим. Балки тузукроқ муомала қилолмаётгандирман. Раислик чоғларимдаги дағаллик гоҳида уч кўрсатиб қоляптими? Одамнинг ўзига билинмайдиган қилиқлари ҳам бўлади-ку!..»

— Собит Қаримович, Ясида қачон иш бошлаймиз? — Ҳали ўтирмаслариданоқ раис асосий муддаога кўчди. — Биз тайёрмиз.

«Тушунарли. Уни дадиллаштирган Ясси экан-да, — ўйлади Рустамов. — Уч-тўрт кун орасида чиқсак бўлар, деб ўйлагандим. Энди пайсалга солмаслик зарур. Раисларнинг ўзлариям муштоқ бўлиб ўтиришибди».

— Неча кишига томорқа бердингиз? — Рустамов саволга савол билан мурожаат қилди.

— Унча кўп эмас. Ҳозирча ўн етти кишига. Икки гектарга яқин ер кетди.

— Икки гектар... — деди секретарь секин овоз чиқа-

риб. Кейин раисга бирдан тик қаради-да, ярим кулимсираганча ундан сўради: — Ун беш йил аввал колхозини изда бир парча ер қанақа шов-шув бўлгани эсингиздами?

Раис райком секретарига индамай, саволомуз тикилди.

— Ҳў, тортиб олинган томорқаларга пахта экканларингиз?..

— Ҳа, эсимда,— деб раис кулимсиради.

Шу топда иккаласининг ҳам хаёлида ўша воқеа жонланди-ю, Рустамов беихтиёр бош тебратиб қўйди. Ушанда раисни «тежамкорлиги», «ишбилармонлиги» учун мақтаб гапиришган, газеталарга ёзишган эди. Уқитувчи Рустамов эса кинояли кулиб қўя қолганди. Аммо ломим демаганди. Айтгани билан ким унинг гапини инобатга оларди. Чунки ўша раисни раҳбарлар олқишлар, пахта учун жонини берадиган чин қаҳрамон деб аташарди. Ким билади, балки ўша шароитда раис ҳақдир. Лекин, ҳар қалай, Рустамовга унчалик ботмаган эди. Гап бир гектарнинг юздан бир улушичалик ер устида борарди.

Атрофи пахса девор билан ўралган бир неча ҳовлиларни қайта ўлчашганда ҳар қайси томорқадан парча-парча ер рисоладагидан ошиқча чиқиши турган гап. Бу балки аввал ўлчаганларнинг сахийлигидандир, эҳтимол янги ер тузувчилар ҳар бир бупчакка, деворларнинг тагига алоҳида эътибор бериб, ҳачча тортганларидандир. Хуллас, ҳовлилардаги ошиқча ерларга чигит экишади. Уни ундириб, пахта етиштиришни уй эгалари зиммасига юклашади. Шу асосда колхоз бўйича бир гектарга яқин ер ундирилади-ю, унда ғўза ўстирилади. Областан борган комиссияга ўша ҳовлилардаги ғўзаларни ҳам кўрсатишади. Айниқса, битта ҳовлидаги экин комиссия аъзоларининг завқини жўштириб юборади: пахса деворли ҳовли, томорқада сомони учун экилган жиндай бугдойзор, жиндай жўхори, озроқ қовун, яна бир неча туп қовоқ, чеккада баланд ўсган ғўзалар. Бу ҳол уларга ғаройиб кўринади, бир-бирларига гапириб, раиснинг тadbиркорлигига қойил қолишади. Аммо қовоқ палакларини ғўза пайкалига ўсиб ўтгани, ҳатто бир неча туп ғўзани бўғиб қўйгани уларни озроқ ранжитади. Ҳовли эгасига танбеҳ беришади... Эртасига бу гап газетадан бутун район бўйлаб ёйилади.

Аввалги раис билан кейингисининг бир-бирларига зид ҳаракатлари райком секретарининг кўз ўнгида икки хил олам бўлиб гавдаланди.

— Ҳали аризалар кўпми?

— Э-ҳе, жуда кўп. Идорага кирсам ҳам, кўчага чиқсам ҳам мени ўраб олишади, томорқа сўрашади.

— Фақат сизда эмас, бутун районда аҳвол шундай.

— Яна беш-олти гектарнинг баҳридан кечмасак бўлмайди, Собит Қаримович.

— Нималар деяпсиз? — Рустамов беихтиёр ўрнидан туриб кетди. — Пленум куни қандай ваъда берганимиз эсингиздами?

— Эсимда, лекин биласизми, айрим хонадонларга кириб, хижолат чекаман. Бир неча хўжалик тиқилиб яшайди. Алоҳида хўжалик бўлишни, ер олиб, иморат қилишни ўйлашади. Лекин илож йўқ.

— Марҳамат, Яссига боришсин.

— Яссига кўчишга истак билдирганлар ҳам бор.

— Буниси яхши. Бошқаларни ҳам кўндилинг.

— Шароитни яхшиласак, иморатлар қилсак, талабгорлар яна кўпаяди.

— Бугун ҳамма раисларни, мутахассисларни олиб, чўлга чиқамиз, ўртоқ Эшмуродов, — деди қийин вазиятдан чиққан каби бирдан Рустамов. — Қайси колхоз қардан иш бошлашини белгилаб олиши зарур.

— Жуда соз бўлади-да, Собит Қаримович! Тиқилиб қоляпмиз, кенглик керак бизларга. Мендан хафа бўлганимизни эшитиб қолдим. Лекин, нима қилай. Буёқда чорвани кўпайтирамиз, дедик.

— Ҳа, кўпайтирасиз, бошқа иложимиз йўқ.

— Шуни ҳисобга олиб... — раис гарданини қашиди.

— Ҳм...

— Йигирма хўжаликка сигир-бузоқ қилиб бердик. Ун йилда қарзни узиш шартимнан.

— Буни эшитувдим. Кейин қийналмайсизларми?

— Иш яна ерга бориб тақалади, Собит Қаримович. Молни кўпайтирсагу ер бўлмаса, яйлов бўлмаса, ем-хашак бўлмаса, ҳамма уринишларимиз бефойда.

— Бефойдагина эмас, кони зиён, орқага кетасиз, раис.

— Ҳа, — Эшмуродов хўрсинди.

«Одамови» раиснинг ҳолатидан Рустамовнинг дили ёришди.

— Парво қилманг, ҳадемай, Ясида катта қурилишлар бошлаб юборамиз: дала шийпонлари, чойхона-ошхоналар, ётоқхоналар... — Рустамов бир лаҳза ўланиб турди-да, кейин: — Қани энди оиласи билан кўчиб борувчилар кўпайса! — деди.

— Одамларимизнинг феъли ажойиб — туғилган жойларига қаттиқ ёпишиб оладилар. Остона ҳатлаб, чиққи-

лари келмайди. Киндик қони томган жойни Ватан деб топинадилар.

«Оҳо, мана, гаплари, тузук-ку! — деган фикр Рустамовнинг миясидан кечди. — Хўш, ўзингиз-чи, ўртоқ раис, ўзингиз қандай ҳисоблайсиз? Борди-ю, сизни чўлга юбор-сак, оғир ботмайдими? Ушанда оёқ тирамайсизми?»

— Киндик қони тўкилган ерни ҳаммамиз ҳам Ватан деб биламиз, — Рустамов кулимсиради. — Ватан остонадан бошланади. Кейин бутун атроф-теварақ, юриб ўтилган йўллар, меҳнати сингган ерлар, ҳатто бир оқшом қўниб ўтган жойлар ҳам одамга меҳригиёдай иссиқ кўринади, элинг-элатинг яшайдиган ҳамма манзилгоҳлар юртдай қадрдон туюлади.

— Кўнглимдагини айтдингиз, — Эшмуродов эсига бир нима тушгандай Рустамовга ялт этиб қаради. — Мен ҳар гал Тошкан ёки Самарқандга йўлим тушса, албатта поездда бораман. Сабаби, ҳар сафар бутун йўл бўйи томоша қилиб кетаман. Студентлик йилларимда ўзим ўтган йўллар, станциялар орқасидаги эски бинолар, мактаблар, ҳашарга чиққан пайтларимизда ўтказган кунларимиз кўз ўнгимдан ўтаверади. Уша иморатлар кўзимга оловдай кўринади. Поезд кўпрёқ тўхтаб қолса, тушиб бирпас айланаман, зиёрат қиламан.

Рустамов ўзи сезмаган ҳолда раиснинг дилига калит солган, энди у қулф очилиб, ўз хазинасини намоён қилаётган эди. Бундан Рустамовнинг ўзи ҳам ажабланиб, унга тикилиб қолди, бултурги бюрода Эшмуродовни «Ватанпарварлик туйғуси йўқ», деб айблаганини эслаб, хаёлан хижолат кечди.

— Лекин, бари бир, уйни соғиниб, ўзимга қанот боғлаб учгудай бўлиб қайтаман.

— Бу шубҳасиз, — деди секретарь ўйчан, худди ўзига гапираётган тарзда. — Негаки, ўша ерларга изингиз тушган, сиз эслайдиган нималардир қолган. Эҳтимол, ўша пайтларда кимдир жигарингиздан ургандир, — Рустамов раиснинг қоп-қора кўзларига кулимсираб қаради. Раис ҳам беихтиёр жилмайиб қўйди. Шу топда унинг хаёлидан нималар ўтмадийкин, бу — ёлғиз ўзига маълум. Шунга қарамай, оддий кетмончилар сингари офтобда қорайиб кетган, кўзларида ажиб бир чақин чақнаб турган бу фидойи инсонни бир қадар кашф этгандай бўлди. Содда кўринган бу камтарона вужудда кези келганда вулқондай туғён урадиган ўта қайсарлик ҳам яшириниб ётганга ўхшарди. Агар бу қайсарликни тўғри йўналтирса, кишиларга нақадар фойда етказиши мумкин.

Бу фикрлар Рустамовнинг миясидан кечаркан, Эшму-

редовга бир дам тикилиб турди-да, гапни ўзлари бошлаган мавзуга бурди:

— Чўлга борадиган ҳар бир йигит-қизда, ҳар бир ёш оилада шунақа тушунча пайдо қилинса, шубҳасиз, фойда беради, уларнинг қақроқ чўлда мўъжиза яратишига, ўша ерда илдиз отишига имкон очилади,— у ўрнидан туриб, Эшмуродовга қўлини узатди.— Тушдан кейин, соат учда эски Ясида катта кўприк ёнида учрашамиз. Ҳамма раислар ўша ерга борадилар.

— Хўп,— деди-ю, Эшмуродов жимиб қолди. Афтидан у ниманидир айтмоқчи, аммо мулоҳаза қиляпти ёхуд иккиланяпти. Буни сезиб, Рустамов дафъатан сўради:

— Хўш, яна бирор гап борми?

— Партком масаласини бир ёқлик қилсак, демоқчийдим.

— Ҳа-я, буни пайсалга солиб бўлмайди,— секретарь ўйланиб қолди. Бу колхоз партия ташкилотининг секретари, ёшгина қиз яқинда қишлоқ Советига ишга юборилган, колхоз коммунистлари янги етакчини кутмоқдалар.— Хўш, ўзингиз битта-яримтани кўз тагига олганмисиз?

— Агар Фанибек борса ёмон бўлмасди. Район комсомоллари бошлиғи Боймуродовни айтяпман. Ўзи бизнинг колхоз фарзанди.

— Яна қандай номзодлар бор?

— Борликка бор. Лекин Фанибек бсшқача-да... Кейин янги ерлар очишни мақсад қилган хўжаликка шунақа йигитлар кўпроқ асқотади.

— Бўпти, мен рози. Бюро аъзолари билан ҳам маслаҳатлашайлик.

— Раҳмат,— раис ташқарига йўналди. Рустамов селектор тугмачасини босди. Дарҳол ундан яқиндагина иш бошлаган, кечагина сессияда сайланган район ижроия комитетининг раиси Мухторжон Мусаевнинг сокин овози таралди:

— Лаббай, Собит Қаримович.

— Мухторжон, бугун тушдан кейин банд эмасмисиз?

— Унчаликмас.

— Бугун Ясига борайлик.

— Маъқул.

— Ярим соатдан кейин пастда учрашсак,— деди сўнг Рустамов кун ботиш тарафдаги дераза ойнасига кўз ташлаганча. У томондан трактор, экскаваторларнинг вағиллаб ишлаётган шовқини, ҳар хил овозлар эшитиларди.— Хиёбонни бир кўздан кечирайлик-чи.

Рустамов селектордаги чироқчани ўчириб, бошқаси-

ни ёқди. Ойистанинг «лаббай» деган паст овози эшитилди.

— Ҳеч ким кутмаяптими?

— Бердиев деган киши киришга ижозат сўраяпти.

— Бердиев? — Рустамов бу саволни котиба қизга бердими, ўзигами — англашилмай қолди. Шунинг учун ҳам қиз бу фамилияни такрорлади:

— Савдо ходими эканлар, ўзингиз таниркансиз.

«Райбазада ишлайдиган Бердиевми? — Рустамовнинг кўз ўнгида паст бўйли, дум-думалоқ, шунга қарамай эпчил, ўрта ёшли киши намоён бўлди. — Нима иш билан келибдидикан?...»

— Айтинг, кирсин!

XIII

Эшик очилиб, оқ чизиқли қора кремплин костюм-шим кийган, яшил галстук таққан, қоқ-қора сочи ялтиратиб таралган Бердиев таъзим қилганча ичкарига кирди-ю:

— Ассалому алайкум, акажон,— дея зипиллаб келиб, Рустамовга қўл чўзди. Секретарь истар-истамас ўрнидан туриб, у билан хотиржам, вазмин кўришди. Айни маҳалда пленумдан кейинги куниеқ бу одамнинг атайлаб табриклагани келганини эслади. Ушанда у ўзининг садоқатини изҳор этганди, чоғи.

— Хўш, хизмат, ўртоқ Бердиев? — Утирганларидан сўнг Рустамов ярим юмшоқ овозда сўради.

— Кўп яшанг, акажон,— у ўрнидан букчайibroқ туриб, таъзим қилди-да, яна ўтирди.— Сиздан бир ҳол сўрашиб кетай девдим. Жуда зўр ишлар қилопсиз-да, акажон. Ҳаммани қойил қолдиросиз. Одамларни оғзида дув-дув гап: «Ўртоқ Рустамов районни гуллатаймиш, шаҳарни жаннат қилаймиш», деб. Шамол бўлмаса, дарахтни учи қимилламайди, йўқ, сираям қимилламайди. Ҳаммасини билиб юриммиз, акажон, кўп яшанг!

— Раҳмат...— деди-ю, мақтов ўзига мойдек ёқиб ташаётганини, одамлар олқиши кайфиятини кўтараётганини сезиб қолди. Дарҳол кўз ўнгида Хуррам Аббосовнинг таҳдиди жонланганини, гўё унга жавобан: «Мана бунақа гапларни ҳам эшитинг, ўртоқ Аббосов», деган фикрлар хаёлидан ўтганини ҳам пайқади-ю, секин лабини қимтиди.

— Энди ўзиздан қолар гап йўқ, Собитжон ака, катта ишди ташвишиям, харажатлариям кўп бўлади, бунга биламиз, акажон.

— И-ҳм., ҳм... албатта.

— Бемалол, дадил ҳаракат қилаверинг, акажон. Мана, биздай оғайнилариз бор, қараб ўтирмаймиз, қўлдан келганича ёрдам берамиз. Нимагинан бўлсаям майлида, ишқилиб...

— Раҳмат, ҳозирча ҳеч нимага ҳожат йўқ.

— Жудаям камтарсиз-да, акажон. Бирон нима керак бўлса ҳеч-ҳеч тортиниб ўтирманг, акажон, ўзимизда бўлмаса, оғайниларда бўлар. Оғайнилар жуда сероб, сал имо қилсак, тамом, ерни тагидан топилсаям бор қилдиганлар...

— Муддаонгиз нима?

— Ака-укачилик... ўзиздан қолар гап йўқ, акажон... Битта-яримта тузукроқ жой бўшаб қолса...— Бердиев ўрнидан яна ярим туриб, таъзим қилди.

— И-ҳм! — Рустамов беихтиёр ўрнидан турди.— Айтинг-чи, Бердиев, сиз билан қачон ака-укачилик қилганмиз? Еки энди шундай бўлади, деб ишонасизми?

Бердиев ағрайганча унга қараб қолди.

«Ифлос! — деди ичида Рустамов. Негадир шу топда нимжон асаларини ўз тўрига ўраётган семиз ўргимчак кўзига кўрингандай бўлди. Бу манзарани кеч кузда, ўқариқ бўйидаги ғўза тупида кўрган эди. Бирпас томоша қилганди. Асалари карахт, ўргимчак эпчил эди.— Бу ҳам мени тўрга ўрамоқчи. Тўр аста-секин сиқиб бораверади. Сени кўринмас дардга, порахўрлик дардига мубтало қилади. Емоқнинг қусмоғи бор».

* * *

Мухторжон Мусаев уни пастда, зинапоя ёнида кутиб турарди. Ҳаво очиқ, лекин қулоқларни чимчилаб оладиган изғирин эсмоқда эди. Ер бети ҳамон оппоқ қор билан қопланиб ётарди. Қор қуёшда жимирлаб, кўзларни қамаштиради. Айниқса, кичик хиёбонда бир текис қад ростлаган арчаларнинг шохлари ажиб манзара ҳосил қилиб, кишида завқ уйғотади. Шохларга, нинадек ингичка баргларга мингашиб олган қор уюмлари қуёш нурини акс қайтариб, олд томонни кўришга халал беради. Улардан нарида эса экскаваторлар, ағдарма машиналар гулдурос солиб, марказ сукунатини бузади. Мусаев ўша томонга қараб, хаёл сураётганга ўхшарди. У қора кўзойнак тутганди. Унинг кўринишида ҳам анча ўзгарिश юз берган: бошида пальтоси рангида кулранг шляпа; бўйнида оқ йўлли кўйлак устидан қизғиш, донадор, матоси кўкиш галстук таққан. Оёғида таг чарми қалин туфли.

У райком секретарининг шарпасини сезиши билан бурилиб, кўзойнагини қўлига олди. Кейин унга разм соларкан:

— Нима бўлди сизга, Собит Каримович? — деб сўради.— Рангиз ўзгарибдимиз?

— Ҳа, бир дарди бедавони қабул қилгандим.

— Ким экан у? Хафа қилибди чоғи.

— Ҳа, хафа қилди,— у қўл силтади.— Э, хафа қилиб, қаёққа ҳам борарди. Асабга теккани ёмон-да. Савдо ходимларидан бири.

— Иби, қизиқ бўлибди-ку! — деб юборди Мусаев.

— Мухторжон,— Рустамов одимларини секинлаштириб, райижроком раисига қия қаради,— савдони қўлга олинг! Олгандаям жуда қаттиқ! — у бармоқларини мушт тугди.

— Кадрларни қайтадан кўриб чиқиш керак.

— Шубҳасиз. Аммо бари бир, яхши раҳбар бўлган чоғда ҳам бу соҳада ҳамиша назорат бўлиши даркор. Ҳалол одамни ҳам айнитиш ҳеч гап эмас. Одамларнинг ўзлари айнитади. Ерни сув бузса, одамни одам ғорат қилади. Сиздан угина, биздан бугинадан бошланади ҳаммаси.

— Бу гап тўғри-я! — Мусаев мулоҳазали жавоб қайтарди.— Лекин осонмас уларгаям. Узоқ-узоқлардан камёб моллар келтиришади, ул-бул чўзишади базалардаги юлғичларга...

— Бир иш қилсак-чи, Мухторжон,— дея Рустамов бирдан тўхтади. Мусаев ҳам тўхтаб, унинг кўзларига қаради.— Яқин орада битта бюро ўтказсак, унда худди ана шу масалани муҳокама қилсак.

— Ёмон бўлмасди.

— Комиссия тузиб, бу соҳани яхши ўрганиш, масалани жиддий қўйиш керак.

— Оғизга тушадиган бюро бўларкан-да.

— Ҳар битта бюро, сизнинг ҳар қайси мажлисингиз оғизга тушсин. Бўлмаса унақа йиғилишнинг кимга кераги бор. Эҳтимол битта-яримта кишини айнан шу бюрода ишдан олишга тўғри келар.

Мусаев елка қисди. Гарчи савдо ижроком тасарруфиди бўлса-да, иш бошлаганидан буён ҳали савдо масаласида бош қотиришга улгурмаган, кадрлар билан ҳам алоҳида суҳбатлашмаган. Шунинг учун ҳам кимнинг ўз лавозимига лойиқ-нолойиқлиги хусусида ҳеч нима деёлмасди. Лекин шуни яхши билардики, энг зарур товарлар етишмас, уларнинг асосий қисми магазинларга чиқмасданоқ гумдон бўларди. Шунинг ўзиёқ бюрога

масала қўйишга имкон беради. Ҳозир шуни ўйларкан:
— Албатта фойдали бюро бўлгани маъқул,— деб қўйди.

— Комиссияга ўзингиз бошчилик қиласиз...

— Ассаламалайкум, келинглар, келинглар.

Улар иккаласи бирдан овоз келган тарафга қарашди: кепка кийиб олган Нажим бобо раҳбарлар томон секин одимлаб келарди. Рустамов қадамини тезлаштириб бориб, қария билан кўришди, ҳол-аҳвол сўради.

— Ҳаммаси кўнгилдагидай, ўртақ Рустамов,— деди худди рапорт бергандай Нажим бобо.— Майдан мўлжалдан аввал тазаланди, пайдевари қазилди.

Шу пайт нарироқдан биров салом бериб ўтди-ю, Рустамов беихтиёр унга қаради. Эғнида узун, бинафшаранг макентош, бошига тиллоий сур телпак кийган Суннатов. Ялтироқ сариқ тишларини кўрсатганча қўлларини кўксига қўйиб, таъзим қилиб турар, келиб кўришишга ботинолмас, йўлида давом этишга ҳам нимадир халал бераётганга ўхшарди. Рустамов бош ирғаб, саломига алиқ олди-ю, яна қарияга қаради. Бироқ, кўз ўнгида унинг ишшайиб туриши, эғилган қиёфаси бир фурсат суратдай қотиб қолди.

«Қанақа сурбет одам, а? — деган фикр Рустамовнинг хаёлидан кечди.— Уша дашномдан кейин ҳам ўзгармапти. Букри тобутда тузалади, дейишади. Амал бераман деса, булар ҳеч балодан қайтмайди».

— Анави одамнинг иши нима бўляпти? — Мусаевга шипшиди у ниҳоят.

— Келиб-кетиб юрибди. Кўкаламзорлаштириш идорасини сўраяпти.

— Нима, дарахтларга ишқибоз эканми? — истехзоли кулди Рустамов.

— Отдан тушган одам, эзилиб юрибди, ҳар ҳолда бирор амал бериш керак кичикроқ бўлсаям.

— Эгарми? — Рустамов яна кулди. Кейин Суннатов ўтган тарафга кўз остидан қараб қўйди. Энди у киши қулоқлари гўё орқасида битган-у, олисдаги сўзларни илғаб олишга уринмоқчи бўлгандай бошини елкасига ташлаброқ, соллана-соллана одим отиб борарди.— Лавозим лаёқатга қараб берилади. Аммо ҳеч кимга ҳатлаб тортиқ қилинмайди. Кимки мансабни кўтаролмаса, елкасидан соқит қилинади. Менимча, Суннатовда раҳбарга хос хусусиятлар йўқ, фақат кўриниш — виқор, дабдаба бор.

— Лакин Суннатов филдай бақувват адам,— кулганча гапга аралашди Нажим бобо.— Арият қилмаса ўзимга ишга алардим.

- Сизда қанақа иш бор?
- Разнорабочий дейди: қуриган дарахтларни кесади, тўнка кавлайди, гуллар арасига ишлов беради...
- Қўнмаса керак,— деди Мусаев энсаси қотганнамо.— Йўқ, кўнмайди.
- Қўнмаса, ўзи уддалайдиган бошқа иш топиб беринг. Қасби қурувчи, техникумни тамомлаган.
- Қурувчиликдан бирар нима қалганмикан?
- Раҳбарлик қилиш қолгандир, холос.
- Бундан кейин ҳам шу тушунча ёдингизда турсин, ўртоқ Мусаев,— Рустамов ижроком раисининг билагидан тутди,— узоқ ишлайман, халққа юракдан хизмат қиламан, десангиз, қобилиятсиз кишиларни раҳбарлик ишларига тортманг. Битта уқувсиз одам мингларни ноқулай аҳволга солади, хўжалик ёки ташкилотни ўтиргизиб қўяди...

XIV

Обком секретарининг кейинги гапи, ўз навбатида нималаргадир шамаси Собит Рустамовни ўйга толдирди. Айни шу топда ногаҳонда хаёлига келган фикрни дарҳол сўрашга жазм қилди:

— Амалдан тушган аламзадаларга нима дейсиз, Аббор ака?

— Уларга осон тутманг! — деди бирдан обком секретари.— Машинага ўрганган кишининг пиёда юргиси келмайди. Пиёда юриш қаттиқ ботади. Агар амалдан кетиш сабабини тушунса, ҳис қилса, ўзининг лаёқатсизлигини эътироф этса, аммо бундай одамлар ҳар доим ҳам топилавермайди, улардан қўрқмаслик керак. Индамай-нетмай, томдан тараша тушгандай лавозимдан олиб ташлаш ҳам зарарли, ҳам хавфли.

— Хайрият бизда бунақайин ҳалларга йўл қўйилатургани йўқ,— Нажим бобо ўйга чўмганча мўйловини сийпаб қўйди.

— Ҳа, бу масалада ҳозирча шикоят тушгани йўқ,— деди Сатторов ва хиёбоннинг охирига қадар чўзилган чуқур зовур тепасида тўхтади. Ҳозир бу ерда изғиринга қарамай гимирлашиб ишлаётган — қўлига кетмон, белкурак тутиб, икки тарафдаги кичик карталар четига чим босаётган, зовур ичию деворларига гулдор плиталарни нафис қилиб тераётган кишилар тез-тез учраб турарди.

— Мана бу ишларнинг ҳаммаси ҳашар йўли билан бажарилди,— Рустамов одамлар у-бу ишларга уйнаб

юрган томонни, бўлак-бўлак ерларни кўрсатди.— Устларимиз ҳам анчагина. Улар сидқидилдан ишляптилар.

— Дарвоқе, сизда ҳашарчиликнинг яхши тажрибаси бор, а? — деярган, обком секретари Рустамов раис бўлган колхоз марказидаги улкан ҳовузни, антиқа ёлгорликларни, сўлим хиёбонни эслади.— Ҳашарчилик ўзимизнинг қадимий анъанамиз, лекин уни сунистеъмол қилишдан сақланиш керак...

— Ҳаммаси кўзда тутилган. Қимлар ҳашарга чиқаётгани, қандай ҳисса қўшаётгани ҳисобда туради. Боғистонликлар ўз шаҳарларини яхши кўрадилар.

— Худди ўз ёрларини суйгандай,— дея ҳазиллашди Нажим бобо.— Узр, ўртақ Саттаров, тилимга келиб қалди, қайтаралмадим.

— Нега ундай дейсиз, отахон? — Сатторов қариянинг елкасига қўлини қўйиб, яна туширди.— Бу яхши гап-ку! Ўз шаҳрини, ўз юртини ёридай суйиш яхши-ку, ахир!

— Яшанг, ўғлим! — қария қувониб кетди.

— Афсуски, шикоятда ҳашарни ҳам ёзишга,— дея Сатторов овозини бир парда кўтариб, Рустамовга қаради. Рустамовнинг пешонаси тиришди-ю, ихтиёрсиз яна чап қўлини чўнтагига тикди. Бироқ, бармоқларига тикан суқилгандай дарҳол қўлини тортиб олди. Унинг бу ҳолатини обком секретари тушуниб турар, лекин сездирмасди. Шунинг учун ҳам у хат мазмунини юмшоқ оҳангда айтиб беришни лозим топди: — «Одамларни текиндан-текинга ишлатишяпти», деган. Кўриниб турибдики,— у кулиб қўйди,— бу рост, айти пайтда анча бўртирилган. Аммо бу ҳаракатлар беҳуда эмас. Қани энди ҳалиги мақбарага йўл бошланг-чи?..

«Оббо, ҳали мақбарадан ҳам ишқал чиқаришган бўлса-я! — деган ўй Рустамовнинг кўнглига гўлғула солди.— Ғалати одамлар бор-да. Кўриниб турибди, тирноқ остидан кир излашган. Конференцияда битта киши қарши овоз берганди-я. Балки, бу ишларга ўша тумшугини суқиб юргандир?...»

* * *

«1978 йил, 25 декабрь, душанба.

Бу кун ҳаётимда алоҳида эсда сақланадиган кунлардан биттаси бўлиб қолса ажаб эмас. Майли, озроқ уйқудан кечсам ҳам, кўнглимдан ўтаётган фикрларни кундаликка тушириб қўяй.

Бугун конференцияда икки йил мобайнида олиб бо-

рилган ишлар бўйича расмий ҳисоб бердим. Гарчи, шу даврнинг бор-йўғи бир ою бир кунни мен бошқарган бю-рога тааллуқли бўлса-да, бутун муддат ҳақида гапириш ўзимга ғалати туюлмади. Чунки, икки йиллик мана шу ҳаётда бюро аъзоси сифатида барабар иштирок этган-ман.

Йўқ, мен булар учун ҳам, икки йиллик ҳисоботим учун ҳам гурурланмадим. Балки, ўз-ўзимга ахборотим, ички ҳисоботим менга яна кўп нарсаларни англатди, келажакка бўлган ишончимни янада мустаҳкамлади. Конференцияда коммунистлар айтган фикрлар эса бунга туртки бўлди, ўзимни чоғлаб олишга йўл очди.

Кейинги бир ойлик фаолият ҳақида жуда оз гапирдим. Сўзга чиққан делегатларнинг ўзлари ҳаммасини батафсил айтдилар. Афсуски, танқидий мулоҳазалар мен кутгандан анча кам бўлди. Эҳтимол, ишни эндигина, чанқоқлик билан бошлаганим учун мени аягандирлар.

Назаримда, бугунги ўзгариш ҳам ёмон бўлмади. Дадил айтишим мумкинки, район партия комитети Сожида Баҳриева туфайли идеология масалаларида энди ҳеч қийналмайди.

Умуман, райкомнинг ҳозирги аппаратидан кўнглим тўқ деса бўлади. Секретарларнинг ҳаммаси янги, ишга чанқоқ. Иккинчи секретарь мендан атиги уч ой аввал ишга келган. Қасби бўйича ирригатор. Бу ерда янада чиниқади...

Райкомни хўжаликка, саноатга, маданий ҳаётга етук кадрлар етиштириб берувчи мўътабар мактабга айлан-тиришни асосий мақсад қилиб қўямиз. Мактабга эса қобилиятли ёшларни тортиш зарур. Афсуски, талантлар ҳар доим ҳам кўзга ташланавермайди. У ўзини намоён этиши учун етарли шароит, эркин муҳит, катта майдон керак...

Ҳарқалай, тақдиримдан нолимайман. Юртдошларим-ни хурсанд қилаётган эканман, нечун хафа бўлай. Улар-ни қувонтирган куним — менинг байрамим...»

«Ҳаммаси кўнгилдагидай бораётувди-я,— ўзича ўйларди Рустамов обком секретари-нинг олдига тушиб, йўл бошларкан.— Узи раҳбар деганининг душмани ҳам кўп бўлар экан-да: бировни танқид қилади, бировни ишдан бўшатади. Анави бюрода ҳам анча-мунча душман орттирган бўлсак, ажаб эмас... Айтганча, ваҳимали хат ҳам ўша бюродан кейин пайдо бўлди-ку! Балки, ҳам-масининг томири биттадир...»

Район партия комитетининг кенгайтирилган, очиқ бюросига анча кўп одам йиғилган эди. Ҳамма идораларнинг бошлиқлари, партия ташкилоти секретарлари, ҳисобчилар, савдо ходимларининг асосий қисми — уч юздан ошиқ киши мажлислар залини тўлдириб ўтирарди. Лекин шунга қарамай залда маърузачидан бўлак ҳеч кимнинг овози эшитилмас, ҳамманинг диққати ижроком раиси Мухторжон Мусаевнинг оғзига қаратилган эди. Ҳайъатда, микрофон рўпарасида ўтирган Собит Рустамов гоҳ пастга, юмшоқ курсиларга суянган одамлар сафига назар солиб, уларнинг руҳиятини, гаплар қанчалик таъсир қилаётганини аниқламоқчи бўлар, гоҳ нотик томонга қиё боқиб, унинг нутқ оҳанига алоҳида эътибор берарди. Баъзан бирор нимадан қаноатланмаса, қоши билинар-билинемас чимириларди-ю, дарҳол қаршисидаги дафтарчага фикрини ёзиб қўярди, У докладни ўқиганда маърузачига қатор мулоҳазалар айтган, бир мунча таклифлар киритганди. Шунинг учун ҳам савдога, маиший хизматга бағишланган бу бюро бир оз кечиктирилган, масалаларга пухта тайёргарлик кўрилган эди.

Умуман, кейинги пайтларда бюролар ҳам, бошқа ҳар қандай мажлислар ҳам анча исга тушиб қолган, уларда албатта муҳим, энг зарур, долзарб масалалар кўриларди. Ошиқча гап-сўзлар, зерикарли нутққа мутлақо йўл қўйилмасди. Одамлар ҳам энди бунга ўрганишган эди. Ундан кейин ҳар бир йиғин айрилган соат, ҳатто минутда бошланарди. Сал кечиккан киши ичкарига киролмасди. Бунга Рустамов ўтказган биринчи бюро сабоқ бўлган эди.

Ушанда нимадир сабаб бўлади-ю, район прокурори бюро бошланганидан кейин, шошилмасдан, бамайлихотир кириб келади. Йиғилишни очишдан аввал кириш

нутқи сўзлаётган райком секретари дарҳол уни тўхта-
тиб:

— Қаёққа боряпсиз, ўртоқ? — деб сўрайди.

— Бюрога.

— Йўғ-э, сиз тўйга боряпсиз, чоғи. Бюро соат ўнда бошланган.

— Бир оз ушланиб қолдим. Кечирасиз...

Одамлар қани нима бўларкин, дегандай бир ўзига бино қўйган прокурорга, бир муросасизлиги билан аллақачон ном чиқарган янги райком секретарига нафас ютмай қараб туришарди.

— Бугун кечикдингиз, — босиқлик билан яна прокурорга қатъий гапирди Рустамов. Хаёлидан эса: «Келажакда интизомни қўлга олишинг мана ҳозирдан бошланади. Энди бўш келма, секретарь», деган фикр кечадую, янада дадиллашади, соатига қараб олиб: — Ҳа, ўн минут кечикдингиз, — дейди. — Энди бюро сизсиз ўтади.

Прокурор дув қизариб, аввалига нима қиларини биллолмай тик қотиб тураверади, сўнг бошини қуйи солганча, гўё кичрайиб кетган каби эшикни орқасидан ёпади. Икки қадам узоқлашмасданок Рустамовнинг сокин овози қулоғига урилади:

— Ўртоқлар, интизом — ишнинг онаси. Интизом йўқ жойда ҳеч бир иш кўнгилдагидай бажарилмайди. Бундан кейин хоҳ мажлис бўлсин, хоҳ чақириқ бўлсин, ўз вақтида етиб боришни одат қилайлик. Бу гап менга ҳам, бошқа бюро аъзоларига ҳам — барчага тааллуқли...

Ушандан буён икки ойча ўтди, районда мажлислар янгича маъно касб этди. Ҳар бюро ёки мажлис олди-дан Рустамов бюро аъзоларига:

— Отиладиган ўқ нишонга тегсин, — деб таъкидлайди. — Агар тегмайдиган бўлса — отилмасин! Зерикарли, фойдасиз мажлиснинг кимга кераги бор!

У шундай дерди-ю, ҳамиша бундан беш-олти йил аввал бўлган воқеани эсларди, ҳатто баъзиларга уни гапириб ҳам берарди. Уша пайтдаги райком секретари мажлисбозлик билан ном чиқарган эди. Тушда бирор масалани муҳокама қилиб, бюро ўтказса, кечқурунга бориб, яна қандайдир гап ўйлаб топарди-да, тунги соат ўн икки, бир ёхуд иккиларда ҳаммани оёққа турғизиб, бюро чақиртирарди. Мажлисга келмагани ёки «гуноҳкор»ни ердан олиб, ерга урар, ишдан бўшатган бўлар, қамаш ҳақида пўписа қилар, тарақа-туруқ ваҳима кўтарар, узундан-узоқ, зерикарли нутқ сўзларди.

Битта бюро айниқса кўпчилик раҳбарларнинг эсида қолган. Инғилиш пахта заводининг каттакон клубида

Ўтарди. Ёзнинг иссиқ пайтлари. Клуб ичи димиқиб кетган: кишиларни мудроқ босади. Қимдир узоқ нутқ сўзлаяпти. Нима деяётгани ҳеч қимнинг қулоғига кирмайди, эснаб қўйишади. Йирик бир колхознинг басавлат раиси эса рўпарасида ўтирган кишининг панасида пинакка кетган. Иссиқ лоҳас қилганидан ҳатто брезент этигини ҳам ечиб, курсининг тагига итариб қўйган. Оёғи яйраб, бадтар уйқу элитади. Баъзан пишиллаб нафас чиқаради-ю, майин хуррак тортади. Гоҳида хуррагига ўзи уйғониб, атрофга шоша-пиша, хавотирланиб қарайди. Ҳамроҳлари кулиб қўйишади. Аммо ҳайъат узоқдалиги учун уни раҳбарлар кўрмайдилар ҳам, эшитмайдилар ҳам. Кўп ўтмай яна мудроқ уни ўз домига тортади. Ёнида ўтирган шўх ҳамроҳларидан бири ҳазиллашгиси келади-ю, курси тагидан этикни олиб ёнидаги ҳамроҳига узатади. Раис буни сезмайди. Бу орада маъруза тугаб, музокарага ўтилади. Иккинчими, учинчими ўринда ўша раисга сўз берилади. Ярқ кўзи очилган раис шоша-пиша пастга қараб тимирскиланади, атрофга аланглайди. Гап нимадалигини дарҳол тушуниб, ғижинади. Лекин энди бошқа илож йўқ. Этикни яширган киши ҳам худди шу лаҳзада уни қайтаришга журъат этолмайди. Раис азалдан анча пишиқ эди. У ўзини йўқотиб қўймай пойафзалсиз юрганча минбар томон боради. Орқасидан пиқ-пиқ кулги кўтарилади. Бошқалар ўзлари билан ўзлари оворалиги сабабли бу ҳолатни пайқамайдилар. Раис минбарда ҳам бўш келмай, олам-жаҳон ваъдалар бериб, осонгина «қутулиб» қайтгач, номаълум «ўғрилар»ни болохонадор қилиб сўкади. Бу сафар анча ошкора, аммо минбардагилар эшитмайдиган даражада, паст овозда пиқирлаб куладилар.

Орадан икки-уч кун ўтгач, бу воқеа райком секретарининг ҳам қулоғига етиб боради. Гўё мийиғида кулган бўлади-ю, ичидан зил кетади. Шунга қарамай, мазмунсиз, «бесўнақай» мажлислар яна давом этаверади. Фақат у бошқа районга ўтиб кетганидан сўнггина раҳбарларнинг елкасидан гўё тоғ ағанайди, энгил нафас оладилар.

— ... Юқорида номлари келтирилган шахслар совет савдоси қонунларини бузибгина қолмасдан совет кишиси деган юксак тушунчани ҳам батамом унутганлар, таъмағирликни, юлғичликни ўзларига касб қилиб олганлар,— дея ўз сўзида давом этарди Мухторжон Мусаев.— Уларнинг айримларини жиноят устида қўлга туширдик. Ўзининг томбўрқасида етиштирилгандай, мага-

зин моллари устига қўшимча нарх қўйиб, бемалол сотиб ўтиришибди. Ноёб молларни савдога чиқармай, гумдон қилишибди. Яна битта инсофсиз бўлса «ИЖ» маркали мотоциклни енг ичида пуллаётган экан. Бу нима деган гап, ўртоқлар? РайПОнинг раислари, ОБХССчилар нима қилиб ўтиришибди? Улар нега ўз вазифаларини ҳалоллик билан бажармайдилар?.. Агар ярага ўз вақтида қарамаса, уни доволамаса, бутун танага ёйилиб, ҳамма аъзоларни бирин-сирин емиради. Мана, ҳозир айтилган айрим шахслар заҳарланиб улгурганига гувоҳ бўлдик. Улар устидан жиний иш қўзгалди...

Нихоят якунлашга навбат етди. Рустамов бюро мажлисида олға сурилган фикрларни, қўйилган масаланинг моҳиятини қисқача, лўнда ифодалади, кейин:

— Уртоқлар, биз савдо ходимлари меҳнатини, айниқса, ўз ишига фидойи, ҳалол кишиларни юксак қадрлаймиз, кези келганда мукофотларга тавсия этамиз,— деди.— Аммо камёб молларни пештахта тагидан пинҳона пулловчиларни, халқ мулкини туя қилувчиларни, ўз касбига, одамгарчилик шаънига иснод келтирувчиларни ҳеч қачон аяб ўтирмаймиз. Бугун бюрода номлари танқид билан тилга олинган, худди шунингдек, юмшоқ супурги бўлиб, бари бир қилғилиғини қилиб юрувчилар, мансабларни сотиб олишни кўзлаган барча кимсалар буни қулоқларига яхшилаб қўйиб олсинлар, айтилган гаплардан тегишли хулоса чиқарсинлар.

Нотик ҳалигина шунчаки бир қараб қўйган залнинг чап бурчагига кўз ташлади. Мўлжалдаги кишиси ҳамон курсига суянганча ярим гердайиб ўтирарди. Аммо нигоҳлар тўқнаш келиши билан гавдасини чап томонга қийшайтириб, кичрайди, киприкларини пастга эгди.

«Юмронқозик уяга қочиб бекинса, сув қўйиб, инидан чиқарадилар,— Рустамовнинг кўнглидан шу фикр кечди.— Ёмон қилиқ, ёмон ишни фош этиш, изза қилиш йўли билан йўқотиш мумкин. Баъзан изза қилиш бошқаларга ҳам ибрат бўлади. Лекин...»

— Яқинда дуруст жойда ишлайдиган бир киши қабулга келди,— Рустамов нигоҳини Бердиев томондан олиб, ҳеч кимга эътибор бермаётган каби эшик тарафга қаради.— Амалини сақлаб қолиш илинжида юргандир, деб ўйлабман. Йўқ, танишлигимизни пеш қилиб, кўтарилишни, янада «ёғлироқ жойни» кўзлабди. Менга хазиначи бўлгилари келибди,— у кинояли кулиб қўйди—ю, яна Бердиев тарафга зимдан кўз қирини ташлади: энди у яширинишга қавак тополмаётгандай, ғужа-

нак бўлиб олган эди. Собит Рустамов бирдан жиддийлашди-да, баланд овозда сўзини давом эттирди:

— Қинғир иш қирқ йилдан кейин ҳам билинади. Уша одамга ўхшаб, қинғир йўлларни излаб юрган, амални сотиб олишни мўлжаллаган бошқа кимсалар ҳам кўзларини каттароқ очиб, таналарига ўйлашар. Биз ундайларни асло кечирмаймиз. Маълумки, тили қисикнинг дили қисик. Ҳам тили, ҳам дили қисик раҳбарларнинг эса ишлари ҳамиша хуржун. Мен шундай раҳбарлардан кўпларини кўрганман. Эҳтимол сизлар ҳам бир хилларини кўргандирсизлар.

— Кўрганмиз!

— Бўлган... биламиз...

Пастдан қарийб жўр бўлиб айтилгандай янграган бу хитоблар Рустамовни руҳлантириб юборди. Назарида зал гўё ўзи билан бирга нафас олаётгандай, уни тушунаётгандай туюлди. Бу айни муддао эди. У яна шуни яхши билардики, бу ерда айтилган гаплар шу ернинг ўзида қолиб кетмайди, қанот боғлаб, бошқа қулоқларга ҳам учиб боради, ўз таъсирини кўрсатади.

XVI

Хурсандчилик эрталаб, у идорага кириши билан бошланди. Кейинги кунларда негадир ювошлашиб қолган Ойиста:

— Сизни табриклайман, домла! — деб қолди биринчи кунлардагидай шўхчан овозда. Бугун у кўксига маъюс кийик сурати оқ ипак билан йўртилган қизил водолазка кийиб олган, сочларини икки ўрим қилиб, олд томонига ташлаган, бу унга янада ўзгача жозиба бахш этган эди.

Рустамов кабинет эшигига узатган қўлини дарҳол тушириб, унга тикилиб қолди. Қизнинг юзлари нечундир чўғланди.

— Нима билан табриклайсиз?

— «Тадбирлар» газеталарда босилиб чиқибди.

— Қим айтди? Газеталар ҳали келмаган-ку?

— Тошкентдан қўнғироқ қилишди, ҳозиргина обкомдан ҳам. Сизни табриклаб қўйишимни айтишди. Фамилияларини ёзиб, столнинг устига қўйдим. Ҳали радиони бурасам, уям шу ҳақда гапирди.

— Шунақами? Раҳмат! Унда сизниям табриклайман! — деди-ю, Рустамовнинг ҳам руҳида ажиб бир енгиллик жўш уриб, кабинетга кирди. Кўз олдида маъсума қизнинг яна дув қизаргани ўтиришиб қолди.

«Бунча хурсанд! «Тадбирлар»ни машинкада ўзи кўчиргани учунми ё район тилга тушгани учунми? Агар кейингиси туфайли кўнгли шунчалик кўтарилган бўлса, бу энди бошқа гап!»

Орадан бирор соат ўтгач, Ойиста бир даста газета кўтариб, секретарь ҳузурига кирди. Отаси чиройли кўғирчоқ олиб берган қизалоқ сингари у хурсанд эди. Қуралай кўзларида севинч учқунлари чарсиллаб учиб турганга ўхшарди. Газеталарни бир-бир кўрсатиб, Рустамовнинг рўпарасига қўяркан:

— Ҳаммасида чиқибди! — деди завқ билан. — Русчасидаям, ўзбекчасидаям, қаранг, татарча газетадаям бор.

Унинг қувончига шерик бўлиб, Рустамов дарҳол «Совет Ўзбекистони» газетасининг биринчи саҳифасига кўз югуртирди. Аввал республика партия Марказий Комитетининг ташаббусни маъқуллаганлиги тўғрисидаги қарори, кейин йирик ҳарфлар билан Боғистон райони меҳнаткашларининг гўшт, сут, сариёғ, тухум ва бошқа чорвачилик маҳсулотларини янада кўпайтиришга оид қўшимча тадбирлари босилиб чиққан эди.

Партия Марказий Комитетида бу тадбир маъқулланганидан Рустамовнинг хабари бор эди. Аммо қачон матбуотда эълон қилинишини билмасди. Унгача пойтахтдан, Марказкомдан икки киши келиб, райондаги шаброит билан танишган, уларнинг имконият даражасини, мўлжалларини яхшилаб ўрганган эди. Албатта, тадбирлар тўқиб чиқарилган эмас. Гап шунда эдики, чорва маҳсулотлари қимматлашиб кетаётганлиги ҳаммани ташвишга солар, бозордаги нархларни тартибга келтириш тобора қийинлашарди. Энг ёмони — чорва туёғи камайиб бораётган эди. Ижрокомга, райкомга кишилар ҳар хил таклифлар билан келишарди.

Таклифлар ўрганиб чиқилди. Кейин, январнинг ўртасида район марказида чорвадорларнинг катта кенгаши ўтказилди. Йиғилишда ҳамма ташкилотларнинг раҳбарлари қатнашдилар. Чорвага мутлақо дахли бўлмаган бошлиқлар ҳам ҳайрон қолишиб, бир-бирларига қараб ўтиришарди. Ҳа, аввал шундай бўлди. Кейин... район матлубот жамияти вакилларининг тажрибалари, уларнинг бўрдоқчилик пункти нималар бераётгани ҳамманинг кўзини очди. Уларга қўшилиб, марказий касалхона ходимлари ҳам ташаббус кўтариб чиқдилар — Қутчидан ер ўзлаштиришга, ўша ерда паррандачилик фермаси очишга, сигир-бузоқ боқишга сўз беришди. Асга-секин бошқалар ҳам улардан ўрнак олдилар. Шу тариқа оғизларда айтилиб юрган, аммо ҳали амалга ош-

маган ёрдамчи хўжаликларга асос солинди. Ҳар бир колхоз одамларнинг шахсий чорвасини йўлга қўйиш учун алоҳида маблағ ажратишга қарор қилди. Бу имкониятлар районда чорва маҳсулотларини анча кўпайтиришга олиб келарди. Шубҳасиз, битта районда гўшт арзон бўлиши билан иш битмайди. Қариялар, эл тўқ бўлса, сен оч қолмайсан. Сен тўқ бўлсангу атрофингдагилар оч-яланғоч бўлса, ҳаловатинг йўқолади, деган фикрни олға сурдилар. Бу фикр бутун республика аҳлига мурожаат қилиш ғоясини олға сурди...

Саҳифа узра тикилиб, Рустамов шулар ҳақида ўйлаб ўтирганида телефон жириглаб қолди. Дарҳол дастакни кўтарди. Турсун бобонинг овози! Салом-алик туғаши билан чол табриклашга ўтди.

— Марказком одобрит қилибди, бу катта гап! — деди у. — Уларга ҳар қанақа иш ҳам маъқул бўлавермайди, ўғлим.

— Ҳа, буниси яхши-ю, лекин ўзимизнинг масъулият ҳам энди жуда ошади-да, отахон.

— Баракалла, ўғлим. Биз ҳам қараб турмаймиз. Мана, учала оғайни маслаҳат қилиб ўтирибмиз. Нажим бобо парк ҳисобидан ҳар йил ўнта бўрдоқи семиртириб бераман деяпти. — Дастакдан қувноқ кулги эшитилди, кейин унга энгашиб бўлса керак, Нажим бобо овоз қилди: — Гапнинг ўғил баласи — шу, Сабитжон! Айтдикми, тамам!

Мушт кетдини қариялар бошлаб берибди шекилли. у дастакни қўйиши билан телефон яна сайрашни бошлади. Атроф-теваракдан, қўшни районлардан, область марказидаги уни яхши танийдиган айрим ташкилотларнинг раҳбарларидан ҳам табрик ёғила бошлади. Ҳар галги қўнгироқ унга янги-янги масъулиятлар юклаётгандек туюлди. Хўжалик етакчиларининг ҳам, бошқаларнинг ҳам руҳи баланд эди. Уларга қараб, Рустамов кунбўйи хурсанд бўлиб юрди. Ваҳимали хат ҳам батамом эсидан кўтарилди. Аммо бир қиёфа хаёлан ҳамиша уни таъқиб этарди. Ойистанинг бугунги кўриниши, кейин сувратли водолозқада бирдан очилиб кетганлиги, негадир ноз-истигнога ўхшаш ҳаракатлари ўз-ўзидан, сурат каби кўз ўнгидан ўтаверарди...

* * *

Орадани бир кун ўтиб:

— Ҳа, Ойиста, нима гап? — деб сўради Рустамов қизга синовчан назар соларкан. — Тинчликми?

— Тинчлик,— Ойистанинг овозини Рустамов зўрға эшитди. Кейин қиз яна бир нималар деб пичирлагандай бўлди. Ажабо, яна аввалги аҳволига тушибди-ку? Кеча бинойидай бўлиб қолмаганмиди?

— Эшитмадим, нима дедингиз?

Ойиста бир неча қадам ичкари кириб, кабинет ўрта-сида тўхтади-да:

— Чой келтирайми, қатиқ ичасизми? — деб сўради.

— Ҳа-а, мана энди эшитдим. Шу гапни баландроқ айтавермайсизми? Қани энди ҳозир бир пиёла қатиқ бўлса, малҳамдай ёқарди-да. Ёки келтириб қўйганмисиз, Ойиста?

— Ўзим увитганман, стаканда,— у шундай деди-да, чаққонлик билан бурилиб, қабулхонага чиқди.

Рустамов чап тарафдаги ойна пардасини суриб қўйди. Кабинет анча ойдинлашди, унинг кўзлари ҳам хонага мослашиб қолди. Айни шу лаҳзада эшик очилиб, икки қўли банд Ойиста кириб келди. Унинг бир қўлида устига юпқа оқ қоғоз ёпилган стакан, иккинчисида топ-тоза, пахта гулли пиёла бор эди.

— Қатиқни пиёлага бўшатиб берайми, ёки...

— Йўғ-э, шундай ҳам бўлаверади,— Рустамов ўрнига ўтириши билан қиз қошиқча ва стакандаги қатиқни узатди.

«Қизик, аввал стаканда келтираверарди-ку,— ўйлади у қошиқчани стаканга тиқиб, қатиқни юзадаги қаймоғига аралаштираркан, қизга разм солди.— Бир пиёла қатиқ деганимгамикан ёки...»

Унга бошлиғи қараб турганини сезиб, Ойиста килрикларини пастга эгди-да:

— Кетсам бўладими? — деб сўради. Негадир овози титрагандай чиқди.

— Шошманг,— у муздай қатиқни бир ҳўплаб, стаканни стол устига қўйди.— Ишингиздан хафа эмасмисиз? Маошингиз ҳам кўп эмас...

— Ҳозирча... етиб турибди.

— Отангиз нима иш қиладилар?

— Пиво заводида ишлайдилар. Онам мактабда фар-рош.

— Кўпчиликмисизлар?

— Ҳа, мен тўнғичи. Олтита синглим бор. Кенжаси ўғил. Тўрт ёшда.

— О-ҳо, бой экансизлар! — дея кулди Рустамов. Аммо олдинма-кейин туғилган қизалоқларни кўз олди-га келтириб, бош тебратиб қўйди.

— Ҳа, боймиз...

Бу жавоб ўз маъносидами ёки киноями — Рустамов бунга эътибор бермади. Уни қизнинг отаси, катта оилани қандай тебратиши масаласи қизиқтираётган эди.

— Отангиз отадиларми?

— Нимани? — қиз бирдан киприкларини кўтарди. Узун, қоп-қора киприклари орасидан чўғдек қорачиғи унга жавдираб тикилгандай, ичимдаги «сир»ларни ўқиб ол, демоқчидай бўларди.

— Ичкилик ичадиларми?

— Ҳа... ҳар куни...

— Ҳм... нега ўқишга кирмадингиз?

— Йиқилиб қайтганман. Пединститутдан, педфакдан. Кейин бу ерда бўш ўрин бор экан, ишга олишди.

— Яна ўқиш истаги борми? Мактабда дуруст ўқиганмисиз?

— Емон эмас. Уртача, тўртга ўқиганман. Лекин ишони ўзимча яхши ёзувдим, тўрт ё бешга умидвордим. Отим чиқмади. Қарасам, иккичилар рўйхатида турибман. Йиғлаб юбордим.

— Чакки бўлган экан. Ёзда йўлланма берамиз, яна борасиз.

Қиз бош чайқади, кейин хўрсиниб:

— Энди ўқишдан ҳам зарурроғи бор — уйга ёрдам беришим керак, — деди.

— Ҳм... сингилларингиз ҳали ўқиётгандир-да.

— Биттаси бултур битирган. Нонвой.

— Яхши. Ширмойкулчада ишлайдими?

— Йўқ... — Ойиста негандир тортинди, давомини айтгиси келмади. Рустамов аниқ жавоб кутгандай, қизиқсиниб унга қараётганини сезгач, кўнглидагини яширолмади. — Уйда нон ёпади, кичик сингилларим бозорга олиб чиқади.

Рустамов қизга сездирмасдан бош тебратди. Афсуски, бунақа оилалар шаҳарда оз эмас, анча-мунча топилади. Мактабни битирган айрим ёшлар олиб-сотарлик билан шуғулланадилар, бир хиллари ота-оналари ҳисобига бекор юришади, кишиларнинг чўнтагини кўзлайдиганлари ҳам йўқ эмас. Уларнинг ҳаммасини ишга жалб қилиш, фойдали меҳнатга ўргатиш зарур. Лекин қанақа ишга? Шаҳарда аҳоли кўп, корхоналар етарли эмас.

Собит Рустамов районга ишга ўтиши билан бу масалада кўп бош қотирган, область ҳамда республика ташкилотлари олдига қатор муаммолар қўйишга эришган эди. Бир хил ташкилотлар мавҳум жавоб қилганлар, айримлари айтилган корхоналарни янги беш йил-

лик режасига киритишга сўз берган. Шунинг учун ҳам шаҳардаги «бекорчихўжалар» хусусида қатъий чоралар кўришнинг иложи бўлмай турган эди.

— Иккинчи синглим яқинда саккизинчини битиради, домла,— дея яна гап бошлади Ойиста.— Тўққизинчига бормайди.

— Нега?

— Зўрға учга ўқийди. Лекин рўзгор ишларига уқувли. Оиламизга уям ёрдам беради.

— У ҳам нон ёнаяптими?

— Ҳозирча ёрдамлашаяпти. Ёзда кулолчилик заводига ишга ўтади. Отам битта мастер билан гаплашиб юриптилар.

— Ана бу энди яхши гап! — Рустамовнинг бирдан чеҳраси ёришди. Бейхтиёр ўрнидан тураркан, қизга қараб:— Ие, нега тик турибсиз, қани, ўтиринг,— дея рўпарасидаги курсини кўрсатди. Ойиста ўтирди. Рустамов қиз рўпарасида уёқдан-буёққа юра бошлади. Кейин яна ўша суҳбатга қайтиб, қизга савол берди.— Кулолчилик иши синглингизга ёқадими?

— Ёқади. Мактабда тўгаракка қатнашади. Ўзи гилдан коса, товоқлар ясайди.

— Тузук. Борди-ю олишмаса, менга айтинг, заводга қўнгироқ қиламиз.

— Раҳмат, домла.

— Нонвойлик ҳам жуда яхши касб, эзгу иш. Лекин, биласизми, Ойиста,— Рустамов қизнинг кўзларига қаради, тараддудланди. Қиз киприкларини пастга эгди. Унинг хижолат чекаётгани, синглиси учун ҳам уялаётгани сезилиб турарди.— Ҳар бир кишининг ўз меҳнат дафтарчаси бўлмаса, палон жойда ишлайман, деб дадил айтолмаса, ҳар ойда ёки ўн беш кунда имзо қўйиб, маош олмаса, у одамлар кўзига унча яхши кўринмайди. Ҳатто... И-и, Ойиста, йиғлаяпсизми? Сизга нима бўлди? — Рустамов бош тебратганча қиз қаршисида тўхтади.— Гапим сизга оғир ботдими?

Қиз жажжи рўмолчасини киприклари устидаги оппоқ томчиларга босиб, бош чайқади.

— Унда бундай қиламиз, Ойиста,— деди Рустамов паст, юмшоқ овозда.— Мен нонвойхона бошлиғи билан гаплашаман, синглингизни ўша ерга ўтказамиз. Хўпми?

— Хўп,— Ойиста кўзларини катта очиб, бирдан севиниб кетди.

— Нонвойхонанинг йўли бошқа энди, Ойиста. У ерда ширмой кулча ҳам ёпади. Богистон кулчаси қандай

довруғ таратган! Узоқ-узоқлардан келиб, олиб кетишди. Буни биласиз, а?

— Ҳа.

— Умуман, бошқа тенгдошларингиз ҳақида ҳам бош қотиряпмиз,— деди Рустамов қаддини тик тутиб, ойна орқали узоқларга тикилиб.— Баъзи ҳаракатларимиз амалга ошяпти. Шаҳримиз чеккасида ип-газлама комбинатининг филиали қурамиз. Ҳаммаси келишилган. Ушанинг ўзида икки мингдан ортиқ киши ишлайди. Соғ бўлсак, бунақа режалар жуда кўп.

— Соғ бўлинг, домла, соғ бўлинг,— дея шивирлади қиз. Унинг сўзлари юрак қаърида аллақандай ҳислар билан йўғрилиб чиқаётганга ўхшайди.

— Раҳмат,— деди Рустамов ва бирдан эсига тушган каби яна қиздан сўради.— Узингиз соғмисиз? Кейинги пайтларда негадир хомуш кўринасиз.

Ойиста дув қизарди, сўнгра бошини қия кўтариб, жилмайди. Садафдай, бир текис тёрилгандай инжу тишлари ялтираб кетди. Уялган каби оғзини қўли билан беркитиб, ерга қаради-да:

— Соппа-соғман, домла,— деди. Унинг овозидан кулгиси қистаётгани сезилиб турарди. Сал ўтмай бунинг сабабини ошкор ифодалади: — Ҳозирдан соғлигимдан нолисам, кейин аҳволим нима бўлади?

— Ана бу зўр жавоб! Ёшликка дуч келганда ҳар қандай дард титраб-қақшайди, орқасига қарамай қочади. Шундай эмасми, а, Ойиста?

— Шундай, домла,— Ойиста хурсанд бўлиб, яна маъийн табассум қилди.

Айни шу топда Рустамов дабдурустдан сўраб қолди:

— Хўш, Ойистахон, бу, энди, тўй қачон бўлади?

— Тўй? Қанақа тўй? — Ойистанинг нафаси ичига қайтгандай бўлди. Аммо суҳбатдошига дадил боқди.

— Битта чиройли йигит шу атрофда айланишиб юрармиди? — деб талмовсирагандай сўради у.

Ойистанинг юзига яна қирмизранг тошиб чиққандай бўлди. Бирпас тараддудланди: бошлиғига кўз қирини ташлади, ерга қаради. Кейин ноилож қолгандай, ҳиссиз жавоб қайтарди:

— Ҳа, совчи юборувди. Кўзимга кўринмасин, дедим онамга.

— Нега? Емон йигит эканми?

— Унисини билмадим.

«Ажабо, ғалати қизми бу? — ўйлади Рустамов.— Ҳозир ҳам шунақа қизлар борлигига инонгинг келмайди. Тенгдошларига сираям ўхшамайди. Юрагига чўғ туш-

маган-да. Севги одамни ўзгартириб юборади. Балки ўз орзулари, хаёлида ўзи яратиб юрган антиқа йигити бордир...»

— Менга тузук йигитдай кўринувди.

Қиз лабини буриб, елкасини қисди-да:

— Бўлса бордир,— деди сўниқ овозда, кейин кетишга тараддудлангандай ўрнидан кўтарилди.— Менга бошқа ҳеч ким ёқмайди.

— Бошқа ҳеч ки-ким?!

— Кечирасиз, домла,— Ойиста шундай деди-ю, кашталиқ оқ рўмолчасини кўзига босганча ташқарига отилди. Бир неча қадам юргач, бирдан орқага қайтиб, стол чеккасидан стаканни олди-да, ўша тезликда, бошини қуйи солганча чиқиб кетди. Собит Рустамов серрайганча лол қотиб қолди.

— Тавба, бу қизга нима бўлган ўзи? — деди у шивирлаб.— Сар-сарига ўхшайди. Еки индамай юраве-ришим керакмиди, а? Ўз-ўзини еб, фиғон чекиб юрган бўлса, қандай қилиб индамай кетасан! Бу инсофдан эмас-ку? Эҳтимол гапларим қўпол чиққандир, сал нозикроқ қилиб сўраш керакмиди?... Қизиқ, нега «бошқа ҳеч кимни» дейди. Бундан чиқдики, бирортаси бор...

XVII

— Йўлингиз бизга маъқул, Собит Қаримович,— дея Сатторов район етакчисининг билагидан тутиб, пастга — келган йўллари томонга бошлади. Унинг иккинчи ёнида Нажим бобо секин одим отиб борарди.— Биз тарихий шахсларнинг ажойиб ишларига, такрорланмас санъатларига бефарқ қаролмаймиз. Энди қандайдир ифвогарнинг фисқу фасодий билан азиз аждодларимизнинг мақбаралари қаровсиз қолмаслиги керак.

— Ҳа-да! — деди Нажим бобо.— Буни язиш билан бизларга ҳам қаракуя суртмақчи бўлган-да, наинсафлар.

— Улуғбекнинг дин пешволарига қанақа муносабатда бўлгани ҳаммага аён,— деди яна мулоҳазали, ярим ўйчан ҳолатда Сатторов.— Мана унинг сўзларига қаранг: «Дин тумандай тўзғиб кетади, подшоликлар емирилади, аммо олимларнинг хизматлари мангу қолади».

— «Илмга интилиш ҳар бир мусулмон ва муслимачининг вазифасидир». Бу сўзлар ҳам Улуғбек мирзоники, Аббор ака,— Рустамов обком секретарининг фикрини тўлдирган бўлди.

— Тўғри. Шундай экан, Улуғбек эъзозлаган бир алломанинг мақбараси эндиликда ўз қадрини топгани

яхши. Мен бу ишнингизни тўла қувватлайман. Область маданият бошқармасига ҳам айтаман, таъмирлаш ишларини жадаллаштирсинлар.

— Раҳмат, ўртақ Саттаров!— Райком секретари учун ҳам Нажим бобо миннатдорчилик билдирди.— Раҳмат!

Сатторов қариянинг елкасига кафтини уриб қўйди. Кейин Рустамовга қараб, сўзида давом этди:

— Лекин бу ишлар бошқа ишларимизга халал бермаслиги керак.

— Йўқ, албатта!

— Бу йил ўн минг тонна ортиқча пахта беришга ваъда қилгансизлар.

— Ваъдамиздан қайтмаймиз, Аббор ака.

— Биламан, қайтмайсиз. Лекин ҳозирдан ишни қаттиқ олмасангиз, чигит экиш пайтида оқсаб қоласиз. Экин майдонларингиз кўп. Буёқда «Тадбирлар» ҳамма районларда ишланяпти.

Улар нарироқда қорайиб турган, усти юпқагина чанг қатлами билан беланган машина сари юрдилар. Уларни кўриб, шофёр ичкаридан тезда чиқди-да, қўлидаги дока билан шоша-пиша машинани артишга киришди. Ҳамон изғиринли шамол эсарди, юзларни совуқ ниннаси билан гўё санчиб ўтарди. Рустамов совқотган қўлини пальтосининг чўнтагига тиқаркан, бармоқлари машъум қоғозга тегди-ю, эти бадтар жунжикди.

* * *

Яна бир ойча вақт ўтди. Бу давр ичида баҳор нозистиги билан юз кўрсатди-ю, яна авзойи бузилди. Эндигина куртак ота бошлаган дарахтлар қайтадан қобига бурканиб, гўё тўмтайиб олдилар.

Шунга қарамай, деҳқонлар аллақачон далаларни экишга шайлаб қўйган, энди тупроқ юза қатламининг қизишини сабрсизлик билан кутар эдилар. Қани энди ҳаво юришиб қетса-ю, ерга тезроқ экин-тикин қилсалар, энг аввал чигит қадасалар. Утган йилги машаққатлар бу йил такрорланмаса бўлгани.

Орадан кўп ўтмай, қуёш яна ўзининг ҳаётбахш нурларини ер узра сепа бошлади. Дастлаб сочилган уруғлар униб чиқиб, ҳадемай бўй кўрсатдилар. Бундан айниқса пахтакорлар хурсанд эдилар. Райондаги кўпчилик раҳбарларнинг ҳам, раисларнинг ҳам кайфиятлари анча баланд, у ер-бу ерларда, бу йил омадли, ҳосилга бой йил бўладиган кўринади, дея қувониб гапирадилар.

Уларнинг кўпчиликлари биринчи марта раҳбарлик «пультда» ўтирардилар, катта хўжаликларни мустақил бошқарардилар.

Бироқ, қувончлар узоққа чўзилмади. Танланган одамларни эса табиатнинг ўзи қаттиқ синовга ташлади.

Сўнги экилган чигитлар ҳали униб чиқмасдан туриб, офтоб нуридан бебаҳра қолдилар, яшил майса ҳосил қилган экинлар эса совуқда «дир-дир» титрай бошладилар. Гўё қуёш жилвасидан рашки келган каби булутлар уни қуршовга олган, осмон қовоқ-тумшуғини осган эди. Бу билан чегараланмай гоҳ бир неча кунга чўзилган майда ёмғир томчилар, гоҳ қисқа фурсатли жала қуярди.

Осмондан ёғилаётган бу қаҳру ғазаблар, шунчалик кўп ёғинлар юки гўё Собит Рустамовнинг елкасидан бошиб тушаётганга ўхшар, у ўзини мажруҳ бўлгандай ҳис қилар, қаттиқ изтироб чекарди. Аламини оёғидан, машина филдиракларидан олмоқчи бўлгандай ўзини далага урарди: хўжаликма-хўжалик, бригадама-бригада юриб, лойга беланиб, эзилиб ётган ғўзаларга маъюс қарар, уларга мадад беролмаслигидан бадтар қийналар, «наҳот ҳаммасини қайта эхсак?» дея ваҳимага тушарди, бироқ кўнглидан кечган ўйларни ёш раисларга сездирмас эди.

«Ҳосилот» колхозига ўтганда кўнгли бир-оз таскин топгандай бўлар, ўзини қийнаган фикрларни тажрибали раис билан ўртоқлашгиси келарди. Тўғри, Қаҳҳор Ҳамдамов ҳам дастлабки кунларда анча қийналди. У аввал экиб юрган ерларидан тамоман бошқачасига дуч келган эди. Саҳро этагида жойлашган бу хўжалиkning ерларида шўрланиш даражаси анча баланд, бунинг устига тошлоқ майдонлар кўплаб гектарларни ташкил қилар эди.

«Наҳотки тошлоқда чигит экиб, обрў орттиролсам?— деб ўйларди у гоҳида.— Рустамов роса тузлайдиган бўлди-да! Мажлисларда хўроздай гердайиб ўтирардинг, Қаҳҳор. Энди енгилган беданадай пусганинг-пусган. Аскияга оғиз очишгаям қўйишмаса керак. Йўқ, Қаҳҳор Ҳамдам ўзига тил тегизгани қўймайди. Ҳали жўжани кузда санаймиз...»

Ҳамдамов бу колхозга келишининг учинчи кунёқ унинг эски дарди «қўзиган» эди — ўзи ҳам тинмасди, ўзгаларга ҳам тинчлик бермасди. Гўё ҳузур-ҳаловатдан воз кечганди. Ҳатто яримта нонини ҳам машинада еб, термосдан чой ичарди. Бир ой ичида у қириб-чиқмаган хонадон, юрагига қўл солмаган бирор кимса қолмади. Янги раисга бир оз ишонган бўлсалар-да, одамларда

ҳамон иккиланиш ҳукм сураб, тошлоқ, шўр ерларда тузуроқ ҳосил унишига кўзлари етмасди. Фақат ҳосил кўпайиши, таннархи камайиши эвазига тирикчиликни яхшилаш мумкинлигини уларнинг ўзлари ҳам яхши тушунардилар.

Икки ой ичида бригадаларнинг майдонлари ҳам, бошлиқлари ҳам қайтадан кўриб чиқилди. Йигирма бешта бригада ўн саккизтага туширилди. Айрим бригадалар ер шароитига қараб, йириклаштирилган бўлса, бир хиллари «ишончсизроқ»лиги туфайли анча кичрайтирилди.

Колхоз чигит экишни районда олдинги ўринларда тамомлади. Аввал экилган чигит бодроқдай тез униб чиққанидан қувониб, одамлар ҳам фаоллашдилар. Табиатнинг кейинги инжиқлиги эса уларнинг ҳафсаласини пир қилди. Раиснинг ҳам хуноби ошиб, гўё кимдан «ўч» олишини билолмаётганга ўхшарди.

Райком секретари ана шундай ҳолатнинг устидан чиқиб қолди. Емғир тинганидан фойдаланиб, улар ҳам далага отланган, пайкалма-пайкал юриб, гўзалар аҳволдан хабар олишаётган эди. Партия ташкилотининг секретари, эндиликда бош агроном бўлиб қолган собиқ раис, қишлоқ советининг раиси ва бригадир унга ҳамроҳ бўлишган. Ҳаммаларининг этиклари лойга беланган, кийимларига лой аралаш сув сачраган — ярим ҳўл эди. Улар райком секретарининг машинасини кўришлари билан жимиб қолдилар. Кейин колхоз раиси ярим тўнғиллаганнамо, секин юриб, секретарга пешвоз чиқди.

— Аҳвол қалай? — деб сўради Рустамов кўришганларидан сўнг.

— Яхши деб бўлмайди, ёмон дейишга тил бормайди. Тупроқ тагида чигит чирий бошлабди. Зах ерларнинг деярли ҳаммасида аҳвол шу.

— Ҳаво исиб кетса, умид қилса бўлар.

— Ишониш қийин, Собит Қаримович, — Ҳамдамов бу сафар иккиланаётганини яширмади. — Ҳаво исиган тақдирдаям ер берч бўлиб қотади, униб чиққан ниҳолни қаттиқ қисади. Гўза заъфарон касалига йўлиқади.

— Унда зудлик билан қайта экишга тўғри келади.

— Ҳм-м... Энди ҳамма гап ерларнинг тезроқ етилишида.

— Тез етилишига ишониб бўлмайди, — уларга яқинлашган бригадир гапга аралашди. — Ер зах. Шўр сувлар ҳам юқори кўтарилгандир.

— Йўғ-э, шўр тез юқори чиқолмайди, — деди раис

овози алланечук титраб.— Якоб суви кўллатиб, баланд қўйилган. Тузлар ер комигача кириб кетган.

Агроном нечундир бепарвога ўхшарди. Унинг туришидан «менга бари бир» деган маънони уқиш мумкин эди.

— Сиз нима дейсиз, ўртоқ Широнов? Ёки сизга дахли йўқми? — деб сўради Рустамов.

— Бор, — гудранди бош агроном ерга қараганча. Афтидан, у ҳамон раисликдан тушганини, четдан бошқа биров келиб, унга буйруқ бераётганини кўнглидан чиқариб ташлаёлмаётганга ўхшарди.

— Ҳар туп ғўза учун, ҳосил тақдири учун бош агроном жавоб беришини унутганингиз йўқми?

Широнов бошини бир кўтариб, секретарга қараб олди, сўнг раис томонга зимдан назар солди. Унинг дилидан нималардир кечарди-ю, лекин айтишга истиҳола қиларди.

— Ҳали сиздан умид узганимиз йўқ, илгариги лавозимингизда қолдирдик. Бош агрономлик ҳам жуда катта амал, ўртоқ Широнов.

— Биламан.

— Билсангиз, шунга қараб иш қилинг. Биз ишингизни баҳолаймиз. Ёмон ишласангиз — жазолаймиз, ўзингизни кўрсатсангиз — тақдирлаймиз, мукофотларга тавсия қиламиз.

— Мен мукофот учун ишламайман, — деди у зардали оҳангда.

— Кечирасиз, ўртоқ, мукофот кимнинг қандай ишлаганини, ўзини қандай тутишини кўрсатадиган ўлчовлардан бири, — деди-ю, бу гапи Рустамовнинг ўзига сохтадай туюлди, таърифини келтиролмагандай ҳис қилди.

— Мен фақат бурчимни бажараман.

— Бўпти, бурчингизни бажаринг, фақат ҳалол бажаринг, шунда сиздан хурсанд бўламиз. Буни сиздан талаб ҳам қиламиз, — у яна раисга юзланди: — Хўш, аниқ бирор чора-тадбир ўйлаб қўйдингизми?

— Тадбир ўйламайдиган деҳқонни мен ҳақиқий деҳқон санамайман, — раис бош агрономга тегизиб, ундан кўз қирини узмай жавоб қайтарди. — Лекин, ким биларди, бу ерларнинг шаронтига тўғри келадими, йўқми?

— Гапираверинг.

— Мана бунақа, ер ости сувлари яқин бўлган зах ерларни, — дея у ёмғир сувлари кўлобланиб, ялтираб кўзга ташланаётган майдон томон қўл чўзди, — қайта экамиз. Бошқа илож йўқ. Ер сал селгишиминан устидан юзароқ қилиб, мола ўтказсак, тезроқ етилади.

— Хўш, энди эзилган ғўзаларга нима дейсиз? Афтидан бунақа майдонларни бузиб экиш истагингиз йўқ, шекилли.

— Бу қора кўзларга ваъдани катта берганмиз, Собит Қаримович,— раис ўзидан бир оз нарида турган кишиларга ишора қилди.— Ҳадеб қайта экаверсак, буларнинг кармони пучайиб қолади-ку. Кейин итни орқа оёғидай карвон ортида судралиш мижозимга тўғри келмайди.

— Ғўзалар жонланиб кетишига кўзингиз етадимми?

— Жонланмаганига қўймаймиз, а, ўртоқ партком? — У бош агрономга эмас, партия ташкилотининг секретарига мурожаат қилди, қишлоқ советининг раиси Қўрдошевга кўз қисиб қўйди.

— Аниқроқ бирор режаларингиз борми?

— Бор, албатта. Ҳамма бригадада керагидан ортиқча гўнг ғарамлаб қўйилган. Гўнг нимжон ғўзага ҳам куч, ҳам ҳарорат беради. Тупроқни юмшоқ сақлайди.

— Қаҳҳор ака, мана шу тажрибаларингизни ёш хўжалик бошлиқларига ҳам гапириб берсангиз, ёмон бўлмасди.

— Уларниям мўлжали, ўз тирикчилиги бордир,— деди раис қўл силтаб.— Бундоқ жонлари қийналсин. Мен ошларини ошатиб берайми?

— Шунақами?— Рустамов раиснинг кўзларига таънали қаради. Бу қарашдан: «Пойгада олдин чопиб, маррага аввал етмоқчимисиз? Бошқаларнинг қоқилиши эвазига-я? Кўрамиз!», деган маънони тушуниш мумкин эди.— Якка отнинг донғи чиқмаслигини биласиз-ку, Қаҳҳор ака?!

— Тўғрику-я, лекин ўзига енг бўлолмаган бировга эн бўлармиди. Қўйинг, Собит Қаримович,— яна қитмирлик билан бепарво жавоб қилди раис.

— Бўпти, ўзингизни кўраверинг,— деди-ю, Рустамов ичдан ғижинди, раис олдида бу сафар анча паст тушганини ҳис этди...

XVIII

Биринчи момақалдироқ пайтидаёқ уйғонган Собит Рустамов дераза ёнига кўйлакчан югуриб борган, лаб тишлаганча, ойна орқали қоронғи ҳовлига тикилиб қолган эди. У тун ярмидан оққанда уйга ҳориб-толиб келганича чала-чулпа ечишиб, ўзини ўринга ташлаган эди.

Кечаги кун ҳам оғир кечди. Эрталаб дала айланиб келганидан сўнг шошилинч бюро чақиртирди, унда ғўза-

нинг тақдирини ва ипак қурти боқишдаги камчиликлар жуда жиддий муҳокама қилинди. Бюродан кейин у ҳамма раисларни, бош агрономларни эргаштириб, саҳро этагига борди: янги очилган ерлардан икки минг гектарига зудлик билан чигит экиш вазифаси кўндаланг қўйилди. Шу мақсадда кечқуруноқ чўлга катта техника, ишчи кучи сафарбар этилди. Мана энди табиатнинг янги ўйини — қасдига олган каби ҳамма режаларга гўё қарама-қарши иш тутяпти.

Ана, осмоннинг бир чеккасида яна чақин чақнаб, бутун атроф кундуздай ёп-ёруғ бўлиб қолди. Яшин сўниши билан аввалгидан ҳам кучлироқ момақалди роқ гулдурди, гўё осмон бор кучи билан наъра тортди. Унга жавобан минглаб кафтлар бир-бирига урилган каби ёмғир садолари атрофни тутиб кетди.

— Ёпирай, бу нима балойди?! — шивирлади эрининг пинжиги келиб тиқилган Фазолат.

— Об-бо, дўл ёғаяпти-ку?! — Беихтиёр ғазабли, аммо паст, бўғиқ овозда нидо қилди Рустамов. — Шуниси етмай турувди.

— Май охирида ҳеч ҳам бундай ёғмасди, а, Анвар?

Яқинда кимдир ҳам шундай деган эди. Ҳа, бир ўқитувчи. Бошқаси эса, йиллар ҳар хил келади: бир йил серёгин, бир йил қурғоқчил, кўриниб турибди, бу йил сероб бўладиган кўринади, дея одамларни овутмоқчи бўлган эди. Ҳалиги ўқитувчи эса яна, йўқ, атрофимизда сув омборлари кўпайиб кетган, табиатда парланиш кучли. Бу иқлимга ям таъсир қиляпти, деганди.

Мана энди Фазолат ҳам бу йилнинг бошқачалигини тасдиқляпти.

— Қўрқиб кетопман, Анвар...

— И-йё, ёмғирни нимасидан қўрқасан? — У овозини кўтариб, жеркиганнамо гапирди. — Бор, Шойимга қўнғироқ қил, ҳозироқ етиб келсин!

— Шунақа пайтда-я? — Фазолат сесканиб кетди. — Бунақа ҳавода қаерга борасиз? Дўлни тўхтатиб бўлмайди-ку?

— Афсуски, тўхтатиб бўлмайди, — Рустамов чуқур хўрсинди. — Ҳозирча бунақа иш ҳеч кимнинг қўлидан келмайди. Аммо тажриба қилишяпти. — У бошини буриб, «чиқ-чиқ» ишлаётган девор соатга қаради: чоракта кам беш. У ҳамаша соат бешда туриб, бадантарбияга киришар, кейин машинага ўтирарди.

— Шойим ҳозир келади, — деди қайтиб келган Фазолат. Рустамов индамасдан телефон ёнига бориб, энди

унга қўл чўзганди, тўсатдан жиринглаган садодан чўчиб тушди. Дарҳол дастакни кўтарди.

— Кечирасиз, домла, безовта қилдим,— ҳовлиққан, ҳаяжонли бир овоз эшитилди дастакдан.

— Жавлонбек, ўзи нима гап? — дея шошилиб сўради Рустамов.

Жавлонбек Ҳошимов райкомга ишга олинишига қадар колхозда Рустамовнинг ўнг қўли — партия ташкилотининг секретари сифатида ҳамманинг эътиборини тортган, қисқа вақт ичида коммунистларга хос ишчанлигини намойиш қилган эди. Кўп ўтмай унга район партия комитети «харидор» бўлди. Бу ўсишдан раис албатта қувонган, шогирдининг парвозига муваффақият тилаган эди. Аммо орадан ярим йил ўтар-ўтмас унинг ўзи ҳам «кўтариладиган» бўлгач, раисликка номзод масаласи бир неча кун бошини қотирганди.

Рустамовнинг фикрини эшитгач, Жавлонбек Ҳошимов ўйлаб ҳам ўтирмасдан бирдан бош тебратди.

— Йўқ, йўқ, домлажон! — деди у. — Мен раисликни эплотмайман. Райкомда икки-уч йил чиниқай, муомалани ўрганай.

— Муомалангиз ёмон эмас, раисбоп, — деб кулган эди Рустамов.

— Домлажон, фикрингизни биринчи секретарга айта кўрманг, илтимос. Кейин йўқ деёлмайман. Менимча, Ҳабибуллаям раисликни бемалол эплайди.

— Иккинчи ўйлаганим ўша. Лекин унга кўнглим негадир чопмаяпти. Ҳали хомлиги бор.

— Ҳаммамиз биргалашиб, отини қамчилаймиз, домла. Ишни ўзи ҳам одамни анча пиштади. Айниқса, мустақил бўлганда. Мана, парткомликни яхши эплаяпти. Мутахассис.

— Бу жиҳатларидан кўнглим тўқ. Озроқ камтарлик етишмайди, холос. Бир оз ёшлигига тортадимми, яна ким билади, дейсиз.

— Ҳабиб жуда камтар йигит-ку, домла. Наҳотки уни билмасам?

— Мана шу-да, жўрангизни яхши билмайсиз-да! — деган эди Рустамов. — Тўғри, у кўринишда одмидай. Ахир, камтарлик фақат гап-сўзда, юриш туришдагина билинмайди-да, Жавлонбек. Одмилик одамнинг юрак-юрағига сингиб кетмаган бўлса, пайти келиб, гердайиш ҳам, манфаатпарастлик ҳам, виқору ўзини катта олишлик ҳам салга бош кўтариши ҳеч гап эмас.

— Ҳабибда шунақа одатлар бор деб ўйлайсизми? Йўғ-э... Мен бу фикрга қўшилмайман.

Шундан кейин кўп ўтмай, Ҳабибулла машъал колхознинг етакчиси бўлиб қолди. Дарҳақиқат, устозн танбеҳига амал қилиб, у ҳам райондагина эмас, бутун областда тилга тушиди, аммо манмансирагани йўқ... Жавлонбек эса эндиликда партиявий-ташкилий ишлар бўлимини бошқаряпти.

— ...Ҳавони қаранг, домла, юрагим така-пука бўлиб ўтирибман,— Жавлонбек телефонда шошилиб жавоб қайтарди.— Кечирасиз, сизни безовта қилдим.

— Бор гап шуми? — деди Рустамов нафасини ростлаб.— Ёки бирор нимани яширяпсизми?

— Ҳозиргина Тургунов билан гаплашдим: дарё тошиб кетибди.

— Оббо, лаънати-ей! — дея Рустамов уф тортиб юборди.— Ҳошимов, уйдан гапиряпсизми?

— Йўқ, райкомдан.

— Унда «Шунқор»да аҳвол қандай экан, суриштирдингизми? Уларнинг ҳам ерлари дарёга туташ-ку?

— Раисниям, парткомниям тополмаяпман. Уйлари-дан чиқиб кетган эканлар. Мухторжон ака ўша ёққа жўнаган бўлсалар керак.

— Мусаев қўнғироқ қилдимми?

— Ҳа, чорак соат аввал.

— Демак, улар бирга кетганлар. Мен «Шарқ»да бўламан. Бирор гап бўлса, Дарёбоддаги шийпонга қўнғироқ қиларсиз. Ушандай «Шунқор»га ўтаман.

Рустамов Жавлоннинг сўзини эшитмади. Дастакни жойига илиб, шоша-пиша кийина бошлади.

* * *

Бу атрофда одамлар дарёни нон каби ардоқлайдилар. Ҳар томчиси зарга тенг дарё неча асрлардан буён қанчадан-қанча авлодларга хизмат қилиб, уларни едириб, кийинтиради, баъзан ғазоби тошган чоғларида эса...

Кейинги йилларда «дарё тошибди», деган сўзни одамлар деярли эсдан чиқара бошлаган эдилар. Чунки азим деб эъюзланган дарёдан эндиликда ном бор-у, аслида бу тарафларда унинг ўзи йўқ даражада эди. Фақат ГРЭС учунгина озроқ сув ўтказилади, сувга унчалик эҳтиёж сезилмаган пайтларда электр станциясидан чиққан обиҳаёт бу томонларга етиб келади. Қўйироқда ана шу сув Амударё каналларининг битта тармоғи билан туташиб икки дарёнинг суви қўшилади-да, эски ўзандан бирлашиб оқади. Қаналдан келадиган сув гўё тутқинликда бўлиб, унинг бебошлиғига йўл қўйилмас, исталган ма-

ҳалда оқимни бўғиш мумкин эди. Аммо ҳозир ёғингарчилик авж олган, устма-уст жала ҳамда дўл қуйиб турган бу лаҳзада бу дарёнинг қилиқ чиқариши ҳеч гап эмас. Буни деҳқонлар яхши тушунадилар-у, лекин бу ўлкада намгарчилик кам бўлганлигидан кўпинча хавфхатарни ёддан чиқариб қўядилар. Бироқ, «кўза ҳар кун синмай, кунда синганди». Ўзанинг тўлиб оқаётган сувига ёмғир сувлари ҳам қўшилиб, каттагина тошқин ҳосил қилган эди. Натижада дарё бўйидаги анча-мунча экинзорлар сув остида қолган, айрим дала шийпонлари жиддий зарар кўрганди. «Шарқ» колхозининг битта бригадаси пахтазорлари ҳатто кўл тусига кирганди. Ёш бригадир нима қиларини билолмай, аламини кўз ёшларидан олар — сассиз-садосиз фарёд чекар эди. Колхоз раиси Тўхтамурод Турғунов ҳам, собиқ раис, эндиликда бош агроном Холмурод Эшмуродов ҳам шу ерда эди. Уларни кўриши билан Собит Рустамов вазият огирлигини тушунди, ёнига шошилиб келган раиснинг саломига алик ҳам олмасдан:

— Шийпонда ҳеч ким йўқмиди? — деб сўради.

— Қоровул бориди, — дея бригадир беихтиёр ҳўнграб юборди.

Бирдан Рустамов даҳшатга тушиб:

— Ҳа, бирор нима бўлдими? — деди.

— Сув босиб келгунча қоровул сезмаган, — раис ҳам таҳлика, ҳам аччиқланиш оҳангида изоҳ беришга тушди. — Баданига сув тегиб, чўчиб уйғонган-да, қишлоққа чопган. Ҳаммаёқ тиззагача сув, йўллар лой, қоровул оёқ яланг...

— Ишқилиб ўзи соғми? — Рустамов сабри чидамай, нафаси бўғзига қадалгудай бўлиб сўради. — Қоровул омонми, деяпман?

— Омонликка омон-у, фақат бир оз мазаси қочган.

— Қўрққан, — нарироқдан бўғиқроқ овоз эшитилди. Рустамов чўчинқираб, ўша тарафга қаради. Собиқ раис Эшмуродов орқа тарафи каттагина кўлни эслатиб, кумушдай ялтираб ётган далаларга қарай-қарай унга яқинлашиб келарди. У касал сингари зўрга одим отарди. Эгни юпунлиги сабабли дир-дир титрар — таниб бўлмас даражада ўзгарган, кийимлари шалаббо ҳўл эди. У секретарга салом ҳам бермасдан, палағда овозда, бўғиқ гапирарди. — Қаттиқ шамоллаган ҳам. Юк машинасида касалхонага жўнатдим.

— Хайрият, — деди-ю, Рустамов бош агрономга тикилиб, ҳайратомуз сўради. — Нега бунақа юпун кийимда юрибсиз? Кийиниб олмайсизми?

— Костюмни қоровулга кийгазиб жўнатувдим.

— Сиз раиснинг машинасига ўтиринг-да, уйингизга боринг! — буйруқ оҳангида гапирди Рустамов. — Узингизга қаранг. Бўлмаса касалга чалинасиз.

— Ҳеч нима қилмайди, Собит Қаримович, — дея Эшмуродов райком секретарига тик қаради. Машина чи-роқлари ёруғида унинг кўзлари қонталашганини, ўзи ҳам анча ҳолсизланганини билиб олиш қийин эмас эди. — Ур-ганиб кетганмиз.

— И-ҳм... ҳа, ўрганиб кетгансиз! — пичинг аралаш зарда қилди секретарь. — Боринг, олифтагарчиликни йи-гиштиринг! Шамолни кўрмаяпсизми?

Эшмуродов истаф-истамас машина сари юрди. «Га-зик» кўзғалиши билан Рустамов раисга кўз қадади. Ра-ис довдираб, нигоҳини ерга тикди. Афтидан у нимада хатога йўл қўйганини, гуноҳи нимада эканини сезмас, фавқулодда юз берган табиий, офат уни гангитиб қўй-ган эди.

— Олим бўлиш осон, одам бўлиш мушкул экан-да...

Турғунов ялт этиб секретарга қаради. Қаттиқ қадал-ган нигоҳларга кўзлари дуч келиб, яна бошини эгди.

— Неча гектар ғўза зарарланибди?

Раис талмовсираб, бригадирга қаради.

— Дайрабоддаги ҳаммаси, ўн саккиз гектар, — йи-ламсираб жавоб қайтарди бригадир.

— Хафа бўлманг, ҳисобга оламиз, — Рустамов яна раисга юзланди. — Урнига маккажўхори экасиз. Бу ер-нинг ҳиссасини Яссидан чиқазасиз.

Тўхтамурод Турғунов бу колхозга раис бўлганига атиги бир неча ҳафта ўтди. Касби агроном. Шу қишлоқ-да туғилган. Колхозда бош агроном, қишлоқ хўжалик бошқармасида ўз мутахассислиги бўйича ишлаган. Бир неча йиллар мобайнида райондаги механизация макта-бини бошқарган, кўплаб ўрта звено мутахассислар етиш-тирган. Маккажўхоричилик бўйича диссертация ёқла-ган. Кўнглида ўз колхозига бориб, хўжаликни кўтариш, ҳамқишлоқлари дардига малҳам бўлиш, шу орқали шуҳ-рат қозониш фикри унга сира тинчлик бермас эди. Тасо-дифий бир суҳбатда буни Рустамовга ҳам сездириб қўй-ди. Турғуновнинг истаги секретарга ёқиб тушди.

У раис бўлиб борса, колхоз кўтарилиб кетадигандай маънода гапирган эди. Бироқ, бу колхозни бошқараётган Эшмуродовдан нолишга жиддий асос йўқ. Баъзи жи-ҳатларини ҳисобга олмаганда, унинг ўрнини босадиган киши топилиши амри-маҳол. Уша жиҳатлари, айниқса кўрслиги унга тез-тез ҳалал берар, яхши фазилатлари

устидан гард-губор қўндирарди. Аслини олганда, ўша «сайб»лар замирида ҳам одамгарчилик, колхоз аҳлига яхшилик ҳисси борлигини Рустамов кейинчалик пайқаб қолди. Бироқ энди у кечиккан, жаҳлга эрк бериб улгурган эди.

...Ушанда Эшмуродов айрим майдонларда чигит экишни пайсалга солган, ўзбошимчалиги ҳақида раҳбарларга ҳеч нима демаган эди. Агар райком секретари далама-дала юрмаганида, экиш сифатини алоҳида кузатмаганида эҳтимол буни пайқамай қолармиди. Унда ҳеч қанақа гап-сўз ҳам бўлмасди. Аммо раис осонгина қўлга тушди. Важ-корсонлари инobatга ўтмади — яна ўжарлигидан қайтмади.

— Ернинг ички ҳарорати паст, ўртоқ Рустамов, — дерди у нуқул. — Уруғ тагда кўпроқ туриб қолади. Униб чиққанидан кейин ҳам нимжон ўсади.

— Бошқа бир қатор ерларингизда униб чиқибди-ку, нега энди баҳона ахтарасиз?

— Кучли, соз тупроқли ерларда чигит экканмиз. Ер шароитимиз эса ҳар хил. Ҳамма жойни қаричма-қарич биламан. Юқоридаги ерлар билан қуйидагиси катта фарқ қилади.

— Ҳамма колхозларда ҳам бунақа фарқлар бор, ўртоқ Эшмуродов.

— Яхши биласизки, Собит Каримович, бизнинг ерларимиз район шимолида, тупроқ бошқа колхозларникига қараганда бир оз кечроқ қизийди.

— Яна қайсарлик қиялпсиз. Бунақа қайсарлик колхозга ҳам, ўзингизга ҳам қимматга тушади. Бас, сиз билан бошқа ади-бади айтишиб ўтирмаймиз, — дея Рустамов изига қайтган эди. — Эртага бюрога тайёрланиб боринг...

Бюро жуда кескин танқид остида ўтди. Колхоз раиси синов муддати билан бош агрономликка туширилди — «Шарқ»қа баобрў, басавлат, кўпни кўрган фан номзоди Тўхтамурод Турғунов раисликка тавсия қилинди. Ушанда ҳам Эшмуродов ўз ақидасидан қайтмади, лоақал узр ҳам сўрамади.

Оқибат бу ишларнинг ҳаммаси қисқа фурсатда, қизишиш ҳамда жаҳл устида юз берди.

Орадан сал ўтмай, Рустамов жуда қаттиққўллик қилганига ўзича изтироб чекиб юрди. Шу билан бирга собиқ раиснинг «оёқ олишини» ҳам зимдан кузатиб борди.

Бугун тонгдаги манзара секретарнинг хаёлидан сиранири кетмасди: Эшмуродовнинг совуқда дир-дир титраб турган ҳолати, қоровулга костюмини ечиб беришидаги

қиёфаси нукул кўз ўнгида жонланиб, Турғуновнинг лол қайдлиги, бўшанглиги гашига тегаверди.

«Эшмуродовни раисликдан тушириб, хато қилдимми-кан, а? — дея ўйларди у машинанинг орқа ўриндиғида букчайиб ўтириб олганча.— Хўп, мен ноҳақ бўлай, унда нега бюро аъзолари унга қарши қўл кўтаришди? Уч киши чиқиб танқид ҳам қилди. Гўё мени қувватлаган бўлдилар. Бу менга ишончми ёки яхши кўриниш учунми? Ҳар икки ҳолда ҳам олға бориб бўлмайди. Айниқса кейингиси рост бўлса, жуда хавфли. Кўр-кўрона менга ишонишларини ҳам кечириб бўлмайди? Нима, мен пайғамбармидим, хато қилмайдиган фариштамидим? Эҳтимол, Эшмуродов масаласида адашгандирман. Ҳар ҳолда, у софдил, меҳнаткаш, фидойи. Камтарлиги ҳам бор. Жиндай қайсар бўлса нима қилибди? Эҳ, нодон! — у манглайига бармоғини нуқиб қўйди.— Қайсарлигини синдирмоқчи бўлибсан-да! Ахир, нима дейилса, хўп бўлади, бажарамиз, деб қўл қовуштириб турадиган айрим ижрочилардан Эшмуродовга ўхшаган мустақил одамлар афзал эмасми?.. Умуман, бугунги куннинг етакчиси қандай бўлиши керак? — дея у ўзига савол бергани ҳамон кўз ўнгида лоп этиб Тўхтамурод Турғунов пайдо бўлди.— Нега бунча лалайган, а? Ёки хаёли ҳамон илдамикан? Докторликни... Йўғ-э, кандидатликни ёқлаганига кўп йиллар ўтиб кетган-ку?! Ҳаракати бўлганда сезилмасмиди? Ҳатто раисликка ҳам... Ахир, ўзи пинжимга суқилиб кирди-ку?! Унда нега бунчалик бўшанг-а? Шу колхозга олим бошчилик қилса, хўжалик гуркираб кетарми, деб ўйлагандим. Ўзининг нияти ҳам шунақайди. Хаёл бошқа, ҳаёт бошқа, деганлари шу экан-да! Наҳотки раисликни эплай билмаса? Наҳотки, эндигина эпақага келаётган хўжаликни яна чўктириб қўйса? Йўқ-йўқ, бунга сира ҳам йўл қўймаслик керак, Ким билади, балки кейинроқ ўзини кўрсатар,— у чуқур хўрсинди. Айни шу лаҳзада Эшмуродовнинг сувга пишган қиёфаси, қизарган ҳорғин кўзлари хаёлида қайта жонланди.— Кин сақламас экан. Амалдан тушса ҳам ўзини йўқотмаган — ўша-ўша Холмурод. «Ҳосилот»нинг собиқ раиси Ширинов эса тамоман ўзини ташлаб юборган, руҳи тушиб кетган. Қизиқ, ишдан кетган икки раҳбар — икки олам».

Машина таққа тўхтади. Рустамов ялт этиб олдинга, кейин икки ёнига тезгина қараб олди. Чап тарафдаги қўл сингари кенг майдонликдан йўл орқали шовуллаб сув тошиб ўтмоқда эди. Ўнг томондаги экинзорга ҳам анча-мунча сув ёйилиб қолган, бир қисми кичик ариқ-

чаларга тушиб, тўлиб оқарди. Кечагина ишловдан чиққан гўзалар бугун гўё сув ости ўсимликларига айланган, шамолда ҳосил бўлаётган тўлқинлар эса бир-бирини қувалар эди. «Кўл»нинг нарироғида — дарёнинг эски ўзанида пишқириб сув оқар, берироқда ўнлаб кишилар қўлларида кетмон билан ернинг сувини бошқа ариқларга бурар эдилар. Одамлар орасидан Мухторжон Мусаевни кўриб, Рустамовнинг кўнгли бир оз хотиржам тортди-ю, Шойимга ҳайда, дегандай ишора қилди...

XIX

Худди ўша алғов-далғовли, табий офат билан олишув кунларида Суннатов ҳам тинч ўтиргани йўқ — ўргимчак сингари «асалари» атрофида тўр қўйишда давом этиб, рақибини тўрға чирмаб ташлашга астойдил уринаркан, шубҳасиз, уринишларим зое кетмайди, бир кунмас, бир кун муддаомга эришаман, деб ўйларди.

Ўша ёмғирли оқшомларнинг бирида овлоқ кўчадаги қутидеккина ҳовли яқинида қорамтир «Жигули» тўхтади. Ичкарида ўтирган Суннатов билан Бердиев баравар қўзғалишиб, ташқарига чиқишди. Олдинма-кейин юриб, дарвоза ёнига етганда Суннатов:

— Энди сиз бораверсангиз бўлади,— деди паст овозда.

— Нима десайиз — ўша-да, хўжайин,— дея Бердиев қўлидаги оғир тўр халтани Суннатовга тутқазди.— Мен айтилган жойда кутаман.

— Бўпти...

Тор кўча ним қоронғи бўлса ҳам, кичик табақалли эски дарвоза ярим очиқ турар, ичкаридаги катта уй пештоқидаги лампочка памидор сингари қизарганча хиранич сочиб, рўпарадаги пешайвонни ҳамда дарвозахонани аранг ёритарди. Дарвозадан кирган киши аввал теvaraги шифер билан ўралган тандирхонага, кейин битта йирикроқ ва яна битта кичикроқ ўчоқ қурилган мўжаз ошхонага дуч келарди. Бу ер олдин айвон бўлгани, кейинчалик у ўзгартирилиб, ярим ошхонага айлантирилгани, қолган ярми беш болорли уйчанинг даҳлизи вазифасини ўтаётгани кўриниб турарди. Ихчамгина ҳовлининг ўртасида ёлғиз ўрик дарахти қаққайиб қад кўтарган, унинг шоқлари кун ботиш тарафдаги бир болорли даҳлиз ҳамда етти болорли асосий баланд уй томларига чирмашиб кетган эди. Ёмғир илма-тешик қилган япроқлар орасидан маллатоб довуччалар совуқдан қунишган каби туклари тиккайиб кўзга ташланарди. Ём-

гир тинган, ammo дарахтдан ўқтин-ўқтин томчилар то-
мар, кишининг баданига тегиб, сескантириб юборарди.

У дарвоза қаршисида бир лаҳза ҳовлига мўралаб турди-да, ичкарида ҳеч ким кўринавермагач, ҳалқани тўгага икки марта шақиллатиб урди. Сўнг йўталганча тандирхона ёнидан айвон сари юраркан:

— Хў, Зикирвой,— дея секин овоз чиқарди. Кўп ўтмай беш болорли уй эшиги очилиб, икки сочи телага чамбарак қилиб боғланган Ойистанинг қизғиш, бурмали кўйлак кийган хипча қомати кўринди.

— Ассалом,— қиз дарҳол ўтиб, Суннатовга ҳайратомуз қараганча тўхтаб қолди. Унинг қарашидан: «Ажабо, бу одам бизникига серқатнов бўлиб қолдими?» деган ифодани англаш қийин эмасди. Суннатов бунга аҳамият бермади, қиз саломига гўё хушҳол жавоб қайтарди:

— Ваалайкўм ассалом, баракалла, қизим, бахтли бўл, қизим. Отанг уйдами, қизим?

— Ётгандилар,— Ойиста хушламайгина жавоб қайтарди.

— Ман келганимни айт-чи, қизим... Меҳмон келди, дегин...

Қиз индамай ичкарига кириб кетди. Сал ўтмай жавдарранг, қаримсиқ юз, қирқ ёшлар атрофидаги пакана киши шошилиқираб, меҳмонга пешвоз чиқди. У ярим довдираб қадам ташларди.

— Э, келинг, келинг, Суннатов ака, хуш келибсиз,— Зикирвой меҳмоннинг қўлини сиқаркан, Суннатов чап қўлидаги тўр-халтани унга тутқазди.

— Э, нималар кўтариб юрибсиз, ака?

— Ҳеч нима, арзимайдиган ул-бул... Бекорчилик... сизминан бир отамлашиб келай, дегандим.

— Ажаб қилибсиз-да, ака! Қани-қани, уйга кириб,— у рўпарадаги уй сари юраркан, орқасига бурилиб, овоз берди.— Ув, онаси, катта уйга қара, меҳмон келди.

— Уйга қаралган,— деди отасига жавобан Ойиста.— Онам ҳали ишдан келганлари йўқ-ку?

— Э, шунақами? Ҳи-ҳи-ҳи...— у қўлидаги тўрхалтани узатди. Ойиста қизаринқираб уни отасидан олди.

Зикирвой қизининг кейинги сўзини эшитмади, даҳлизга кириб, чироқларни ёқиб юборди. «Катта уй» эшигини очиб, меҳмонни ичкарига таклиф этди.

Хона ўртасида шахмат гулли анча тақирлашган, патсиз, юпқа гилам, унинг қоқ ўртасида П шаклида энсиз кўрпачалар ёйилган. Тўрдаги равоқлар сўзана билан ёпиб қўйилган. Кўчага қараган дераза ёнида эса ёлғиз темир каравот безатиб қўйилган.

Суннатов уйга кирибоқ макентошини ечиб, икки буклаганча каравот бошига ташлагач, жигарранг чий бахмалдан тикилган кўрпачага — тўрға ўтиб ўтирди-да, юзига фотиҳа тортди. Мезбон унга қўшилди.

— Бир уйқуни олдизми, дейман, Зикирвой? — ишшайганча гап бошлади у. Кейин ёстиқлардан бирини тиззаси устига қўйиб, унга тирсақларини тиради.

— Э, йўғ-э, ёнбошлаб ётиб, пинакка кетибман, денг.

— Дори қилган бўлсангиз, элитган-да.

— Э, дорини ташловдик, — дея Зикирвой кулимсиради. — Бугун улфатлар қўйишмади, бир пиёлагина олувдим, десангиз, бу қизим тушмагур шуниям сезиб қолди, қовоқ-тумшуғи осилиб кетди.

— Қайси? Каттасими?

— Ҳа-да! Ойиста. Райкўм бобо ичганларни ёмон кўрармиш.

— Иби, қизиқ гап-ку? — Суннатов бирдан жонланиб, қаддини ростлади. — Сизни ичганизни у қаёқдан билибди?

Зикирвой бўйинини қашиди. Шу топда бир ой аввал қизи билан ўзи ўртасида бўлиб ўтган гап-сўзни эслади: «Отажон, Собит Қаримович ичганларни жуда ёмон кўрарканлар».

«Нима қилай ёмон кўрса? Суюнчи берайми?»

«Яхши эмас-да, сизни ёмон кўрсалар».

«Нима, ўзи ичмас эканми?»

«Йўқ, ичмас эканлар. Одамлар шунақа дейишяпти».

«У — райкўм секретари, обрўйидан кўрқади, эҳтиёт бўлади. Мен оддий ишчиман. Нимадан кўрқаман? Мансабдан тушишданми?»

«Гап фақат мансабдами? Ҳамманиям ўз обрўйи бўлиши керак-да...»

«А?» — ота қизига бирдан олайиб қараган, бироқ ҳеч нима демаган эди. Ойистанинг йиғламсираб айтган кейинги сўзи эса уни чуқур ўйга толдирганди.

«Мен ўша ерда ишлайман, Сиз бунақа ичиб юрсангиз, одам уяларкан...»

— Одамлар Рустамовнинг юзта қулоғи бор, дейдилар. Бизни отиб юришимиз, ҳи-ҳи-ҳи, офтобдай равшан-ку, Суннатов ака! — деб қўйди меҳмоннинг саволига жавобан Зикирвой. — Ҳа, палончини отаси маст бўлиб юрибди, деб айтмайдиларми?

— Шу раҳбар дегани кишиларнинг шахсий ишига аралашмаса-да! — Суннатов бир тўлганиб, ёстиқни чап ёнига олди. — Ҳар ким ичса, ўз пулига ичади-да. Бировнинг пишагини пишт демаса бўлди-да!

Шу пайт сочини майда ўрган, бошига оч кўкиш, серкашта, духоба дўппи кийган, ўн уч ёшлардаги озгин қизалоқ дастурхон кўтариб кирди-ю, меҳмонга салом берди. Суннатовнинг сўзлари бўғзида қолди. Аммо дарҳол саломга жавоб қайтарди:

— Ваалайқўм ассалом, оппоқ қиз...

Қизча дастурхонни ўртага қўяётганда елкаси узра ёйилган сочлари сирғаниб, юзларини чулғаб олди. Афтидан, сочи бугун ювилган, ҳали тўла қуриб улгурмаган, опалари яқиндагина ўриб қўйган кўринади. У дарҳол қадини тиклаб, сочларини орқасига силтаб ташлади.

— Отинг нима, қизим?

— Зилола.

— Нечанчида ўқийсан?

— Олтинчида.

— Онаси буни тикувчиликка қўймоқчи,— деди Зикирвой.

— Тикувчилик яхши касб, тузук ўйлабсиз, Зикирвой. Пулга ботасиз. Иложи бўлса, институтга киритиб қўйиш керак.

— Э, институт бизга йўл бўлсин, Суннатов ака...

— Сиз пулни йиғаверинг, кўп харажат торттирмай, ўзим киритиб қўяман буни,— Суннатов энди Зилолага қараб гапирди.— Сен ўқишингни бўшаштирма, қизим, хўпми?

— Хўп,— қиз хурсанд бўлиб, остона ҳатлаганда отаси ундан сўради:

— Овқат-повқатларинг борми?

Зилола бош тебратди. Кейин:

— Энди қиламиз,— деди секин.— Ойиста опамга қарармишсиз.

— Хўп, мен ҳозир,— Зикирвой ўрнидан турган эди, Суннатов унамади:

— Ҳеч қанақа тараддудга ҳожат йўқ, укам. Сеткада ҳаммаси бор.

Орадан кўп ўтмай, меҳмон келтирган нарсалар дастурхонни безатди. Шишалардан бириси ярмидан пасайганда, суҳбат ҳам авжига минди. Бу ажиб суҳбатга қадаҳлар жаранги мадад берар, тансиқ таомлар эса ични ёндиргувчи ичимликка газак бўларди. Лекин негадир ҳаммон меҳмоннинг «дарди» юзага қалқиб чиқмасди. Мезбон борган сари кайф оғушига кирар, лекин ҳушёрликни бой бермас — қулоғи меҳмонда эди: ахир серқатнов бўлиб қолганлигининг бирон сабаби бордир?

— Сизни-ку, билмайман, аммо-лекин Рустамовнинг

қилиғи менга оғир ботди,— деб қолди бир маҳал меҳмон.

— Қайси қилиғи? — дея мезбон бирдан хушёр тортиб, қўлидағи қадаҳни дастурхонга қўйди.

— Ҳэ, одамларни хўжалигигаям, ичганигаям тумшук суқавериш яхши эмас-да!

— Э, сизниям хўжалигизга аралашдими?

— Йўқ, менга ҳеч нима деган эмас. Ҳаммани ўйлайман-да, укам.

— Ишдан бўшатгани қаттиқ ботгандир-да, Суннатов ака, тағизда машина, мазза қилиб юрувдиз...

— Бэ, машинасидан ўргилдим. Ҳозирда иккита машина бор-ку! Қайтага галвадан қутулдим. Мана, пенсияга чиқиб, гашт қилиб юрибман. Ҳеч ким менга хўжайин эмас.

Зикирвой пиёлани меҳмон томон чўзди. Иккала пиёла тўқнашиб жаранглади.

— Қасд қилганлар паст бўлсин, шуни учун ичамиз, Зикирвой! — деди меҳмон.

— Айтганиз келсин! — Зикирвой шу сўзни айтди-ю, коньякни шошилмай, секин симира бошлади. Ичимлик гўё унинг тишлари орасидан сизиб ўтаётганга ўхшарди. Унга тикилиб ўтирган Суннатовнинг нафаси қайтиб кетгандай бўлди.

— Шу ичишингизга борман-да! — меҳмон пиёладан кўз узмай, қойилангиз бош чайқади.— Улмаг!

— Буниям ўз гашти бор, ака,— Зикирвой шошилмай бодирингдан газак қилди.— Мазасини туймасайиз, ичишни нима қизиги бор?!

— Шуни учун сизни Зикир пиён дерканлар-да!

Зикирвой қурт еган, ичкилик емирган, қинғир-қийшиқ — чала-ярим тишларини кўрсатиб, ишшайди. Унинг кичик кўзлари гоҳ юмилиб кетар, гоҳ «Биё-биё» сузиб, ўзига чорлар — бир нималар дейишга чоғланмоқчи бўларди.

— Пиён бў-бўлиб, кимни... ковлабмиз, а?..

— Хафа бўлдимиз, Зикирвой, ҳазиллашдим,— деди-ю, Суннатов ярим кулимсираганча муддаосига яқинлашди.— Мана, Рустамовни гашига тегибсиз-ку?

— Ҳе, ўша, Рустамовизни... э, э, астаффурулло, у... менга ёмонлиқ қилгани йўққ... Қи-қизим қўлида ишлайди.

— Ойиста аввал ҳам ишларди. Сал ёқмаса, тамом, ҳайдаб юборадим,— Суннатов ҳалиги ёстиқни яна қўлига олиб, мезбон томон сурилди.

Зикир пиён бирдан ҳушёр тортган каби ўйга чўмди, кейин:

— Мана, Со-Сожида қизимни шахсан ўзи ноивойхонага ўтказтирди,— деди.

— Ҳўш, фойда қилдизми?

Зикирвой елка қисиб, бошини қийшайтирди. Чиндан ҳам рўзғорида бибилиска даромад кескин камайган эди.

— Йў-йўққ...

— Мана, кўрдизми?— Суннатов қаддини ростлади. Энди у мезбон билан ёнма-ён ўтирарди.— Сал кўнглига ўтирмаса, Ойистаниям паттасини кўлига тутқазиворади.

— Эйй, мен-менга қаранг! — Мезбон бирдан меҳмоннинг биллагидан тутди.— Муд-муддаодан гапиринг!..

— Таёқ бошга келиб синмасдан олдини олинг, демоқчиман.

— Э, синса си-синмайдими?

— Синмасин-да, укам... Келинг, бир иш қилайлик.

— Ҳмм... ним-ма?

— Фақат Ойистани кўндириш керак-да.

— Нимага? — Зикирвойнинг кўзлари каттариб кетди.

— Қани, биттадан қуйинг, кейин айтаман,— деди-ю

Суннатов ўзи ҳам ҳаяжонланаётганини, юрагида кўрқувга ўхшаш титроқ турганини сизди. Мезбон кўллари қалтираганча пиёлаларга яримлатиб коньяк қуйди. Шиша бўшади.— Қани, шуни олайлик. Сизнинг хонадон учун, хонадониз обод бўлсин учун!

— Ним-ма демоқчийдиз?

— Агар Ойиста кўнса, ҳамма харажатини ўзим кўтараман, уч минг харжлайман... Машинани биттасини сизга падарка қиламан. Зилоланиям ўзим ўқишга киритаман. Бўпти, ака-укачиликка...

Зикирвойнинг кайфи тарқалгандай анқайиб қолди.

— Эртага ҳаммасини иккаламиз маслаҳатлашамиз. Ҳўпми, Зикирвой?

* * *

— Қалай, уринишлардан бирор натижа чиқдими, ўртоқ Истамов?

— Чиқади, деб ўйлайман, Собит Қаримович.

— Шубҳали одамлар борми?

— Нима десам экан...— Милиция капитани мулоҳаза юритаётган каби ўйланиб гапирди.— Ҳамма шубҳали кишиларни зимдан кузатдик, ёзувларни «юмалоқ хат»га солиштирдик. Ҳозирча...

— Демак, ишончингиз гумонли. Ёки йиғиштириб қўясизми?

— Йўғ-э, шу гуруҳни тополмаса, орган бу ерда нима қилиб ўтирибди?! — Ёш капитаннинг думалоқ юзлари чўғдай қизарди. — Уни бари бир топамиз!

— Биладан, иғвонинг умри қисқа, кўп яшолмайди, — Рустамов бир неча қадам ташлаб, яна капитан қарши-сида тўхтади. — Ҳадемай, иғвогар тумшугидан илиниши аниқ. Лекин улар қисқа вақт ичида ҳам асабларга таъсир ўтказади, одамларнинг қўлини ишдан совутади.

— Ҳа-да, Собит Қаримович, шуниси ёмон-да.

— Шунинг учун ҳам «юмалоқ хат»га қўл силтаб кетолмаймиз.

— Тушунаман.

— Лекин ҳалол одамлар беҳуда шубҳа остига олинмаслиги, улар зинҳор озор чекмасликлари зарур.

— Кузатув ишларимизни ҳеч ким сезаётгани йўқ, Собит Қаримович.

— Балки маорифчилар сизларга ёрдам беришар.

Истамов бошини қийшайтириб, киприкларини пирпиратди. Кейин:

— Рост айтасиз, Собит Қаримович, — деди бирдан тўлқинланиб. — Иғвогарлар ҳеч маҳал ўзлари ёзмагандир: кимгадир, эҳтимол, болаларига, қариндош-уруғларига ёздиргандир.

— Мумкин... мумкин!

— Демак, ўқувчиларнинг контроль иш, иншоларини бир назардан ўтказсак, ёмон бўлмас...

— Ихтиёрингиз, лекин жуда эҳтиёт бўлинг!

— Албатта!..

XX

Инжиқ баҳордан ёз ҳам андаза олганга ўхшарди: ҳамон ҳаво юришиб кетмаган, аҳён-аҳён ёмғир қуйиб, бот-бот совуқ шамол эсиб турар эди. Ғўза туплари ердан бир текис униб чиққан бўлса-да, эти увишиб, совқотган етимчалар сингари бужмайиб, қотиб қолган: қуёш ўз меҳрини табиатдан, айниқса иссиқсевар ғўзалардан дариг тутаётган эди.

Табиат инжиқликларидан, айрим бригадирлару раисларнинг кўнгиллари чўкиб, умидсизликка тушдилар, ҳатто қўллари ҳам ишга қовушмай қолди.

Райкомнинг шошилич бюроси чақиртирилди-ю, «Ғўзалар аҳволи» кенг муҳокама қилинди. Кўпчилик раислар, мутахассислар яна ўқувчиларга ёпишиб олишди.

— Йилнинг бунақа телба келишини ҳеч биримиз тушимизда кўрганимиз йўқ. — Қаҳдор Ҳамдам бюрода ўз

сўзини шундай деб бошлади.— Агар ер лой бўлмаганда-ку, у тирмизакларга ялиниб ўтирмасдик. Универсаллар ҳаммасига жон киргизарди. Лекин, ўртоқлар, нима қилайлик, трактор ерга киролмаяпти-да?!

— Мен Қаҳҳор аканинг сўзига қўшиламан,— деди «Обод» колхозининг раиси бир оз журъатсиз оҳангда.— Назаримда, икки оёқни бир этикка тикадиган чоғ келди. Шунақа пайтда ўқувчилар ҳафта-ўн кун дарсдан қолса, осмон узилиб, ерга тушмас...

Шу дамгача бир чеккада жимгина ўтирган район халқ маорифи бўлимининг мудирини Воҳид Остонов бирдан безовталаниб, ёнверига бетоқат алаанглай бошлади. Ҳалидан бери уни зимдан кузатиб ўтирган Собит Рустамов:

— Сўз Остоновга берилади,— дея ўрнига чўқаркан, гала-говурни тинчитиш мақсадида кўшиб қўйди.— Қани, эшитайлик-чи, ўртоқлар!..

Воҳид Остоновнинг ишга тайинланганига эндигина бир ойдан ошган, аммо ҳанузгача диққатни тортадиган бирор бир иш қилишга улгурганича йўқ эди. Аввал ҳам у маориф бўлимида бир неча йил бош инспектор бўлиб ишлаган, Рустамов директор бўлган мактабга неча марталар қўққисдан бостириб борган, дарсларни таҳлил қилиб, галати фикрлар билан «бош оғритган». Уша пайтдаёқ Рустамов уни ёқтириб қолган эди. Лекин Остонов қайсидир бир йиғинда ўқувчилар уч ойлаб ҳашарга жалб этилгани учун йирик раҳбарлар шаънига нордон гаплар айтган, болалар билим савияси пасайиб бораётгани тўғрисида куйиб-пишиб сўзлаган, ўша йиғиндан кўп ўтмай у «ўз аризасига биноан» оддий ўқитувчиликка тушган эди...

Мана, бир бор «эҳтиётсизлигидан» дакки еб, жабр тортган, яна «омади кулиб боққан» маориф мудирини минбарда. Кўпчилик унга қизиқиш билан тикилиб ўтирибди.

— Биродарлар! — деди у.— Пахтаям ўзларингизники, болалар ҳам ўзларингизники. Сизлар нима десангизлар, болалар миқ этмай бажараверадилар. Аммо ҳар бир ишнинг ўз мавриди, ўз чегараси бор. Бултур уч ой пахта теришда бўлишди. Ушанинг ҳиссасини ҳануз чиқаролган эмасмиз. Кўп дарслар ўтилмай қолиб кетди.

— Ҳозирдан гапиринг, мақсадга кўчинг,— ижроком раиси луқма ташлади.

Остонов унга бир қаради-ю, сўзлари беҳуда кетиши мумкинлигини тушунди. Шундай бўлса-да, ётиб қолгунча отиб қолиш йўлини тутди.

— Шу сабабли имтиҳонлар ҳам бир оз кечикади. Имтиҳон пайтида ўқувчиларни чалғитиб бўлмайди.

— Кечаси ўқитсаям бўлади-ку?!

Анча орқароқдан, секин айтилган бу сўзни Остонов эшитмади, бироқ бу Рустамовнинг қулоғига етиб келди. Бошини буриб, овоз чиққан томонга назар солди. Лекин кимлигини билолмади.

— Биз ёрдамдан қочмаймиз,— энди Остонов овозини анча кўтариб гапирди.— Аммо ёрдам дарсдан кейин, бўш вақтда бўлгани яхши.

— Мен бошқа колхозларни унчалик билмайман-у,— ҳовлиқиб сўз бошлади «Ленин йўли» колхозининг раиси Нуруллаев,— лекин бизнинг аҳволимиз жуда оғир. Ҳа, оғир, биродарлар. Ҳозир бир кун уёқда турсин, бир соатни ҳам йўқотиб бўлмайди. Ғўзанинг тақдири қил устида. Агар ғўза ёввойи ўтга кушанда бўлса, тўққиз минг тонна пахтани онамнинг қўрғонидан келтириб толшираманми? Ўртоқ Остонов, сиздан ўтиниб сўраймиз, ёрдам беринг! Бўлмаса ғўзанинг уволига қоласиз. Ундан кейин...— у бир лаҳза иккиланиб, гудранди.— Яна аввалгидай... учиб кетманг, дейман-да...

Ҳали нафасини ростлаб улгурмаган маориф мудирини чўғдай қизариб кетди. Рустамовнинг қалбида беқийс тўлқинлар пўртана урарди:

«Наҳотки биринчи йилдаёқ шарманда бўламиз? Ахир энди ўқувчиларга тегмаймиз, деб катта кетмаганмидик? Лекин, чиндан ҳам ҳаво шундай кетаверса, томошабин бўлиб ўтиролмаймиз-ку? Наҳотки яна орқага чекина-миз? Ҳозир буларга нима деб жавоб бериш мумкин? Нима деб?!»

— Ўртоқлар! — дея паст овозда, ҳорғин сўз бошлады у.— Вазиятни тўғри баҳоладингизлар. Чиндан ҳам аҳволимиз танг. Ҳаво юришиб кетган тақдирда ҳам, бари бир, шошилиш чора кўришга тўғри келади. Ўртоқ Остонов, мен сизнинг ҳам сўзларингизга тўла қўшиламан. Сиздан худди шунақа гап кутгандим. Ҳамма нима деса, чуқур ўйламасдан оғиб кетадиган раҳбар бизга керак эмас.

Бирдан Воҳид Остонов елкасидан тоғ ағдарилгандай қаддини ғоз тутиб, эркин нафас олди.

— Бироқ, менинг ўйлашимча, ғўзанинг аҳволини кўриб, ҳеч ким томошабин бўлиб қолишни истамайди,— Рустамов оғир ўйчанлик билан гапида давом этарди.— Агар ҳамма — ёшу қари бир ҳафта сафарбар бўлса, ташвишдан қутуламиз. Эртага соат ўнда шаҳардан иккита техникум ёрдамга келмоқчи.

Туйқус одамлар аро ҳаяжонли пичир-шивир оралаб қолди, баъзи бирларнинг хушнудлик билан «хайрият-е!» дегани баралла қулоққа эшитилди.

— Шундай экан, ўртоқ Остонов! — райком секретари гўё мурасага чақирган каби маориф мудирига биродарона мурожаат этди. — Сафарбарликдан четда қолмасиз, деб ўйлайман. Лекин келажакда буни ҳисобга олиб қўямиз. Ана, пилла теришда битта ҳам ўқувчини дарсдан қолдирмаймиз. Бунга биз тайёرمىз. Хўш, сизга-чи, маъқулми?

Остонов беихтиёр ўрнидан туриб:

— Маъқул, — деди. Кейин қўшиб қўйди. — Пахта терим пайтидаям ҳисобга олинса, ёмон бўлмасди.

— Отдан тушсаям эгардан тушмайди-я, бу бола, — деди ўтирган ерида Қаҳҳор Ҳамдамов. — Ахир, теримга гап кўп-ку, биродар!

— Келишиб қўйган яхши-да, раис бобо!

Аммо Собит Рустамов ҳозирдан ваъда бергиси келмади. Айниқса бу йилги шароитда катта кетиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам:

— Қўрамиз, — деб қўйди.

Бюро тугар-тугамас Рустамовни телефонга чақириб қолишди, сал ўтмай бошқачароқ хабар қилишди: обкомга қўнғироқ қилиш зарурлигини айтишди. Бирор муҳим гап борга ўхшайди. Эҳтимол Сатторов келмоқчидир, балки зарур топшириқлар тайинлашар...

Собит Рустамов юқори қаватга кўтарилиб, тез-тез юрганча кабинетга кирди. Худди шу топда оқ аппарат давомли жиринглаб қолди. Одатда бу аппарат орқали бошқа шахарларга, область марказига ёки тўғридан-тўғри Тошкентга чиқиларди.

— Алло, эшитаман, — деди Рустамов дастакни кўтарган заҳоти, тик турганча.

— Собит Қаримович? — трубкада обкомнинг партиявий-ташкилий ишлар бўлими мудирининг овози эшитилди. Унинг товушидан аллақандай ҳаяжон сезилиб турарди. — Областимизга Марказком секретари келдилар...

— А, қачон?!

— Яқиндагина...

— Бизга ҳам ўтарлар-а?

— Буни аниқ билмайман, лекин сиз — янги секретарининг ишлари билан танишишни истаб қолсалар керагов.

— Ҳозир обкомдамилар?

— Э, йўқ, дала айлангани чиқиб кетдилар. Сиз ҳам хабардор бўлиб қўйинг, дедим...

— Раҳмат! — Рустамовнинг хаяжонланаётгани овозидан хиёл билиниб турарди. — Яхши пайтда айтдингиз, активлар ҳозир шу ерда. Раҳмат!

У шундай деди-ю, оҳиста дастакни қўйди.

«Қизиқ, ўтган йили ҳам шу пайтларда, йўқ, бундан сая аввалроқ келгандилар, — деган фикр унинг миясидан кечди. — Ушанда ҳам табиат инжиқлик қилганди. Ҳолимиз танг эди. Лекин менинг аҳволим анча тузук эди. Ғўзаларимизга куч энгани учун на ёмғир, на салқинлик таъсир ўтказолмасди. Биздан хурсанд бўлгандилар. Кейин ишлар ўзгариб кетди... Энди яна...»

XXI

Далаларда меҳнат қилаётганлар сафи бирданига икки-уч барабар кўпайди. Колхозчилар билан бирга мактаб ўқувчиларию район маркази хизматчилари ҳам, икки завод, икки кичик фабрика, артелларнинг ишчиларию пенсионер қариялар ҳам ёввойи ўтга қарши гўё бош кўтарган эдилар. Ёввойи ўтлардан тозаланган, ягана қилинган ерларда универсал оҳиста сузиб борарди. Трактордан тўрт-беш қадам берироқда, ўқариқ бошида чошланган «доривор» яқинида уч-тўрт киши тик турганча суҳбат қуришарди. Икки қўлида челақ тутган қоп-қора, жиккаккина, паст бўйли, бурнининг тепаси пачоқ киши Собит Рустамовга алланималар ҳақида гапирарди. Иккаласининг ҳам бўйлари барабар эди-ю, фақат Рустамовнинг бошидаги юпқа, ҳаворанг шляпа уни бўйчанроқ, салобатлироқ кўрсатарди.

— Айтинг-чи, Расул тоға, бу усулни кимдан ўргатдингиз? — деб сўради секретарь ундан.

— Ҳеч ким ўргатгани йўқ, жиян, — Расул тоға челақларни ерга қўйиб, чолвори чўнтагидан жажжигина, ялтироқ, тўқ жигарранг носқовоқ олди-да, унинг юпқа резинадан паррак қилиб ишланган қопқоғи — узунчоқ пўкагини чиқарди. Кейин носқовоқ тумшугини сарғайиб кетган курак тишига бир неча бор уриб, оғзига нос туширгач, яна ўша хотиржамлик билан уни чолвори чўнтагига солиб қўйди.

Рустамов аввал раисга, кейин бригадирга савол назари билан қаради. Бригадир, тўладан келган, пешонаси дўнг, қорамтир йигит воқеани баён қилишга киришди. Расул тоға унинг сўзларига эътибор ҳам бермай, челақларни кўтарганча «доривор» сари юрди. У ерда сульфосфат билан гўнг аралашмасидан тайёрланган ғўза

«еми» чош турар, Расул тоға «универсал» ҳар қайтиб келганда унинг «коса»ларини тўлдириб қўярди.

— Бултур ёзда тракторчиминан Расул тоға қизиқ иш қилганлар,— дея пешонасига тер кўпчиб сўзларди бригадир.— Иккови келишиб, ўғит тушадиган новни кенгайтирганлар. Озроқ ердаги гўзага шу ҳолида ишлов берганлар. Уша ердаги гўзалар тез авж олиб, ҳосилга-ям тезроқ энибди.

— Бундан сиз беҳабармидингиз?

— Ҳа, кейин билдим. Ярми оппоқ очилган, ярми гуж-гуж кўсаклаган озгина майдонни кўриб, қувониб кетдим: «Қанийди ҳамма гўзалар шундай бўлса», дедим, иккови қаҳ-қаҳ уриб, қилган ишларини айтиб беришди.

— Сиз ҳам ҳеч кимга айтмагансиз. Бошқалар ўрганиб олишини истамагансиз-да, а?

Бригадир индамай ерга қаради. Афтидан бу гапни раис ҳам энди эшитаётган бўлса керак, бошини сарак-сарак қилганча, бригадирга ўқрайди.

— Хайрият, бугун устидан чиқиб қолибмиз!— ҳамон кулгига олиб гапирарди Рустамов. Кейин у бригадирга яқинроқ келиб, билагидан тутди.— Хўш, айтинчи, бу усулда гўзалар нега тез ривожланган? Сабабини биласизми?

Бригадир кўзларини Расул тоға кетган тарафга қадаганча, тутила-тутила жавоб қайтарди:

— Биламан. До-дори тўўғри жўяк ўртасига, гўзани ўзига, томири яқинига тушади. Тез амал қилади.

— Таблеткага қараганда беморга укол тез таъсир қилганига ўхшаркан-да.

— Ҳа, шундай, шундай! — бригадирнинг чеҳраси очилиб кетди, шу билан бирга хижолатомуз илжайди. Рустамов унинг кўнглини хира қилгиси келмай, елкасига уриб қўйди. Бу пайтда «универсал» карта бошига келиб айланганча тўхтади. Расул тоға челақларни кўтариб, шоша-пиша «доривор»ни «косалар»га бўшатишга киришди. Рустамов ўша томон юрди. Бошқалар ҳам унга эргашдилар. Улар тракторга яқинлашганда Расул тоға механизатор йигитга: «Ҳайда!» дегандай бош силкитди. Бироқ Рустамов қўлини кўтариб, уни тўхтатди. Йигит трактор овозини сусайтириб, пастга тушди-да, раҳбарлар билан сўрашди. Райком секретари унинг қўлини қўйиб юбормай, иккинчи қўли билан Расул тоғанинг билагидан тутди-да:

— Жуда ғалати усул ўйлаб топибсизлар,— деди бир унга, бир бунисига қараганча.— Раҳмат сизларга!... Агар

мажбуриятни бажарсангизлар, бу йил сизларга катта мукофот берамиз.

— Бажармай ўлибмизми?! — Расул тоға димоқ аралаш гапириб, кулди.

— Ишқилиб, эплаштирамиз.

— Яшанглар! Гап шу, оғайнилар: мажбурият бажарилиши билан рапортни ўзимга олиб боринглар. Уша куниёқ ҳар қайсингизга биттадан «Жигули» берамиз.

— Раҳмат, ака! — иккаласи учун ҳам механизатор йигит миннатдорона жавоб қайтарди.

— Ишларингизга муваффақият! — райком секретари бирма-бир уларнинг қўлларини сиқиб қўйди. Улар дарҳол ўринларидан қўзғалиб, универсал сари йўл олдилар.

— Ҳатто агрономларнинг тушига ҳам кирмаган янгилек қилишибди, азаматлар, — деб қўйди Рустамов.

Худди шу лаҳзада катта йўлдан машиналарнинг гувиллаган овози эшитилди-ю, турганлар ўша тарафга шошилишди...

* * *

— Гоҳи-гоҳи кунларни қурбони бўлсанг, гоҳи кунларни елкангдан ошириб урсанг, — деди Расул тоға иккала кафтини бир-бирига уриб, қисик кўзларини бу ердан узоқлашиб бораётган раҳбарлар томонга тикаркан. Бу гапга Мададвой индамасдан, мийиғида кулиб қўйди. У гўё карахтлашиб қолган-у, бирор нима дейишга тили лол эди.

— Ҳа, бола, тилинг тутилиб қолди, — Расул тоға бари бир жим туролмади, йигитнинг елкасига бир туширди. — Бир нима бўлдими? Қара, ҳаммаёққа доврўғинг кетди.

— Сизни-чи, тоға?

— Иккавимизниям, оғайни! — Расул тоға қувноқ эди. — Шерикли иш шунақа шердай кучли қилди бизни. Қара-я, кимларминан кўришинг!

— Шунинг айтинг-а, тоға, одам ғалати бўлиб кетайкан.

— Мени айтмайсанми, қўлларини қаттиқ қисибман, де. Қўллари бирам иссиқ экан.

— Ишқилиб, охири бахайр бўлсин. Қани, ишни бошлайлик энди, тоға.

— Шошилма, бошлаймиз, укам. Бошлиқлар нарироқ кетишсин. Чанг-чунг кўтарилиб, уларни безовта қилмасин, дейман-да.

Бу пайтда раҳбарлар асфальт йўл ёқасига бориб қолишган эди.

— Неча кунда оғир аҳволдан қутуласиз? — деб сўради Марказком секретари райком секретаридан. Афтидан Рустамов бу саволни кутган эди, дарҳол жавоб қайтарди.

— Агар ҳаво яна хархаша қилмаса, бирор ҳафтага қолмай, ўзимизни ўнглаб оламиз.

— Маълумотларга қараганда, энди ҳаводан ташвиш тортмаса бўлади. Иложи борича, вақтни бундан ҳам қисқартириш керак. Ғўзалар тезроқ ёввойи ўтдан қутулмаса, ривожланишдан орқада қолиб кетади.

— Бор имкониятни ишга соламиз,— Рустамов учун ҳам обком секретари жавоб қайтарди.— Бутун кучни шунга сафарбар қиляпмиз.

— Далада ишлаётганлар ҳақида алоҳида ғамхўрлик қилиш, уларнинг шароитларини яхшилаш керак. Шунда ишингиз тезлашади.

— Бу борада камчиликларимиз бор, а? — шундай дея Сатторов райком секретарига юзланди. Рустамов уни маъқуллашини ҳам, бор гапни айтишини ҳам билолмай, бир лаҳза каловланиб турди-да:

— Ҳамма камёб молларни илғорларга, биринчи навбатда, оддий меҳнаткашга тақсимлаб беряпмиз,— деди худди нимада камчилиги борлигини англамаётган оҳангда.— Врачлар ҳам, маданият муассасалари ҳам шулар хизматида. Фақат уй-жойлар қурилишида бир оз оқсаяпмиз. Лекин бу ишга жиддий киришганмиз. Ҳар бир колхозда бош режа бор.

— Буларнинг ўзигина етишмайди, ўртоқ Рустамов,— Марказком секретари йўл устига чиқиб, тўхтади. Ҳамроҳлари ҳам тўхтаб, унинг оғзига тикилишди.— Одамларнинг турмуш маданиятини, маданий савиясини ўйлаш керак. Кенгроқ фикр юритишлари учун, қобилиятларини тўла намоиш қилишлари учун муҳит яратиш зарур.

— Тушундим,— деди паст, аммо ҳаяжонли овозда Рустамов.

— Мана, ҳалиги одамларни қаранг,— Марказком секретари орқасига ўгирилиб, «доривор» тепасида челақ кўтариб турган тоғага ишора қилди. Ундан нарироқда «универсал» яқин-атрофни чангитиб, секин «сузиб» борарди.— Улар олим ёки агроном эмас. Уларда узоқ давом этган деҳқончилик тажрибаси бор. Тажриба эса янгилikka йўл очган. Янгилекнинг ўзи кўпинча вазиятдан, эҳтиёждан туғилади. Халқ орасида бундай одамлар тез-тез учраб туради. Аммо улар кўзи очилмаган булоққа ўхшайди.

— Тўғри, — дейишди иккала секретарь ҳам.

— Сиз билан биз кўпроқ халқ орасида бўлишимиз, булоқларнинг кўзларини очишимиз зарур. Талантли кадрлар кузатувлар орқали кўзга ташланади, кашф этилади. Шу маънода, ўртоқ Рустамов, сиз бошлаган ишлар бизни анча қувонтиряпти.

— Раҳмат. Ҳали ишларимиз жуда кўп.

— Албатта, — Марказий Комитет секретари жавобдан мамнун бўлди. — Қилган ишларингиз бўлажак катта ишларингиз дебочаси, холос. Бошда келишганимиздай, районни донгдор Аҳмад Дониш колхозидай доврўгли қиласиз.

— Ниятимиз шунақа.

— Яшанг! — Марказком секретари машина сари юраркан, Сатторовга қараб қўйди-да, кейин яна Рустамовдан сўради. — Хўш, энди бизга Боғистоннинг мирзачўлини кўрсатасизми?

— Албатта!

Марказком секретари қоп-қора, ялтироқ «Чайка»нинг орқа ўриндиғига ўтираркан, райком секретарини олдинга таклиф этди. Ёнида эса Сатторов жойлашди. Рустамов ўзини ўнрайсиз ҳис қилиб, гавдасини хиёл ортга бурди. Ўриндиқ ҳам у билан бирга бурилди-ю, кўнгли жойига тушди...

* * *

Машина бир неча колхозларнинг чегарасидан, равон, текис, шу билан бирга энди текислашга киришилган кичик, гадир-будир йўллардан ўтиб, бепоён саҳронинг этагига чиқди. Йўл-йўлакай район ҳамда областнинг бош раҳбарлари Марказком секретарига ахборот бериб, экинлару бошқа соҳалар бўйича саволларга жавоб қилдилар, келажак режаларини гапириб, янги-янги топшириқлар, йўл-йўриқлар олдилар.

— Кичик йўллар бўйига тут кўчатлари экиб, тўғри қилибсизлар, — деди Марказком секретари ўз ҳамроҳларига машина чўл ичкарисига, шимолга қараб кетган катта асфальт йўлга бурилганда. — Тут жой танлаб ўтирмайди. Тагидан сув ўтиб турса, бас, гуркираб ўсаверади.

— Сувдан энди нолийдиган жойимиз қолмади, — деди Рустамов аввал обком секретарига мамнун бир қараб олгач. — Сув омбори бизни анча дадиллаштириб қўйди.

— Буниси яхши... Мана бу катта йўл ёқасига чивор

экиш керак. Чинор қудратли дарахт: ҳам узоқ яшайди, ҳам яхши соя беради, ҳам чўл шароитида иссиқ шамолларнинг йўлини тўсади.

Шу пайт узоқдан атрофи толлар, тераклар билан қуршалган икки қаватли муҳташам бино оқариб кўзга ташланди. Бинонинг берироғидаги яхлит, катта майдонда ёлғиз универсал гўё ўзидан тутун чиқараётгандай чангитиб, оҳиста сузиб борар, у ер-бу ерларда одамлар ғимирлашиб, ерни сувга тайёрлашарди. Марказком секретари ўша томонга тикилиб, жим қолганини кўрган Рустамов унга тушунтирди:

— «Шарқ» колхозининг дала шийпони.

— Шийпон қачон қурилди, бултур йўқ эди, шекилли?

— Яқинда ишга тушди,— дея Рустамов ўз жавобига янада аниқлик киритди.— Кўчиб киришганига ўн кунча бўлди.

— Яхши! Бунақа биноларни кўпайтириш керак.

— Шу йил ҳисобида буниси бешинчиси. Энди ҳар бир колхозда чойхона, ошхона қуришни режалаштираямиз.

— Боғистоннинг ярмини чўлга кўчирмоқчи бу Рустамов,— кулиб гапга аралашди Сатторов.— Яссини иккинчи Боғистонга айлантиришга сўз берган.

— Хўш, одамларнинг кайфияти қандай?

— Колхоз правлениеларида анча-мунча аризалар бор. Шу ёққа кўчиб келиб, деҳқончилик қилиш, мол боқишга — ўтроқ бўлиб қолишга ишқибозлар анчагина.

— Буни қўллаб-қувватлаш керак. Айниқса чорвачиликка кенг йўл очиш зарур. Чорва маҳсулотлари эҳтиёжimizдан орқада қоляпти.

— Ҳозирча ўша «тадбирлар»да белгиланган режа бўйича иш юритяпмиз.

— «Тадбирлар»ингиз қамрови кенг, яхши эди. Агар муваффақиятли амалга оширилса, ёмон бўлмайди.

— Бу борада чўл бизга ёрдам берапти. Сув ҳавзалари ҳам.

Шу пайт машина тезлиги пасайди. Унг қўл томонда ингичка асфальт йўл пайдо бўлган эди. Сатторов Марказком секретаридан сўради:

— Шийпонни, буларнинг деҳқончилигини қараб ўта-мизми?

— Албатта.

Машина шийпон рўпарасида тўхтади. Шийпон орқасидаги қовун палаклари орасида ивирсиб юрган ўрта ёшли новча, озгин бир киши югуриб келди-да, буёғига

ботинолмагандай қадамни секинлатди. Рустамов таниди: Эшмуродовнинг ҳамқишлоғи.

— Ҳорманг,— Рустамов унга яқин борди, қоровул дарҳол салом бериб, иккала қўлини узатди. Бу орада бошқа меҳмонлар ҳам у билан кўришдилар. Райком секретари ундан бош агрономни сўради.

— Чақириб келайми? Шу яқин ўртадайди.

— Майли; тезроқ.

— Ҳозир,— дея у орқасига ўгирилиб, лўкиллаганча чопиб кетди, аммо дам ўтмай тўхтаб, чап томонга қараганча қўл силкитди. Сал нарироқда икки киши ярим югурган каби тез юриб келарди. Рустамов узоқданоқ бригадир билан бош агрономни таниди. Ҳар ерда доим ҳозир бўладиган, ҳамиша елиб-югурадиган Холмурод Эшмуродовнинг қораси кўриниши билан ўзи кутмаган ҳолда кўнгли ёришганини ҳис этди. Кейин орқасига қайтиб, шийпонни кўздан кечираётган раҳбарлар сафига қўшилди. Пастки қаватдаги битта хона болалар боқчаси учун мўлжалланган эди. Ҳозир улар деярли бўм-бўш турар, қоровулнинг болалари эса аллақачон ғойиб бўлишган. Кутубхона ҳам кўнгилдагидай жиҳозланган-у, бироқ жавонлар бўм-бўш. Уртадаги катта стол устида бир неча кунги газеталар, хилма-хил журналлар, брошюралар қалашиб ётарди.

— Ҳали камчилигимиз кўп,— деди Рустамов жавонларга қараб турган Марказком секретарига хижолатомуз оҳангда.— Икки-уч кун орасида китобларни ҳам келтиришади.

— Китобларга эътиборсизлик одамга эътиборсизлик билан барабар. Китоб — ҳаёт зийнати. Китоб ўқийдиган одамнинг қалби ҳам гўзал бўлади.

Ҳаллослаб кириб келган бош агроном бошидаги кўкиш похол шляпани қўлида тутганча меҳмонлар билан саломлашди.

— Чўлда яна қанақа иморатлар қуришни мўлжаллаяпсизлар? — Марказком секретари райком секретарининг кўзларига қараб сўради.— Уй-жойлардан, шийпонлардан ташқари.

— Янги беш йилликда асфальт-бетон заводи, винзавод, чўлда етиштирилган меваларни шу ернинг ўзида консерва қиладиган завод ишга тушиши керак.— Сатторов эса уни маъқуллагандай, кулимсираб турарди. Марказком секретари секин бош силкиб, мамнун бўлганлигини кўзида ифодалаб, Собит Рустамовни рағбатлантирди.

— Ҳўш, сизларга қандай ёрдам керак бўлади?—

дафъатан сўраб қолди у. Бу саволни Рустамов ҳозир кутмагани, шу сабабли тайёргарлиги ҳам йўқ эди. Буни савол берувчининг ўзи ҳам сезди-ю, район етакчисига эрк берди.— Майли, шошилманг. Аммо иш пухта бўлсин. Нимага эҳтиёж туғилса, бемалол мурожаат қилаверинг.

Марказком секретари шийпон эшикларини тортиб кўрди, чертди, кейин яна Рустамовга қараб:

— Яхши бино қурибсизлар,— деди мамнун.— Пишиқ гиштан. Чўл учун шунақа чидамлиси керак. Бу — иқлимга ҳам мос келади,— сўнг у шифтга қараб сўради:— Тepasида нима бор?

— Қаравотлар,— шошиб жавоб қайтарди Эшмуродов.— Ётоқхона ўрнида.

Марказком секретари ўйчан бош силкиди. Эҳтимол у колхознинг чўлдаги ёлғиз йирик биноси, хоналарнинг тақсимланиши ҳақида ўйлагандир. Кейин ташқарига йўл олишди. Бир неча қадам юриб, муштумдай-муштумдай туккан, аммо барглари қурт еган каби тешилган қовун полизи ёнида тўхтадилар. Марказком секретари атроф-теваракка синчиклаб кўз югуртирди. Унинг кўзлари кимнидир излаётганга ўхшарди. Унг ёнида, помидор пайкаллари четида ўзларига қараб турган шийпон қоровулига нигоҳ қадади-ю, ундан ҳол-аҳвол сўради, сўнг савол билан мурожаат қилди:

— Қовуннинг неча навидан эккансиз?

— Унча кўп эмас, ўн хилга етмайди. Локин ўзимиз учун эккан еримизда кўпроқ, ўн беш хилга бораров.

— Узингизники қаерда? — Шу пайтгача жим ўтирган обком секретари сўради ундан.

— Этакроқда. Сувдан сал йироқ.

— Қайси аввал пишади?

— Ўзимники пишай деган. Сувдан қолган-да. Локин бу бўлиқроқ. Дўл урмаганда лабширин бўлиб қоларди-ёв. Ҳалиям сув қўйиб, сал эпақага келтирдим.

— Қанча дори бергансиз? — Марказком секретари қошларини чимириб, жиддий сўради.

— Дори берганим йўқ, ҳозирча ерни кучи етади.

— Дори берманг. Бундан болаларингиз ҳам, бошқалар ҳам ейишади. Одам ўзигаям, бировгаям душманлик қилмаслиги керак...

Меҳмонлар юришда давом этиб, оппоқ гуллаган картошка пайкаллари ёнидан ўтдилар-да, кенг пахтазорга тушиб, тўхтадилар. Бу майдонлар аллақачон ёввойи ўтлардан тозаланган — чўл ерлари офтобдан тез «селгигани» учун зудлик билан тракторда ишлов берилган эди.

Гарчи кечроқ экилган бўлса-да, ғўзалар эндиликда уч-тўрт қулоқ чиқариб, офтобга интилаётган, яшил чизиқчалар ҳосил қилиб, кўзларни қувонтирарди. Бу манзарадан катта раҳбарлар олдида райком секретарининг руҳи кўтарилиб кетди-ю, бош агрономга хурсанд нигоҳ ташлаб қўйди. Эшмуродовнинг кўзлари эса нечундир уйқудан қолган сингари қисилган, ярим гарангсиб қаддам ташларди.

— Хўш, раис, бу йилги мажбурият қанақа? — Марказком секретари ғўзалар анча бўй чўзган картага ўтишганда Эшмуродовдан сўраб қолди.

Эшмуродов эса бир лаҳза довдираб, кейин дадил жавоб қайтарди:

— Чўлда йигирма бешдан, асосий ерлардан — ингичка тола бўйича қирқдан, оқ пахтадан элликдан сўз берганмиз. Қолхоз бўйича ўртача ҳар гектар ердан қирқ олти центнердан ҳосил олмақчимиз.

— Ғайрат қилинг, раис.

— Бу киши ҳозир раис эмаслар, — негадир қизаринқираб изоҳ берди райком секретари. — Бош агроном.

— Шундайми? — Марказком секретари беихтиёр бош агрономга ҳайратангиз қаради. — Эшмуродовми? Назаримда, раис эдингиз, шекилли?

— Ҳа, шунақайди...

— Рустамов раҳбарлар бўйича қизиқ тажрибалар ўтказяпти, — ҳолатни юшатишга тиришди обком секретари. — Уларни турли вазиятларда синовга ташляпти. Шу йўл билан кимнинг нимага қурби етишини аниқляпти.

— Тузук, — деб қўйди ўйчан ҳолатда Марказком секретари. — Одамнинг қанақалигини билмоқчи бўлсанг, аввал амал бериб кўр, кейин амалдан ҳам тушириб, аҳволига боқ, деган ақидага амал қилибсиз-да. Ёмон эмас.

— Эшмуродовдан яхши раҳбар чиқади, — деди Рустамов иккала секретарга яқинроқ бориб, паст овозда. Бош агроном эса бир оз четроқда қолди. — Бюро аъзолари билан бамаслаҳат у ҳақда бир тўхташга келиб қўйдик.

— Хўш?

— Яссиди ҳозир беш минг гектардан кўпроқ экинзор бор. Албатта буларнинг ҳаммаси колхозларники, кейин район ташкилотларининг ёрдамчи хўжаликларига қарашли. Бироқ, бу тарқоқ хўжаликчаларга ягона раҳбар, ягона хўжайин йўқ. Ҳар қайси хўжалик ўзича иш юритади. Кўпинча бу ерларга ўғай фарзанд сифатида қарайдилар.

— Бу гапда жон бор.

— Районнинг ана шу қисмига — йўлдош районга Эшмуродовни бош агроном қилиб қўймоқчимиз. Ҳали буни ўзи билмайди.

— Яхши ўйлабсиз. Ишчан йигитга ўхшайди.

— Кечаю кундуз тиним билмайди. Қамтар. Унда бошқа фазилатлар ҳам пайдо бўляпти.

Бу сўзлар Марказком секретарига маъқул тушди. Хаёлидан: «Рустамов одамларни доим ўрганиб боради,— деган фикр кечди.— Кези келганда аямайди, кези келганда пешонасини силайди. Ерн ардоқлайди, табиатни севади. Синчков. Раҳбар учун бу хусусиятлар жуда зарур. Уни райком секретарлигига кўтариб, ўринли иш қилинган. Умуман, раислардан, совхоз директорларидан кўтарилган секретарларнинг кўпчилиги ишончни оқлаяпти. Улар ўзларига хос бошқариш услубини яратяптилар. Энг муҳими, одамлар турмушида бурилиш ясаяптилар. Ҳар қалай, республикада пишиқ, пухта кадрлар, талант-ли бошқарувчилар камолга етяпти».

XXII

Республика Компартияси Марказий Комитетининг секретари районга келиб кетганидан сўнг одамлар кайфиятида ҳам, раҳбарлар руҳиятида ҳам катта кўтаринкилик пайдо бўлди. Бундан айниқса Собит Рустамов ўзини манфаатдордай ҳисоблар, энг муҳими, қилаётган ишлари тўғри, босаётган қадамлари дадил ҳамда ҳаққонийлигига энди ишончи комил эди. Бунинг устига июннинг охирига келиб, осмон «қамали» тугаган, кунбўйи қуёш аямай нурини сочар — экинлар учун жуда зарур — энг узун, энг иссиқ кунлар бошланган эди.

Шундай кунларнинг бирида у тушга яқин «Обод» колхозининг иккинчи бригадаси даласига йўл олди. Бугун кечқурун шу колхозда сифат комиссияси ўз ишини яқунлаши лозим. Бригадаларда, фермаларда, ҳар хил участкаларда комиссия аъзолари сўнгги кузатув ишлари олиб боришаётган эди. Кеча эса райком секретари худди шу колхоздан галати бир хат олган, хатда айрим бригадир ҳамда ҳисобчилар қинғир иш тутаётганлари тўғрисида сигнал берилган, аммо аниқ фактлар кўрсатилмаган эди. Уни сувчи бир йигит ёзганди-ю, фамилиясини ошкор қилмаслигини райком секретаридан ўтиниб сўраганди. Хатни ўқиб бўлгач, Рустамов бир лаҳза нима қиларини, текшириш учун кимни юборишни билолмай ўйга чўмган, кейин миясига бир фикр келиб, бу иш билан ўзи шуғулланишни лозим топган эди.

Шу ниятда у қизгин иш бораётган ғўза пайкаллари оралаб юрди, сув қўяётган ўша йигит билан, ҳар хил ишларни бажараётган колхозчилар билан суҳбатлашди. Бригада ҳисобчисининг дафтарларини олиб, уч-тўрт кун орасида қилинган ишларни суриштирди. Аммо бажарилган иш билан ахборот бир-бирига тўғри келмасди. Колхозчилар айтган рақам билан ҳисобчининг дафтари бир-бирини инкор этарди. Сарфланган меҳнатга нисбатан ёзилган иш ҳақи айрим кишилар учун қарийб икки бараварни ташкил қиларди...

* * *

Қуёш тиккадан найза санчади, дарахтлар қилт этмайди, кишилар чуқур нафас олиб, ҳавога қонмайдилар, юзларида, манглайларида реза-реза тер томчилари йилтирайди: рўмолча билан терларини артадилар, айримлари газета билан бетиним елпинадилар, ғир этган шабада эсармикан, дегандай дарахтларнинг учларига умидвор боқадилар. Бироқ нажот йўққа ўхшайди. Ердан кўтарилаётган ҳовур, сувдан буғланаётган намлик қуёш алангаси билан қўшилиб, нафасни бўғмоқчи бўлади, кишини лоҳас қилади.

Қуёш тигидан эндигина ҳовуз бўйига келганларида дастлаб ўзларини шундай ҳис этдилар. Бир лаҳзадан сўнг эса уларнинг тафтани оромижон салқинлик гўё ўзига ютиб олди.

Колхознинг улкан боғи. Боғ ўртасида каттакон ҳовуз. Унинг теvaraгида алп чинорлар, сочлари тепага чиройли турмакланган сарвқомат қизлар каби бир неча қайрағочлар қад кериб турибди. Дарахтларнинг тепасида офтобдан қочган майналар ҳамда чумчуқлар «вижирлаб» сайрашади, қалдирғочлар ҳовуз устида паст учиб, тумшукларини, гоҳида думи ҳамда қанотларини сувга теккизиб, чўмилгандай бўлади-да, яна юқорига учиб кетади. Ҳовузнинг шимол қисмида қатор стол-стуллар қўйилган. Иккита ёғоч каравотга атлас кўрпачалар ёйилган. Столларда ҳар хил таомлар, чўғдай ёниб турган помидорлар, кўм-кўк бодринглар, ҳар хил кўкатлар ликопчаларга чиройли терилган. Юз метрча наридан — икки қаватли меҳмонхона-шийпондан чой, ейимликлар келтиришяпти. Бироқ ҳозирча ҳеч кимнинг овқатга қарагиси йўқ. Биров ўзини чойга, биров ҳўл меваларга урган.

Худди шу пайт кун чиқар тарафдаги асосий йўлдан машина овози эшитилди. Меҳмонлар аввал унга эътибор

беришмади. Қаймоқранг таниш машина боғнинг бир чек-касига, мажнунтол тагига бориб тўхташи билан улар беихтиёр ўринларидан туришди.

— Яхши дам оляпсизларми? — Рустамов келиб, стол тўрига ўтираркан, сифат комиссияси аъзоларидан сўради. — Раисларинг кўринмаяптими?

— Уртоқ Баҳриева кейинроқ келадилар, — колхоз раиси Қодиров дарҳол жавоб қайтарди. — Битта оилавий масала бор экан, райкомга кетдилар.

Рустамов индамади. Столда, патнис устида турган, оғзига доқа ёлиб қўйилган стаканлардан бирини олиб, унинг ичидаги юзаси қаймоқ боғлаган қатиқни аралаштирди-да, қултумлаб-қултумлаб ича бошлади. Шунда нарироқда чинни товоқларда гўшт кўтариб келаётган бош ҳисобчига кўзи тушди-ю, қўлидаги стаканни чеккага суриб қўйди, кайфияти бузилиб, ихтиёрсиз равишда қовоқлари осилди. Бироқ ўша заҳоти ўзини босиб, ҳолатини бошқаларга сездирмади. Бутун овқат давомида ўзини қувноқ тутишга уринди. Охирида столларда ҳандалак пайдо бўлди. Бу колхоз районда биринчи бўлиб ҳандалакни эрта етиштирган, энди шу ўтиришда ўз ютуқларини гўё «кўз-кўз» қилаётган эди. Айни шунинг устига Сожида Баҳриева ҳам етиб келди-ю, Рустамовни кўриб, ҳайрон бўлди.

— Узр, иш чиқиб қолувди, — деди Баҳриева ўтирганидан сўнг. — Икки кишини қабулга чақирувдим.

— Қалай, эр-хотинни яраштирдингизми? — деб сўради Рустамов.

— Эр-хотиннинг уриши — доқа рўмолнинг қуриши бўлгандир, — деб луқма ташлади район газетасининг редактори.

— Ҳа, шундай... — кулимсираб жавоб қайтарди Баҳриева.

— Иккинчи бригадада ким иш олиб борган? — сўради бирпасдан сўнг Рустамов.

— Мен, домла, — дея истараси иссиққина қиз тортинганча, қўрқа-пуса ўрнидан турди. У яқиндагина қишлоқ совети раислигига кўтарилган эди.

— Қани, айтинг-чи, Латипова, нимани текширддингиз, нимага ёрдамингиз тегди?

— Чопиқ, культивация сифатини кўздан кечирдим. Бир-икки жойда бостириб сув қўйишибди, бир жойда культивация қилинмасдан устидан сув ҳайдашибди, огоҳлантирдим...

— Хўш, яна?

— Айрим колхозчилар ишга кеч чиқар эканлар..

— Яна.

— Боқчада санитария қойдаларига амал...

— Тушунарли, яна.

Қиз жимиб қолди. Бошқалар ҳам бир-бирларига ела қисганча қараб қўйишди. Улар нима учун келиб-келиб бу қиз сўроққа тугилаётганидан ҳайрон эдилар.

— Сводка билан табелни, бажарилган иш билан ведомостни, тўланган ҳақни текшириб кўрдингизми?

Қиз райком секретарига бир қараб олди-да, қўйининдамай ерга тикилди.

— Бунисини билмабман. Бундан кейин эътибор берман, домла.

— Утириңг,— деди Рустамов паст овозда. У ўтиргач, бошқаларга қарата сўзини давом эттирди.— Билишимча, ҳаммаларингиз ҳам Латиповадан қолишмагансизлар. Комиссия текшириб кетса-ю, жиноятни кўрмаса, бунақа комиссиянинг кимга кераги бор, а, ўртоқлар?

Кўзлари катта очилиб, Сожида Баҳриева лабини тишлади. Ҳозир у ўзини қаттиқ гуноҳкор ҳисоблаётган, шундай фикр хаёлига келмагани учун ўзини айблаётган эди.

— Шунақа зиёфатларда юриш учун, кунни амаллаб ўтказиш учун бу ишни ташкил этмагандик-ку? Ҳаромтамоқлар эса колхозчининг ҳалол меҳнатини, пешона тери билан яратган бойлигини қузғундай тортиб кетишяпти. Буни биз пайқамаймиз. Кўзимизни ёғ босган, пашша қўриб ўтираверамиз. Раис ҳам парвойи фалак, оламни сув босса, тўпиғига чиқмайди...

Шундан кейин Рустамов иккита бригадада кузатганларини, қалбаки табеллару ведомостларни комиссия аъзолари олдида бир-бир фош қилди-да:

— Мана кўрдингизми, пахта ёки меванинг таннархи нимага қиммат тушади,— деди.— Бундай кўзбўямачиларга мутлақо шафқат қилмаслик керак. Уртоқ Баҳриева, ана шу масалани навбатдаги бюрога тайёрланг. Алоҳида масала қилиб қўямиз. Майли, тергов органлари ҳам бу иш билан бош қотиришсин, жиний иш қўзғашсин. Мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда, ўртоқ Қодиров,— у бир чеккада пусиб ўтирган колхоз раисига кўзларини қадади,— бунақа ҳаромхўрлардан аллақачон воз кечган бўлардим. Ёки билмасдингизми?

— Гафлатда қолибман, Собит Қаримович,— раис ўрнидан ярим кўтарилиб, аламноқ бош чайқади.

— Кўзингизни каттароқ очинг, раис. Ерни билишингизни қадрлаймиз, лекин билимни одамларга ҳам қаратинг. Сизни бор қиладиган ҳам, йўқ қиладиган ҳам

ўшалар,— Рустамов бирпас сукут сақлаб, ўзига диққат билан қараб турган кишиларни кўздан кечирди-ю, кейин уларга юмшоқ оҳангда, илтимос қилган каби гапирди.— Бу сўзларимнинг сифат комиссиясига ҳам даҳли бор. Сизлар ўтган йўллардан ҳалоллик, поклик униб чиқсин, жиддий бурилиш юз берсин...

Рустамов бўш пиёлани чойнак томон суриб, ўрнидан турди. Бошқалар ҳам қўзғалишди.

* * *

— Вой, анави тутни қаранглар! — қишлоқ совети раисаси Латипованинг шавқли овози ҳаммани ўша тарафга қаратди. У ариқча устидаги кўприкчадан ўтиб, чапдаги улкан тут дарахтининг учига тамшанганча тикилиб турарди.— Марварид шодаларига ўхшайди-я! Бу колхозда асрашниям бошлаб ўрнига қўйишаркан-да!

— Асраганимиз йўқ, синглим, ортгани бу, тутдан бизда жуда кўп,— танқидлар қарахтлаштирган раис энди ўзини ўнглаб олган, иложи борича ўзини қувноқ кўрсатишга уринаётган эди. Лекин кўзларида аччиқ ўкинч аломатлари изғирди.— Бундан бизда деярли ҳар бир хонадонда топилади.

— Қойил,— деди ҳайратланиб Латипова. Кейин ҳазиллашгиси келиб, қўшиб қўйди.— Барг етмаса, энди сизларга одам юборсак бўларкан-да?

— Марҳамат...

— Бу йил ўзимиздан ҳам ортиб қолди. Лекин тут еганимиз йўқ,— деди-ю, раиса яна дарахт тепасига суқланиб кўз югуртирди. Қишлоқ советининг раиси Аслон Қўрдошев дарахт тагига секин юриб борди-да, чўк тушиб ўтирганча янги тўкилган тутлардан иштаҳа билан ея бошлади.

— Кўриш бор-у, ейиш йўқ, тушунчасига ўзим зарба бераман, шекилли,— деди у кулганча.

— Бемалол, ош бўлсин,— Қодиров ҳам кулган бўлди.— Хатомизни эртагаёқ тузатамиз. Бари бир бугун мажлис қолдирилди. Мажлисгача тутга тўйиб оласизлар.

— Тушунган одамнинг садағаси кетсанг арзийди,— дедию яна бир ўртароқ ёшли киши ариқдан сакраб ўтиб, тут тагига борди.

— Агар кутсангизлар, ҳозир, бирпасда ташкил этамиз,— Қодиров энди чинакам хижолат тортиб, аввал Рустамовга, кейин Баҳриевага қараб гапирди.— Қўн вақт кетмайди. Эсга келмабди-да.

— Йўғ-э, ҳозиргина овқат едик. Ҳар қайсини ўз мавруди бор,— деди Сожида Баҳриева рўйхуш бермай, Рустамов эса ўрнидан жилмасдан дарахт тагидаги кишиларнинг тут ейишларига суқланиб қараб турарди.

«Тут дарахти яшаш учун кураш тирсоли,— дея ўйлади у.— Инсон учун хизмат қилиш унинг асосий муддаосига ўхшайди. Одамларга ҳар йилли кўксини тутиб беради. Одамлар шох-бутоқларини чопиб олишади. Яна кўкариб чиқади. Кузда охирги баргларини молларга берадилар...»

Шу пайт боғнинг ичкари тарафидаги қумли йўлдан велосипедли бир киши кўринди. У ҳовузга, меҳмонларга яқинлашганда велосипеддан тушиб, уни бир оз етаклаб келди-да, чинорга суяб қўйди. Урта бўйли, озгин, узунчоқ, қизғиш юзли, қалин қора қошлари туташиб кетган, ўрта ёшлардаги бу кишини Рустамов дарров таниди. Эллик гектарли шу боғни ташкил этган бу одамни ҳамма Бобо Равшан деб чақиривади. Ҳозир ҳам бутун боғ, дарахтлар ораллиқларига экилган подиз, сабзавот экинлари унинг ихтиёрида эди.

— Ассалому алайкум, домулло! — Бобо Равшан иккала қўлини узатиб, райком секретарига яқинлашди. У кичкина, озгин кўринса-да овози баланд, дўриллаб гапирарди.

— Салом! — Рустамов у билан қўл олишди. — Ҳорманг энди, Бобо Равшан.

— Бор бўлинг, бардам бўлинг, домулло. Ишингизди ривожини берсин! — У тутлар тагида юрган кишиларни кўриб тинчлиги йўқолди. — Оббо, айтилса-ку тутни ўзимиз қоқиб берайдуқ.

Бу пайт дарахт тагидагилар қайтиб, қўлларининг ширасини ювишга киришдилар.

— Тутни кўрсам, ўзимни тўхтатолмайман,— деди гўё узр сўраган каби Аслон Қўрдошев боғбонга қўл чўзиб кўришаркан. — Қорним оч-тўқига қараб ўтирмайман. Ҳеч ким бўлмаса, дарахтга чиқиб, тут еганга нима етсин!

— Бале! — деди боғбон чеҳраси очилиб. — Акун, тутда ҳикмат кўп, домулло. Тут пишиғида уч-тўрт бор тўйиб есагиз, йил бўйи ўзигизди гужумдай бақувват сезасиз.

— Нега шундай, а? — Латипова боғбондан қизиқсиниб сўради.

— Ундоғини ман билмайман,— деди елка қисиб Бобо Равшан. — Лекигин ман тутминан тирикман. Бир йилди тўрт-беш ойини касалхонада ўтказайдим. Бошим айланайду, кўзим тинайду. Кўйним айнуб, силлам қурий-

ду. Акун ичим дам бўлайду, егаң авқотим ош бўлмасду. Дўхтурларди дорисидан бир қопини ичгандурман. Минвада деган жойга бориб ҳам нафини кўрмадум. Бир-икки ой бир нав бўлайду, бо яна касалхонага чопайдум.

Боғбоннинг оғзига тикилиб ўтирган Аслон Қўрдошев ундан:

— Кейин нима бўлди, Равшан ака?— деб сўради.— Қандай қилиб тузалдингиз?

— Бир кун десагиз, божамизникига бордум, тут фарқ пишиб, тагига тўкилиб ётган экан. Тўйиб едум. Бир-икки кун ўтгандан кейин ўзимни ғалату сездум. Бо яна бордум, наҳорда тўйиб едум. Тут тамом бўлгунча роса бўккунча едум. Ундан кейин шотутга ўтдум. Уша йили касалхонага бормадум. Икки-уч йилда дардларим сан кўр-ман кўр — йўқолиб кетду.

— Тут ҳам, шотут ҳам витаминга бойлиги аниқ,— деди врач йигит.— Лекин уни албатта ювиб ейиш керак.

Бобо Равшан мийғида кулиб қўйди, врачга эътироз билдирмай, сўзида давом этди:

— Болалукдан доим тут ейдук, лекигин нафи нимага тегишини билмасдук. Акун тутлар анқони уруғи бўлду. Ипак қурти дегани уни ямламай ютаркан, бошқа барғни емаскан, қисталоқ, нафини биладу-да.

Ҳаммалари кулиб юборишди. Рустамов ҳам яйраб жилмайди.

— Бир вақтлар қандайин азим тутлар бўлайди-я, ай-ай-ай!— дея боғбон бошини сарак-сарак қилди.— Тутдан шиннилар пиширайдук, акун тутмайиз қилайдук. Қишда, ичак узилди — эрта баҳорда қандай мазза бўлайду шиннилар. Акун руҳга қувват, танга дармон берайду. Қани энди ўша ноёб нарсалар. Ҳозирги ёшлар на шиннини биладу, на тутмайизду! Ҳаммаёқда тут дарахтлари, палантациялар тўлиб ётибдику, лекигин ейдиган тут йўқ...

— Мен сиртдан юрфакда ўқийман,— деди Қўрдошев ҳамроҳларига қараганча.— Ҳар йили ёзда имтиҳон топширгани Тошкентга бораман. Ҳар сафар Эски Жўва бозорига кириб, тутхўрлик қиламан.

— Акун тутни сотадилайяму?

— Сотганда қандоқ! Бир пиёласи бир сўм.

— У-хў, баччағар, битта дарахти бўлса, бой бўлайкан киши!— деди боғбон ўйчан бош чайқаб.— Йўқ, акун, биз сотмаймуз, тўйиб есунлар савобига... Тавба, ажаб замонлар келдиму? Бир вақитлар меваларду бозорга сотган киши устидан кулайдила. Энди мевага яқинла-

шиб бўлмайду, кармонингни қуритаду. Акун тут ҳам шундайчикин бўлубди-да, оббо!

— Камёб бўлганидан кейин, нима қилишсин, одамлар олади-да! Мен ҳам бир эмас, уч-тўрт марта тутга тўйиб оламан.

— Дард ўтган ўз аҳволини ўзи биладу, домулло. Керак бўлгандан кегин қаердан бўлсаям топасиз-да, акун. Мен ҳам ўшандан кегин томарқамга тут экиб, ўстурдум: балхига, шотутга пайванд қилдум. Лекигин ҳар йили пиллачиларминан қирпичоқ бўламиз. Худога шукур, барг бу йил сероб бўлду. Ёмғир баргларга барака киритду, бисёр балхи тутлар қирқилмай қолду.

— Бу йил район бўйича қанча пилла топширганимизни биласизми? — деб сўради Сожида Баҳриева боғбондан. Бобо Равшан елка қисгач, унинг ўзи жавоб қайтарди. — Эллик тонна. Бу кичикроқ битта областнинг пилласига тенг.

— Ипак яхши-ю, лекигин, опача, акун тут еюш эдан чиқиб кетмасунда. Манга қолса, кўчатларди ҳаммасини балхисига пайванд қилардум.

— Тўғри айтдингиз, Бобо Равшан, — завқланиб кулди Рустамов. — Ўзимиз ҳам тутни ёмон кўрмаймиз. Майли, гапингизни инобатга оламиз: сиз каби боғбонларни пайванд қилишга сафарбар этамиз, маъқулми?

— Муродингизга етунг, домулло, тутдай баракали бўлунг!

— Сиз ҳам яшанг, Бобо Равшан! — Рустамов четга қараб кўз қисди-да, кейин боғбондан сўради. — Бу шотутдан ҳам бор, дедингиз, а? Пишса сизга меҳмон бўламиз, майлими?

— Э, сиздан тут айлансун, домулложон! — Боғбон яйраб, хурсанд бўлиб кетди, кичик кўзлари қувонч билан порлади. — Борсагизлар, акун оёқларингиз тагига қўй сўяман.

— Йўқ, бизни қўй қизиқтирмайди, шотут илинжида-миз. Шотут юракка, қон босимига даво дейдилар.

— Оҳ-ҳо, даво бўлганда қандой! Шотут еб турсагиз, юрагиз отни калласидай бўладу! Майлу, шотут пишишинан ўзим хабар етказаман.

Рустамов «йўқ, ҳазиллашдим», демоқчи эди, боғбоннинг хурсандчилигини кўриб, кайфиятини бузгиси келмади.

— Энди, ўртоқлар, ҳар ким ўзи бириктирилган участкасига боради, — деди овозини кўтариб Баҳриева орада пайдо бўлган бир лаҳзалик жимликдан фойдала-

ниб.— Иссиқнинг дами анча пасайди... Ҳали айтилган гаплар ҳеч кимнинг эсидан чиқмасин-а!.. Кечкурун соат саккиз яримда, колхоз идораси ёнида учрашамиз.

Баҳриеванинг гапини ҳаммалари маъқуллаб, бирин-сирин йўлга отландилар.

Рустамов ўзида ҳорғинликка ўхшаш ҳолат сизди. Кўнгли ҳам ғашга ўхшарди.

«Ҳовуз бўйида озроқ мизғиб олсамми? — ўйлади у.— Йўқ!...» — У орқасига бурилиб, боғбоннинг билагидан тутди-да, уни катта боғ сари чўзилиб кетган қумли йўлга бошлади:

— Қани, экинларингизни бир томоша қилайлик-чи, Бобо Равшан.

— Жонум билан! — Боғбон райком секретари билан йўлга тушди. Велосипед суяб қўйилган чинор тагидан юриб, кўприкдан ўтганларида уларга колхоз раиси Қосимжон Қодиров ҳам эргашди. Рустамов унга лоқайд бир назар солди-ю, йўлида давом этди. Хаёлида бояги ғашлик туман янглиғ бостириб келар, бутун вужудини чулғаб оларди. «Ажабо, ўзи нима гап?!»

XXIII

«...Яссида ажойиб бир кишига дуч келдим. Тез орада у билан суҳбатимиз қовушиб қолди. Тўғриси, бу очиқ, беғубор суҳбатдан кейин анча енгил тортдим, ташвишларни унутгандай бўлдим.

Бугун эрталаб, одатдагидай дала айланишни чўлга улаб юбордим. Аввал эски Яссидаги экинзорларни кўздан кечириб, кўнглим кўтарилиб кетди. Ғўзалар гуркираб ўсаётган, айримларида икки-учта кўсак пайдо бўлган, пастидан юқорисигача шона ва гуллар билан безанган. Бошқа экинлар тўғрисида энди ўйламаса ҳам бўлади. Мўлжалдагидан бир ярим ҳисса кўп буғдой, арпа, маккажўхори доғи янчиб олдик. Беда учинчи ўримга етилиб келяпти. Тўсатдан машина қаттиқ силкиниб тўхтади. Тезда овози ҳам ўчиб қолди. Бундоқ қарасам, лиммо-лим сув оқаётган ариқ ичида турибмиз. Бу икки Ясси орасидаги чегара — эски сариқ бўлиб, эндиликда икки томонга барабар оби-ҳаёт улашарди. Биз турган жой анча саёз, моллар, машиналар, ўтаверганидан икки ёни тақирлашиб кетган, сув ясси қирғоқларга тошиб чиққанди.

Шофёр стартёрни зўр бериб босар, лекин мотор ўт олмас, ўзи жиққа терга пишган эди. У тушишга чоғла-

ниб, ён-верига аланглади. Чиндан ҳам анча ноқулай жой эди. Олдинги эшикни очиб бўлмасди, очганда у ариқ қирғоғига тиралиб қоларди. Пастга, ариққа тушсагина машинани орқасидан итариб чиқариш мумкин. Нима қилиш керак? Орқа эшикни ярим очиб, сувга тушиш керакмикин? Бошқа илож йўққа ўхшайди.

— Сиз буёққа, рулга ўтирақолинг, мен орқадан тушаман,— деди Шойим ва суянчиқдан ошиб, орқага ўтди-да, эшикни очиб, пастга тушди. Мен шофёр ўриндиғига ўтиб, оёғимни стартёрга қўйдим. Айни шу аснода машинага кимнингдир сояси тушди, кейин йўтал овози эшитилди. Дарҳол ён томонга қарадим. Биздан салгина нарида, ариқ ёқасида кетмон кўтарган бир киши бизга ажабсиниб қараб турарди. Накана, юзларини оқ-сарғиш соқол босган, ола кўзлари йирик-йирик, рангги ўнгиб кетган дўппи устидан эски-белбоғини салласимон боғлаган, эғнида икки-уч ерига ямоқ тушган катак гулли чит кўйлак, эҳтимол армиядан келган ўғлиники бўлса керак, эски ҳарбийча чолвор билан оёғига кирза этик кийган. Этикнинг қўнжи пастга қайириб қўйилган. Эшик ойнасини тушириб, бошимни чиқардим-да:

— Ҳорманг!— дедим унга.

— Бор бўлинг,— деди-ю кетмонини ерга қўйди.

— Сув қўяпсизми? — деб сўрадим.

— Ҳа, экинлар тез сувсаёпти, сув қўймаса, ҳалак бўлганимиз бир пулга арзимаё қолади, чоғи.

Бу орада Шойим сувга тушиб, машинанинг орқасига ўтди, мен рулни тутдим. Ҳаракатларимизни кузатиб турган у киши дарҳол ерга ўтирди-да, кийимларини ечишга киришди, ҳадемай шофёрнинг ёнида пайдо бўлди. Иккаласи машинанинг икки биқинидан итаришди. Мен биринчи тезликка олиб, стартёрни босдим. Ажабо, икки-уч одим силжиши билан мотор «тир-тир» овоз чиқариб, ўт олди-ю, машина юриб кетди. Сал нарироққа боргач, уни қумли йўлнинг чеккасига тўхтатиб, ўзим пастга тушдим. Унгача иккаласи сувдан чиқиб, кийинишга шошилдилар. Мен атрофга разм солдим. Биздан ярим чақиримча нарида, кунчиқар тарафда лойшувоқли, узунчоқ бино қорайиб кўзга ташланарди. Шу йил баҳорда унинг ёнидан ўтганимни эсладим. «Ҳосилот» колхозининг эски усулда қурилган дала шийони. Уртаси айвон, икки ёнида иккитадан хона жойлашган.

— Юринглар шийпонга,— деб қолди ҳалиги пакана киши кийиниб, менинг ёнимга келгач.— Чой ичиб кетасизлар: Тарвуз сўйиб бераман.

— Тарвуз? Исиб кетгандир дейман.

— Саҳарда иккитасини узиб қўювдим. Яхтаккина бўлиб ётипти.

— Майли, машинага ўтиринг, тарвузхўрлик бўлса, тарвузхўрлик-да.

— Э, икки қадамгаям мошинами? Мен бундоқ ўрта-лаб чиқаман,— деди у яқин сўқмоқни кўрсатиб.— Кун-жутга сув очиб қўювдим, қараб ўтаман.

— Бўпти! — кулганча шофёрга ишора қилиб, ўзим пиёда йўл солдим. Шойим машинада ўзи борадиган бўлди. Йўл-йўлакай экинларни кўздан кечирдим.

Шийпонга келганимда мезбон қисиниб-қимтиниб менга яқинлашди-да:

— Сизни танимабман, бой бўласиз,— деди хижолат-ли овозда.— Яхши-ёмон гап айтган бўлсам, айбга буюр-майсиз-да, энди, райкўм бова.

— Емон гап айтганингиз йўқ,— дедим у билан бирга шийпон орқасига ўтаётиб. У ердан аллақачон офтоб кетган эди. Шойим бизни кутиб, тик турарди. Демак, мени ўшандан сўраган.— Аксинча ёрдамингиз тегди, сизга катта раҳмат!

Ўртага дастурхон ёйилди. Унда иккита ярим букчайган қоқ нон бор эди.

— Эҳ, шу нон дегани чўлда бир кунда қотиб қолади-да.

— Шуниси тузук, мен қоқ нонни яхши кўраман, «кумур-кумур» ейсан киши.— Гапимни тасдиқлаш мақсадида бир бўлак нон синдириб, оғзимга солдим, кейин уни қисирлатиб чайнашга тушдим. Мезбон катта хум чойнакда чой дамлаб келди-да, чеккага ўтириб, уни қайтаришга киришди.

— Хўш, ўзингиз... отингизни айтмадингиз...

— Мажид.

— Буёққа яқинда келибсиз шекилли.

— Бутунлай келганимга бир ярим ойча бўлди. Аввал экин-тикин қилиб юрувдим. Ижроқўмимиз Аслонбой Қўрдошев қўймади, кўчиб келақолинг, Мажид ака, томи ёзасиз, деди. Экинларни кўрган сари ўзимниям кўнглим чошиб турувди.

— Аввал нима иш қилардингиз, Мажид ака?

— Тўғриси, отига колхозчийдик. Бир кун явонга чиқсак, уч кун қорамизни кўрсатмасдик.

— Нима, томорқадан яхши даромад қилардингизми?

— Э, томорқа! — у қўл силтади.— Томорқаминан битта сигир боқишни эплаб бўлмайди-ю, тирикчилик қилиб бўладими? Мана, энди сув бемалол бўлиб қолди,

экин-тикин эпақага келди. Аввал томорқага сув йўлатишармиди?

Менга шуниси маълум эдики, бизнинг район шароитида кўплар томорқадан яхши фойдаланишолмайди. Аксарият кишилар томорқасига ўт-беда экишади, ем-хашак ташвишини қилишади. Айрим хонадонлар сомонини кўзда тутиб, бугдойга зўр беришади. Сомоннинг нархи анча баланд: энг аввал лойга қўшиб, иморатга ишлатилади, ортгани эса қирчиллама қишда молларни очликдан, ҳалокатдан сақлайди. Шунини назарда тутиб, худди шу кунларда кўпчилик колхозларда сомон сотиладиган базалар ташкил этдик. Энди Ясси сомонлари одамларга анча арзон тушяпти. Шунини ҳисобга олиб, кишилар ҳозирданоқ ўз томорқаларига ем-хашак, бугдой ўрнига қовунтарвуз ҳамда сабзавот экинларини кўпроқ экиптилар, меваларни кўпайтиришга алоҳида эътибор бериштилар.

— Мажид ака, кунжут билан зиғирни нима қиласиз? — экинлар тарафга ишора қилиб сўрадим.

— Ярмини колхозга бераман. Ярмини жувозкашга бериб, зиғир ёғ оламан. Зиғир ёғи жуда яхши-да, одамга қувват беради, кўзни равшан қилади.

Афсуски, бундай ёғни тайёрлайдиган жувоз фақат битта колхозда бор. Шунинг учун ҳам зиғир ёғи бозорда жуда қиммат. Шубҳасиз, бу одам ҳам ёғнинг ҳаммасини ўзи ишлатмайди, асосий қисмини бозорга чиқаради.

— Болалар кўпми? — деб секин сўрадим.

— Саккизтагина. Каттаси энди қўлтиғимдан кириб келопти. Бултур армияни тамомлади. Ҳозир ўзимминан бирга. Биттасини узоқ йили узатувдим. Бунисини уйлайтираман дейман, куч келишмайди. Шунини учун ўзимни ўтгаям-чўққаям уравераман. Лекин дунёда ҳамма нарса ҳисобли. Оёқ олишингни, қадамингни санаб юрганлар бор. Хиппа грибонингдан тутади, — у бармоқларини томоғига босиб, бўғишга ишора қилди. — Кимдир мелисага хабар беришти. Иккитаси келиб, ҳовлини тит-пит қилиб кетди.

— Бирор нима бормиди ўзи?

— Озроқ тери, озроқ жун топишди. Одамлардан арзонроқ олувдим-да, сал-пал пойда қиларман деб. Олиб кетиб қолишди, қисталоқлар. Эртасига денг, мошинчасида Аслонбой келиб қолди, анча гаплашиб ўтирдик. Насихат қилди. Кейин мошинчасига миндириб, чўлга олиб келди.

— Ана бу яхши иш бўлибди, — дедим қувониб.

Мажид ака бирдан сапчиб ўрнидан турди-да:

— Эсим қурсин, гапминан бўлиб, тарвуз хаёлимдан

кўтарилибди-ку!— дея шоша-пиша иморатни айланиб ўтиб, ичкарига кириб кетди. Кўп ўтмай мрамор навли каттакон тарвуз кўтариб чиқди. Кейин суяк сопли пичоқда тарвузни иккига бўлди-да, биттасини «коса» қилиб, ўртага қўйди. «Қани, олишлар», деди-ю, иккинчи «коса»ни кесишга киришди.

Гултожихўрознинг рангидай қип-қизил, кўзни жимирлатадиган бир бўлагини оғзимга соларканман, шираси томоғимга сахраб, устма-уст йўталдим, кўзларимдан ёш чиқиб кетди.

— Ош бўлсин,— деди у бир пиёла чой узатиб. Дарҳол чойдан бир хўплам ичиб, бирпас кутдим. Яна тарвузга ўтдим. Ажабо, мазаси худди навотникига ўхшайди. Студентлик пайтларимда мевадан тайёрланган, қизғиш рангли роҳатижон ейишни яхши кўрардим. Худди ўшани эслатади-я! Бу йил ҳисобига беш-олти марта тарвуз егандим. Лекин ҳали бунақанги ширинига дуч келмаган эдим.

— Яшанг, Мажид ака! — дедим унга чин юракдан.— Деҳқончилик машқини олган экансиз. Ана буни чинакам тарвуз деса бўлади. Бозорга ҳам чиқарасизми?

— Биргаддан тележка сўравдим, кўнмаёпти. Ўзиям бир нимага умидворми, билмадим, очиқ айтмайди.

— Менга қаранг, Мажид ака! — дедим бирдан.— Агар хўп десангиз, колхоздан ўзлари келиб, дўконга олиб кетишади, қийналиб юрмайсиз.

— Жуда арзон кетади-да, ука.

— Кўп арзон тушмайди. Кейин оворагарчиликдан қутиласиз. Бошқа ишларга вақтингиз кўп қолади.

— Майли, бир хомчўт қилиб кўрай-чи...

— Ўйлаб кўринг, қанча одамларнинг савобига қоласиз.

Бу гапим унга ёқиб тушди, буни унинг чақнаб кетган кўзларидан билиш мумкин эди. Шунинг учунми ёки мени ҳайрон қолдириш учунми, у яна бир «сири»ни очиб қўйди.

— Бизда ғалати бир ҳунар бор. Кулмасангиз айтаман.

— Йўқ, кулмайман, айтаверинг.

— Илондан қўрқмайсизми, райқўм бова?

Мен хавотирланиб, атрофга аланглаб қарадим. Чунки шундоққина олд томонимиз, атрофларимиз хас-хашак, ўт-ўлан...

— Йўқ, нимайди? — дедим базўр кулимсираб.

— Унда ҳозир кўрасиз,— у ўрнидан чаққон туриб, яна ичкарига кириб кетди. Дам ўтмай, каттакон шиша

банкани қучоқлаб чиқди-да, менинг ёнимга оҳиста қўйди. Банканинг ярмига ун солинган, уннинг ичида бир қулочдан каттароқ, йўғон арқонга ўхшаш илон кулча бўлиб ётарди. Уни кўриб, тўғриси айтсам, сесканиб кетдим.

— Тирикми? — деб сўради банкага эгилиб қараган Шойим.

— Улигини бошимга ураманми, ука?

— Илонни нима қиласиз?

— Буям тирикчилик-да, энди.

Ҳеч нимага тушунолмади, елка қисдим, ҳайратланиб, бир бу ғалати одамга, бир Шойимга қараб қўйдим.

— Илоннинг заҳри даволигини биламан, — ҳайратимни сездирмасликка уриниб, кулимсираганча гапирдим. — Медицинада унинг заҳридан жуда кўп дорилар тайёрлашади.

— Бизни беморлар заҳарни ишлатмайдилар, кўлвор илоннинг ўзини ейдилар.

Баданим жимираб кетди. Шу топда илон тутувчи киши ҳам кўзимга жодугардай кўринди. Бироқ, бари бир, мени қизиқиш ҳисси тарк этмаган эди. Шунинг учун ҳам босиқлик билан сўрадим:

— Битта-яримтани билмасдан чақтириб қўймайсизми?

— Йўғ-ғ, одамларга зиёни тегадиган ишни қилиб бўларканми, райкўм бова. Унда мени тошбўрон қилиб ўлдирдилар-ку! Фойдасини билсалар керакки, емга ўрганган отдай излаб келадилар.

Бу сафар беихтиёр кулиб юбордим, Шойим ҳам менга қўшилиб, бор овози билан қаҳ-қаҳ уриб кулди. Мезбон бўлса пинагини ҳам бузмади. Бирпасдан кейин соддагина қилиб қўшиб қўйди:

— Ошқозон ярасига даво дейдилар. Буни дорисидан еган касал сан кўр-ман кўр бўлиб кетаймиш.

— Қизиқ, буни врачлардан сўраб кўриш керак, — дедим мен бу гапга ишонимни ҳам, ишонмасимни ҳам билмай.

— Дўхтирлар нимани билади, тайиплардан сўранг, соғайиб кетган одамлардан сўранг.

— Чақишидан қўрқмайсизми?

— Гоҳида қўрқаман. Чаққон ҳаракат қилинмаса, домига илинтириши ҳеч гап эмас. Яқинда тўрт-бештаси ёмон қувлади.

— Унда эҳтиёт бўлинг, Мажид ака, болаларингиз кўп экан.

— Э, тирикчилик одамни нима мақомларга солмайди, дейсиз, райкўм бова!

Бу гап елкамга харсангтош тушгау каби мени эзиб юборди.

— Турмушингиз ўнгланиб кетса, илон тутишни бас қиласизми?

— Агар бас қил, десайиз, ҳозир ҳам тутмийман,— у қатъий гапирган бўлса ҳам овозига маъюслик қўшилди.— Лекин одамлар тинч қўймайди-да, ярим кечадаям, саҳардаям келаверадилар. Ҳаммаёққа овозам кетган.

— Оҳо, машҳур экансиз-у,— деб кулдим. Аммо уни рағбатлантиришни ҳам, ғалати касбини таъқиқлашни ҳам билолмай, иккиланиб қолдим.

Худди шу аснода:

— Мана энди ҳаммаси яхши бўлопти, турмуш ҳам жойида,— деб қолди у.— Биргад асалари қилиб берман, дейпти. Ун яшиқ.

— Ана бу зўр иш!

— Ҳа-да. Даромад ўртада, шерикчиликка, дейди.

Юрагида борини тўкиб соладиган, самимий, айна пайтда содда бу одамни ёқтириб қолдим. У билан яна бирпас қолгим, суҳбатлашгим келди-ю, лекин ҳар лаҳза ҳисобдалигини, олдимда қанча-қанча ишлар кутиб турганини эслаб, ўрнимдан қўзғалдим.

XXIV

Рустамов курсига ўтираркан, стол устидаги бир даста хатларга кўзи тушди. Уларни олиб, шошилмай, бирин-сирин ўқишга тутинди.

Хатларнинг айримларида ҳар хил сабабларга кўра миннатдорчилик изҳор этилган, баъзиларида таклиф-мулоҳазалар билдирилган, бир қисмида эса илтимослар баён қилинган. Улардан айниқса биттаси Рустамовни ҳаяжоңлантириб юборди. Дарҳол мактуб охирига кўз ташлади. Ундан ошиқ киши имзо чекиб, Улуғбек маҳалласининг истиқоматчилари, деб ёзиб қўйилган эди.

«Қадрдон Собит Қаримович! — деб бошланарди мазкур мактуб.— Биз — ҳар хил касбдаги кишилар, сизнинг Богистон ободончилиги учун олиб бораётган ишларингизни қувонч билан кузатиб бораёмиз. Айниқса, Мирзо Улуғбек мадрасаси, мақбара атрофларининг очилиши, бу тарихий обидаларнинг таъмирланаётганидан гоят хурсандмиз. Улуғ аждодларимизга ҳурмат билан қараган кишиларнинг номи юраклардан жой олиши шубҳасиз. Буюк Пушкин ҳам «Халқнинг маданияти унинг ўз ўт-

мишига муносабати билан белгиланади» деб бежиз айтмаган. Фақат бу ёдгорликларгина эмас, марказий майдонга жило берилаётгани ҳам, у ерда барпо қилинаётган иншоотлар ҳам, райондаги бошқа қанча-қанча қурилишлар кўлами ҳам зўр ишлардан далолат берапти. Бунинг учун шахсан сизга, Собит Қаримович, сиз бошқараётган райком бюросига, бундай хайрли ишларга кенг йўл очиб бераётган партия ва ҳукуматимизга мингдан-минг раҳматлар айтамиз!»— Рустамов ўқишдан тўхтаб, ўйчан жилмайиб қўйди. Хаёлида эса: «Демак, ишларинг одамларни мамнун қиляпти. Хайрихоҳларинг кўпайиб борапти. Улар сени қўллаб-қувватлайдилар, кучингга-куч қўшадилар,— деган фикрлар кечди. Қалбида туғён урган ажиб бир ғурур туйғусидан энтикиб қўйди.— Ўзингни бос, биродар! Ҳозирдан ҳаволансанг — ўзингни булутлар устида кўрсанг, узоққа боролмайсан. Аксинча одамлар билан бирга бўлиб, ўзингга тез-тез ҳисоб бериб турсанг — ниятингга етасан...»— бу фикр уни ҳушёр тортирди, хатнинг сўнги сатрларига назар солди:

«...Сиз қилаётган ишлар бизни ҳам тўлқинлантириб юборди. Бутун маҳалла бир фикрга келиб, тозаликка риоя қилишга, кўчаларнинг озода, саранжом-саришта бўлишини таъминлашга, куз ва баҳор ойларида кўчатлар ўтқазиб, кўкартиришга қарор қилдик!..»

— Ана бу зўр гап! — дея Рустамов ўрнидан турди— Бундан иш чиқарса бўларкан. Қаранг, одамларнинг ўзлари йўл кўрсатяптилар, ўзлари ташаббус кўтаряптилар.

У ручка олиб, энгашган кўйи хатнинг бир чеккасига шундай-деб ёзди:

«Район газетасининг редакторига!

Ўртоқ редактор! Хат билан танишиб чиққач, шу маҳалланинг ишларини ўрганишларингизни, ташаббусларини газетада кенг ёритишларингизни маслаҳат бераман».

У имзо қўйгач, курсига суянди. Худди шу лаҳзада ҳадемай районда қад ростлайдиган ажойиб иншоотлар, қадимги ёдгорликлар атрофидаги сайргоҳлар, камалак рангларида товланувчи фавворалар кўз ўнгида бир-бир намоён бўлди-ю, роҳатланган каби ёқимли керишиб қўйди. Аммо дарҳол хиёбондаги ранги заъфарон тус олган арчалар, барги қовжирай бошлаган чинорлар, қандай ўт-

қазилган бўлса — ўшандайлигича қотиб қолган атиргуллар эсига тушиб, таъби хира бўлди. Билинар-билинмас хўрсиниб, чап тирсагини столга, бошини кафтига тиради. Бу ўсимликлар илк баҳорда кўпчиликни қувонтирган — гуркираб ўсаётгандай бўлиб кўзга ташланган эди. Ёз бошида ҳам улардан умид йўқ эмасди. Аммо қаттиқ иссиқ кунлар бошланди-ю, ниҳоллар ҳам, гуллар ҳам сарғайиб, сўла бошладилар. Чиритилган гўнг ҳам, ҳар кун сув қўйишлар ҳам фойда бермади. Нажим бобонинг ахбороти билан қаноатланмай, Рустамовнинг ўзи ҳар оқшом ниҳолларга кўз ташлаб ўтарди. Ўзгариш йўқ. Кеча эса, айти ёз чилласининг ўртасида барглар қовжирай бошлаганига гувоҳ бўлди.

— Тупрақ чатақ, Сабит Қаримович,— деди Нажим бобо хомушланган райком секретарига.— Тупрақ шўр. Иссиқ ҳавада буғланиш кучайиб, шўр кўпаяди. Ўсимликни қисувга алади. Ундан кейин бу ниҳалларни ўзи-ям назик-да.

— Нозик бўлса, бу ерда фақат акация ўсиши керакми? — деди Рустамов бир оз зардали овозда ва дарҳол уэр сўрагандай қариянинг биллагидан тутди.— Наҳотки кўкариб кетмаса, а, отахон?

— Барги бир қавжираб, кейин қайтатдан кўкарадурон адати ҳам бар,— деди Нажим бобо далда бериб.— Яз чилласи чиқсин-чи, ўшанга қараб иш тутамиз.

Рустамов битта чинорнинг кичик шохчасини синдиргач, уни қарияга кўрсатиб:

— Мана, аҳволига қаранг,— деганди.— Бошда тупрогини тамоман алмаштириш зарур экан-да.

— Ҳазир ҳам кеч эмас, ўғлим, фақат бир аз кечикамиз, халас.

— Майли, агар қайта кўкармаса, сентябрда шундай қиламиз. Барибир ҳозир ниҳол экишнинг фойдаси йўқ...

У бошқа мактубларни кузатишга киришди. Уларнинг айримлари юлғич савдо ходимлари, эр-хотин жанжаллари, раҳбарларнинг қўполликлари хусусида ёзилган бўлиб, райком секретаридан ёрдам сўрашарди. Рустамов бу мактубларнинг ҳошияларига ўз мулоҳазаларини ёзиб, тегишли ташкилотларга ҳавола қилди. Мактублардан биттасини қўлида тутганча, бирпас ўйга толди. Унда хат муаллифи ғалати фикрни ўртага ташлаётган эдики, бу фикрга эътибор бермай бўлмасди.

«Қимматли Собит ака! — дея мурожаат қилганди хат эгаси.— Мен йигирма тўрт йилдан бери район суғориш системалари бошқармасида гидромер вазифасида ишлаб келаман, йигирма йилдан бери партия аъзосиман,

Сиз каби мен ҳам районимизнинг обод, чиройли бўлишини, ҳамма тўқ яшашини, ноз-неъматлар тўкин ва сероб бўлишини истайман. Бозорларда сабзавот-мева, айниқса гўшт қимматлашиб кетганидан ташвишга тушман.

Яқинда хаёлимга бир фикр келди. Ҳозир районимиз чегарасидаги ҳамма каналлар инженерлик жиҳатидан асосан қуриб битказилган. Каналлар бўйида ўн бешта иншоот бор. Иншоотларга алоҳида ерлар ҳам ажратилган. Ана шу ерларда ўн бешта балиқ етиштирадиган ҳовузлар, айримларида ташламалар ташкил этсак, фойдали иш бўларди. Матлубот жамиятлари балиқларни озиқ-овқат билан таъминлаб турсалар, ўша ернинг ўзида тирик балиқ сотадиган дўкончалар очилса, гўшт танқислиги бир мунча камаярди. Мен Пермаст гидроучасткасининг Жаъфари иншоотида шу усулни йўлга қўйганман. Аτροφимиздаги кўпчилик кишилар арзон балиқ билан таъминланяпти. Халқимиз азалдан балиқни луқмаи ҳалол, деб эъзозлашади. Вақтингиз бўлса, балиқхонамни бир келиб кўрсангиз. Шояд таклифим маъқул тушиб, арзон балиқ етиштириш амалга ошса...

Сизга ҳурмат билан гидромер
Мавлонов Наим».

— Ҳа, тўғри айтасиз, ўртоқ Мавлонов,— дея шивирлади Рустамов мактубни қўлида тутганча.— Балиқни албатта кўпайтириш керак. Ҳам арзон, ҳам фойдали. Қани энди гўшт истеъмолининг ўттиз-қирқ фоизи балиққа тўғри келса!..

У мактуб ҳошиясига:

«Сув ҳўжалиги бошлиғи ва РайПО раисларига,
— деб, ёзди-ю, остига икки марта чизик тортди. Кейин хат бошидан жадал ёза кетди: — Менимча, коммунист ўртоқ Мавлонов яхши таклиф киритибди. Уйлаб, режалаб кўринглар. Тез орада натижасини менга маълум қилинглар...» — дея ёзиб, имзо чекди.

Худди шу пайт эшик секин тикиллади-да, қия очилиб. Ойиста ичкарига бош суқди. Рустамов нима гап дегандай унга саволомуз қаради.

— Болали бир аёл киришга ижозат сўраяпти. Қўшни райондан эмиш.

— Қизиқ,— дея Рустамов елка қисди.— Майли, кирсин.

— Ассалом...

Собит Рустамов бошини кўтариб, эшикдан кирган но-

зиккина, бўйчанроқ, уринган атлас кўйлак кийган, кўлида оқ сурпга йўргакланган чақалоқ кўтарган жувонга ялт қаради. Жувон эшик тагида бораверайми, йўқми, дегандай тўхтаб турар, йирик, қоп-қора кўзлари кабинет соҳибига жавдираб, нажот билан тикилган эди.

— Ваалайқўм ассалом, келинг,— Рустамов ўрнидан туриб, рўпарасидаги стулни кўрсатди. Аёл вазмин юриб, стул қаршисида тўхтади.— Қани, ўтиринг-чи.

Йўргакдаги бола афтидан ухлаган кўринади, онаси стулга ўтирганда ҳам миқ этмади, ҳатто қимирлаб ҳам қўймади. Фақат оғзидаги сўрғичнинг оқ ҳалқасигина бир-икки силкинганини кўриб:

— Уғилча шекилли? — дея жилмайди Рустамов.

— Ҳа...— аёл бошини кўтарди. Унинг киприкларида бир неча томчи йилтираб кўринди.

— Нима бўлди, синглим?

Аёл йиғлаб юборди, чақалоғи типирчилаб биғиллади. Онаси унинг оғзига сўрғичини суриб қўйгач, чўлпиллатиб эмишга тушди.

— Достоним бир оз узун, акажон,— яна кўзёшлари қуйилиб келиб, ҳиқиллаганча сўз бошлади у. Шу алфозда йўргак тагидан ўқувчилар дафтарида ёзилган бир неча варақли хат олди-да, ўрнидан туриб, райком секретарига узатди.— Ҳаммаси қисқача шунда битилган, акажон.

— Қани, ўзингиз гапириб беринг-чи? — деди Рустамов хатнинг уёқ-буёғига кўз югуртираркан, жувонга қарамасдан.

— Айтолмайман, юзим чидамайди, акажон,— дея жувон ўкириб йиғлаб юборди.— Юзим қаро бўлган, бахтиқароман.

Рустамов дабдурустдан нима қиларини билмай, шошилиб қолди:

— Йиғламанг, синглим, йиғламанг...

— Нима қилай, акажон, мени оёқости қилди бир номард. Йўл устидаги магазинда ишлайди у.

— Ким ўзи у?

— Облоев Жума.

Рустамов бир лаҳза ўйга чўмиб, шифтга қаради, сўнг селектор тугмачасини босди-да:

— Ойиста! — деди уёқдан жавоб бўлгач.— ГорПО раисини топинг, менга қўнғироқ қилсин! — дарҳол тугмачани босиб, яна аёлга қаради.— Хўш, гапиринг-чи.

— Бир-икки марта магазинига кирувдим, атрофимда гирдикапалак бўлди, ўлдим-қўйдим, деб оҳ урди... Тилла узук олиб берди,— у чап қўлидаги номсиз бармоғи-

ни кўрсатди. Унда зумрад кўзли сарғиш узук ялтираб турарди.— Гапига ишондим. Икки-уч марта битта ҳовлига олиб борди...— аёл жимиб қолди. Рўмолчаси билан кўзларини артди.— Ҳовли ўзимники девди, шу ерда сиз билан яшаймиз, деб ваъда берувди. Ёлғон экан, вақтинча ижарага олган экан.

— Уша ҳовлини биласизми?

— Биламан, энди фойдаси йўқ, акажон. Хотини, учта боласи бор экан. Узининг ҳовлиси шаҳарнинг бошқа тарафида экан.

— Қизиқ. Нега унга ишонақолдингиз?

— Қасам ичди, уйланаман, деди. Энди эса хабар ҳам олмайди...

Шу пайт телефон жиринглади. Рустамов дастакни кўтарди. Кимдир салом берди. Аммо секретарь алиқ олмай, рўпарасидаги алаң-жалаңг бўлиб ўтирган аёлга қараганча сўради:

— Сизда Облоев... ҳм... оти нимайди? — уёқдаги киши: «Облоев Жумами?» деб сўрагач, уни маъқуллади: — Ҳа, Жума. Ким бўлиб ишлайди? Мудир эди? Ҳозир-чи? Й-ҳм, сотувчи денг! Хўш, нега сотувчиликка туширилди? Сабаби борми? Ўз илтимосига биноан? — кейинги сўзни чўзиброқ, қандайдир киноя оҳанги билан айтди у.— Буни қандай тушуниш керак? Эй, менга қаранг, сиз ўша қутурган хўрозларни қачонгача қанотингиз остига оласиз?... Уша ерда ҳозир ҳам ишлаётгани, тараллабедод қилиб юргани-чи? — Рустамов жимиб, дастакдаги овозни бир лаҳза тинглади-да, кейин яна давом этди: — Уша аблаҳингиз нима иш қилганини эшитдингизми? Билмайсиз ҳам, эшитмайсиз ҳам. Ёмон ишлайсиз, кадрлар билан жуда ёмон ишлайсиз, ўртоқ раис! Бўпти, ўша одам ҳақидаги ҳамма маълумотларни аниқлаб, кейин ҳузуримга келинг!— у тақ этказиб дастакни қўйди-да, лўқиллаётган икки чаккасини панжалари орасига олиб, қаттиқ қисди.

— Кечирасиз, акажон, сизни қийнаб қўйдим,— аёл бесаранжомланиб, секретарга мўлтираб қаради.— Бошқа иложим қолмагани.

— Судга мурожаат қилдингизми?

Аёл ҳеч нима демай, бошини қуйи эгди. Афтидан, у борарга жой, қайтарга йўл йўқ, ўшанга тегишга мажбурман, шунга ёрдам беринг, демоқчига ўшарди.

— Оиласи билан оралари бузуқмикан? — сўради Рустамов.

— Билмадим. Аввал хотиним билан ажрашаман, сенга уйланаман, деб юрувди. Мана энди...

— Енгил-елпи қадам ташлаб, мана, тузатиб бўлмай-диган хатога йўл қўйибсиз... Учта боласи бўлса, сизга қандай уйланади? Бунни ўйлаб кўрдингизми?

— Мен соб бўлдим, акажон, адо бўлдим! — жувон аламнок тўлғаниб, изиллаб йиғлади.— Отам уйдан қувиб чиқарди.

— Бунни аввалроқ ўйлаш керак эди. Бўпти, боринг, мен тегишли ташкилотлар билан гаплашаман.

— Қаматасизми? — жувон илкис бошини кўтариб, кўзларини катта-катта очди.

— Қаматиш менинг вазифамга кирмайди,— Рустамов жаҳлини аранг жиловлаб, аёлга ҳазин тикилди.— Бирор чора кўриладиган бўлса, албатта сизга хабар етказилади.

Эшик оҳиста чертилиб, қия очилди-ю, Жавлонбекнинг сочи силлиқ таралган, узунчоқ боши кўринди. Рустамов киринг, дегандай бош силкиб, ишора қилди. Йигит одатдагидай чаққон қадам ташлаб, тўрға яқинлашганда аёл тараддудланиб ўрнидан турди. Стулни четлаб, аввал орқаси билан юриб борди-да, кейин бурилди.

— Қабулхонада исм-фамилиянгизни, турар жойингизни, касбингизни ёздириб кетинг,— деди Рустамов паршонхаёллик билан.

Рустамов бўлиб ўтган ҳангомани шогирдига ҳикоя қилиб бергач, сўради:

— Усиб келаётган ёш партия ходимисиз. Шундай вазиятда қандай иш тутардингиз?

Жавлонбек бир фурсат ўйга толиб:

— Менимча домла, у ифлосни ишидан ҳайдаб, суд қилиш керак,— деб жавоб қилди.

Секретарь чуқур уф тортди. Жавлонбек ўз фикри унчалик ўтиришмаганини ҳис этди.

— Бу усул жуда осон, ўртоқ Ҳошимов. Ҳамма раҳбарлар қўллаб келаётган тайёр усул.

— Унда домла одам айшини суриб, ялло қилиб юрверсинми, домла? — сўради Ҳошимов, сўнг бирдан қизариб кетди.— Кечирасиз, Собит Қаримович, ошириб юбордим, шекилли...

— Хўп, бу ҳақда кейинроқ гаплашармиз,— деди Рустамов.— Уйлаш керак. Хўш, нима масала билан кирган эдингиз?

— Бюро ҳақида бир тўхтамга келдик, домла.

— Қани, эшитайлик-чи? — Рустамов ўрнидан турди-да, столни айланиб ўтиб, Ҳошимовнинг қаршисидаги

курсига ўтирди.— Қаерда ўтказишни лозим топдингизлар?

— Ясси массивида, «Ленин йўли» колхозининг эски дала шийпонида. Салқин.

Рустамов бош силкиб, уни маъқуллади-ю, сўнг ҳалиги мактубларни олиб узатди:

— Мана бу хатлар билан танишиб чиқинг.

Жавлонбек мактубларни оларкан, устозининг овози анча паст, ҳорғин таралганини сезиб, кабинетдан индамай чиқиб кетди.

XXV

— Мулла Қаҳҳор, энди каминага ижозат берсалар,— деди Суннатов кўзлари ярим сузилиб, оқ кителенинг кўкрак чўнтагига ўнг кафтини босганча.

— Нимага шошиласиз? Оловга келувдизми? — Ҳамдамов шундай дея жавоб ҳам кутмасдан лолақизғалдоқ акси тушган, лаби зарҳал жажжи пиёлаларга қулқиллатиб коньяк қуйди.

— Биз-ку, бемалолхўжа-я, мулла Қаҳҳор, лекин ўзларига қийин,— Суннатов ишшайди, узатилган пиёлага иккала қўлини баравар чўзди.— Синовдаги одамсиз... Бизга ўхшаб қолманг, дейман-да...

— Нималар деяпсиз? — Раиснинг кўзлари ола-кула бўлди.— Мени ҳалиям синамаганмисиз?

— Биз-ку синаганмиз-а, лекин... бари бир сиз аввалги Қаҳҳор Ҳамдам эмас-да.

— Шуни билиб қўйинг, ошнам, Қаҳҳор Ҳамдам ҳеч қачон бировга сўзини бермаган, бундан кейин ҳам бермайди.

— Ҳа, сўз бермайсиз,— Суннатов яна тилла тишларини кўрсатиб илжайди,— локин жаннатни ташлаб, дўзахга ёнғ демай жўнадилар-ку?

Ҳамдамов анграйиб, сассиз хўрсинди, сўнг беихтиёр бошини қуйи эгди.

— Ахир шунақаям бўладими? Рустамов ҳамма активларни елкасига миниб олопти. Бирор кимса унга: «Ҳой, нима қилопсан?!», демайди-я!

— Ҳеч кимни миниб олгани йўқ,— деди Ҳамдамов қизариб.— Мен бу колхозга ўз ихтиёрим билан ўтдим.

— Мен ўз ихтиёрим билан ишдан кетганимга ўхшаб-да... Айбга буюрмайдилар, эски қадрдонимга эрким сиғиб гапирдим.

— Муддаонгизни очиқроқ айтаверинг.

— Ошналариз кўп: областдаям, марказдаям...

— Фойдаси йўқ, ошнам,— деди Ҳамдамов оғир бош чайқаб.

— Ётиб қолгунча отиб қол, деганлар. Локин... Ошкора эмас, пинҳона.

— Яъни?

Шу пайт меҳмонхона томондан чойнак кўтарган йигит кўрипти, Суннатов «секин» дегандай кўрсаткич бармоғини лабига босди. Ҳамдамов қош учуриб, қўл силтади: йигит зипиллаб, қаёққадир ғойиб бўлди.

— Уёғини ўзимга қўйиб берасиз, мулла Қаҳҳор... Колхозчилар номидан хат уюштирамиз.

— Рустамов колхозчиларга ёмонлик қилгани йўқ. Ушаларни деб мени бу ерга юборди.

— Қизиқ, ҳеч ўзизга ўхшамаяпсиз, мулла Қаҳҳор. Сизни орқа қилиб келувдим.

— Менга қаранг, мен сизга бирор иш берай. Эрмак қилиб юрасиз.

— Ҳа, қариган чоғда энди чўлга улоқиб келмаганим қолувди.

— Унда мазза қилиб юраверинг-да, ошнам,— дея Ҳамдамов истехзолироқ оҳангда кулиб қўйди.— Қани, пиёлани бўшатинг,— у ўз пиёласини меҳмонникига тўқнаштирди, жаранглаган садо эшитилди. Суннатовнинг руҳи тушиб кетганди, пиёлани ерга қўйди. Раис дарҳол уни олиб, яна меҳмоннинг қўлига тутқазди.— Хафа бўлманг, ҳаммаси яхши бўлиб кетади.

Суннатов пиёладаги коньякни бир ҳўплашда ичиб, газак ҳам қилмасдан сўридан пастга тушди. Индамай ҳовуз лабига чўнқайди-да, муздек сувга юзини чайди.

Атроф сўлим. Ҳовуз юзига ҳамда супаларга тангадай офтоб тушмайди: йўғон, бужур танали қари тоғлар гўё сув устига ўйчан букчайган. Ҳовузнинг нариги бурчагидаги ариқчадан сув чиқиб кетяпти. Бу тарафдаги ариқчадан эса сув кўпириб келиб, ҳовузга шовуллаб қуйиляпти. Анча наридан мотор овози эшитилади — «Андижанка» ер қаъридан оби-ҳаёт тортиб оляпти. Муздай сув оқими атроф-теваракка роҳатбахш шабада пуркайди.

«Қаҳҳор қаерга борсаям ошиғи олчи,— деган фикр кечди унинг хаёлидан.— Локин аввалги шашти йўқ. Балки «герой» бўлишдан умид узмагандир. Чучварани хом санабсан... Эҳ, бекор келибман-да. Бунгаям хор бўлдим...»

— Майли, мен кетдим,— деди Суннатов сўри ёнига қайтиб келгач, раиснинг қаршисида тўхтаб. Унинг овози

сўниқ, қовоғи солиқ эди.— Сизниям анча вақтингизни олиб қўйдим.

— Қўйинг, шу ишни қилманг,— деди негадир хомуш тортиб ўтирган раис сўридан тушиб.— Охири яхши бўлмайди.

Суннатовнинг ранги бўздай оқариб кетди. Лабларини қаттиқ қимтиди. Сўнг индамасдан ортига бурилиб, нарироқда турган эски «Волга» сари шахдам юрди. Раис унинг ортидан совуқ хўмрайиб қараб қолди.

* * *

Отасини ширакайф ҳолда кўриб, Ойистанинг эти жи-мирлаб кетди. Бунинг устига Зикирвой дарвозадан кириши билан тентираклаганича қизи томон бостириб келаверди. Тандирхона ёнидаги Зилолани пайқамай ўтди.

«Вой ўлай, яна қистовга олсалар, нима дейман?... Онамга айтсам бўларкан...»

— Онанг қани, қизим? — Зикирвой Ойиста қарши-сида бир қалқиган кўйи тўхтаб, дераза орқали уй ичига разм солди.

— Ҳозиргина мактабга кетдилар...

Зикирвойнинг чириган тиши қорайиб кўринди:

— Суннатов тоғанг сенга учрашдимиз?

Ойиста беихтиёр бурнини жийириб, кескин бош чайқади, киприкларида ёш ҳалқаланди.

— Ё тавба, бунга нима бўлган ўзи?! Салга миззигини оқизади... Ҳой, сен нега анқайиб ўтирибсан?! — бирдан Зилолага кўзи тушиб, ўшқирди у.— Уйга кир, ишингни қил.

Зилола опасига қарай-қарай, ичкарига кириб кетди.

— Зинҳор Зилолага айта кўрма.

Ойиста индамай ерга қаради. Зикирвой қизини аврашга тушди:

— Сен айтганни қил, она-қизим, бошқа ҳеч нимага ишинг бўлмасин.

— Қандай қилиб мен ёлғондан...— Ойиста бирдан ўтириб, кафтларини юзига босди.

— Ана шунақа йиғингни ўша ерда кўрсат. Бор-йўғи беш-олти минут.

— Йўқ, мен уяламан. Ахир, бу жуда шармандалик-ку...

— Уй, аҳмоқ, обрўйинг ошади. Кейин у ерда ишлама-санг ҳам майли.

- Унақа обрў менга керак эмас.
- Белгийский пальто олиб бераман, қизим. Кейин тилла ҳалқаям... Хўпми, оппоқ қизим, ширин қизим... Ойиста ирғиб ўрнидан турди-да, изиллаб йиғлаган кўйи уйга югуриб кириб кетди...

XXVI

Узоқдан таниш «Волга» кўриниши билан раислару барча мутахассислар тараддулланиб қолишди: биринчи секретарь шу ерда тушиб, бирор фикр айтармикан ёхуд тўғридан-тўғри бюро ўтадиган шийпонга жўнармикан? Кўприк устида учрашув белгиланганига қараганда бирор гап бўлса, ажаб эмас...

Уларнинг фикрини тасдиқлагандай катта кўприкдан ўтганда машина таққа тўхтади. Районнинг иккала раҳбари икки томон эшикдан баравар чиқишди. Кўзларига қуёш нури бир парча оловдай урилди. Дарҳол кўйлаklarининг ёқа чўнтаklarидан яшил кўзойнак олиб, кўзларига тақдилар.

Иккита машина бемалол сиғадиган янги, равон йўлнинг ўнг тарафида кенг канал лиммо-лим тўлиб оқмоқда. Сув осмон рангида — тиниқ. Унинг бир қисми Каттакўл сув омборидан оқиб келиб, зовурларда тўпланган зах сувларга қўшилади-да, катта оқим ташкил этади, янги ерлардаги экинларга ҳаёт бағишлайди. Каналнинг нариги томони ўйдим-чуқур, қумтепаликларга сероб. Текисликларда, равон тошлоқ ерларда бир қаричдан баландроқ ғўзалар, барглари қорамтир тусга кириб қолган маккажўхорилар, у ер-бу ерларда сийрак қовун-тарвуз палакларни диққатни тортади. Қумтепаликлар ёнида экскаваторлар чўмичини ерга ботириб, зир айланади, самосваллар физ-физ қатнайди.

Рустамов йўлнинг чап тарафига ўтиб, асфальт чеккасида тўхтади-да, кўзойнагини қўлига олди: беихтиёр пешонаси тиришиб, кўзлари қисилинқиради.

— Энди кураш майдони йўлнинг бу тарафида бўлади, ўртоқлар, — деди Рустамов салмоқ билан сўз бошлаб. — Бу ерда учрашганимизнинг боиси шу. Мана, сувни кўриб турибсизлар, — у ўгирилиб, пишқириб оқаётган каналга ишора қилди. — Сув баландликда, ер пастликда. Экскаваторлар, бульдозерлар омон бўлса, паст-баландликлардан нишон қолмайди. Анави юзада оқариб ётган тузларни сув ер комига тиқиб юборади, шундай эмасми, Қаҳҳор ака? — У ўртароқда кўксини мағрур кериб турган раисга қаради, Раис томоқ қириб:

— Ҳа, шўр кетгач, бўрсилдоқ, ҳосилдор ер ёнда қолади,— деди.— «Ҳосилот»ликлар аллақачон енг шимариб, ишга шай турипти,

— Яшанг, Қаҳҳор ака! — деди Собит Рустамов тўлқинланиб.— Ҳар бир колхоз чекига ўртача тўрт юз гектардан чўл тушади.

— У-хў! — деб юборди икки-уч киши бирдан.

— Кимнинг юраги бетламаса, ҳозирдан айтгани маъқул,— деди Рустамов саросимага тушган раислар томон юзланиб.— Яхшиси, четга чиқиб тураверсин. Бизда ҳозир чўққини кўзлайдиган кадрлар анча кўп. Лекин шунни айтиб қўяйки, юрт фаровонлигини, одамлар турмушини ўйлайдиган раис бунақа имкониятни бой бермайди,— Рустамов қўлларини доира қилиб ёйганча шўрлаб ётган ерларга ишора қилди.— Шу йилнинг ўзида саҳро чангалидан беш минг гектар ер юлиб олишимиз даркор. Минг гектарини ёрдамчи хўжаликлар ўзлаштирадилар.

— Имкониятни чамалаб кўриш керак экан,— деди журъатсизгина «Обод» колхозининг раиси Қодиров.

— Истак — биринчи имконият,— деди Рустамов унга жавобан.— Менимча, тадбирли раислар ўз имкониятларини аллақачон ҳисоб-китоб қилгандирлар.

— Ҳа, албатта! — деди бир неча раис.

— Бу ерларда фақат қўриқ очиш билан чекланиб қолмаймиз, ўртоқлар. Буни ўзларингиз ҳам яхши биласизлар. Ахир, чўлқуварлар учун тураржой, маданий-مائий бинолар, дегандай...

— Тушунарли,— деди Ҳамдамов.

— Узоқни кўзлаб шундай қиляпмиз, ўртоқлар. Икки мингинчи йилда районимиз аҳолиси икки юз мингдан ошади. Агар шунни назарда тутадиган бўлсак, бу ишлар ҳали озлик қилади.

Рустамов машинага ўтирди. «Волга» ортидан «Газик»лар қаторлашди.

Йўл бўйлаб, анча юрганларидан сўнг олдиндаги машина ўнг томонга бурилиб, кичкина кўприкдан ўтди-да, пастликдаги қингир-қийшиқ йўлдан физиллаб жўнади. Бу томонлар деярли ўзлаштириб бўлинган, экин-тикин қилинган. Фақат у ер-бу ерлардаги паст-баландликлар текисланаётган, тошлоқлар тош-шағалдан тозаланиб, майдонлар кенгайтирилаётган эди. Чап тарафда кенг, узун жарлик чўзилиб кетган, жарлик тубида, биқинларида қамишлар қалин ўсиб ётар, қуйида жилдираб сув оқиб турарди. Жарликдан баландда — тепаликда эса икки қаватли, шиорлар билан чўғдай безатилган муҳта-

шам шийпон қад ростлаган эди. Унг томонда мотор гуриллаб ишлар, насослар ёрдамида жардаги сувни юқорига узатар, қулочга сиғмас қувурлардан зилол сув фаввора бўлиб отиларди. Насосга яқин қолганда яна олдиндаги машина тўхтади, кейин бошқалар ҳам бирин-бирин келиб, унинг атрофини қуршаб олишди.

— Табиатнинг хўп ажойиб ишлари бор-да, оғайнилар,— деди секретарь ҳамма тўпланиб бўлгач, жарликка қараб.— Мана бу Эчкилик сойга қаранглар. Пайти келиб, бизларнинг қадамимиз етишини, шу атрофни обод қилишимизни табиат аввалдан билганга ўхшайди.

— Бир замонлар бу ерлар обод бўлган экан,— дея меъмор йигит луқма ташлади.— Катта сой ўтган экан. Кейинчалик сой қуриб қолиб, деҳқончилик хароб бўлган. Ҳозирги оқаётгани — зах сувлар.

— Тўғри, шунақа гаплар бор,— уни тасдиқлади ижроком раиси.— Лекин ҳозиргача туганмас хазина бўлиб келяпти чорвадорлар учун. Бу ерлар учун бир-бирлари билан талашгани-талашган улар.

— Энди сиз ҳам талаш бўлсангиз, ажаб эмас, ўртоқ архитектор,— райком секретари Ҳусановга маънодор гап ташлади.— Қаламу чизғичларингизни пешлайверинг. Эчкилик сой энди балиқли сой бўлади.

— Сайни ўзиниям бир тазалаш, илажи барича кенгайтириш зарур,— деди атрофга синчковлик билан қараган Нажим бобо.— Ҳазир анча ифласланибдур.

— Албатта, албатта,— қариянинг сўзларини маъқуллади Рустамов.— Тозаламаса жуда кўримсиз бўлади... Хўш, ҳозирдан келишиб олайлик — шу ишни қачон бошлаймиз, ўртоқлар?

— Балиқхона зарур экан, пайсалга солишнинг нима ҳожати бор? — шаҳар ижрокомининг раиси Хуршид Мансуров ташаббусни қўлга олди.— Эртагаёқ ишга киришса бўлади-ку!

— Узлариям бирор каромат кўрсатадиларми? — пичинг қилди унга, Қаҳҳор Ҳамдам.— Гапириш осон, укам! Кабинетда туриб, буйруқ бериладиган иш эмас бу!...

Хуршид чўғдай қизариб, муштарини қаттиқ қисди. Қани энди шу лаҳзада ўзини кўрсатса, машҳур раис билан пойга қурса-ю, ким хўрозлигини бир намоиш этса!

— Менимча, Хуршиджон лафзи ҳалол йигит. Райкомда товланиб, пишган. Сўзининг устидан чиқади,— дея Рустамов машина сари одимлади. Ҳамма қўзғалди.

Кўп ўтмай, чиройли шийпон ҳам, ер остидан ҳамда

сойдан сув тортиб олаётган насослар гумбури ҳам, Эчкилик сойнинг қамишлари ҳам ортда қолди-ю, ям-яшил пахтазор бошланди. Бу ерларни одамлар Эски Ясси деб аташга одатланишган. Эндиликда уни «бўз» ҳисобидан чиқариб ташлашган — қадимдан суғориб келинаётган ҳосилдор ерлар онласига қўшганлар.

Мезбонлар тўпланиб турган ерга яқинлашганда Рустамов машинани тўхтатишга ишора қилди. Йўлларга, атроф-теваракка сув сепилганидан гўё иссиқ чекинганга ўхшар, юзларга бир оз иссиқ, аммо намхуш ҳаво урилар, ҳовуз бўйидан таралаётган куй эса кайфиятни кўтариб юборарди.

У қариялар — Нажим бобо, Валижон ота ҳамда Турсун бобони олдинга ўтказиб, ўзи Мухторжон Мусаев билан ёнма-ён юрди. Ҳовуз бўйига етганда бирпас тўхтаб, одамлар сафига назар солди. Ҳар бир колхоз вакиллари ўз раҳбарлари билан биргаликда узун курсиларда саф-саф ўтиришибди. Кун чиқиш тарафдаги супада ҳайъат учун стол, стуллар қўйилган. Унинг ён тарафида — район халқ театрининг артистлари концерт беришяпти. Ўртадаги озгина очиқ майдончада озгингина, чиройли қизча рақсга тушар, гоҳида «яшанг!», «ҳа, дўст!» деган хитоблар янграб қоларди. Ҳовуздан анча қуйида, пастликда дошқозонлар қайнар, йигитлар кабоб елпир, оқ халат кийган икки қария эса терга ботиб, балиқ қовурар, бир неча дастёр ўтирганларга елиб-югуриб, хизмат қилишарди...

XXVII

Дилхуш ҳордиқ — ўйин-кулги, дилрабо кую қўшиқлар ниҳоясига етди. Меҳмонларга хизматда бўлганларнинг ҳаммалари энди бу ерни бирин-сирин тарк этишар, бюрога таклиф этилганларгина қолаётган эдилар. У ербу ерларда ҳамон шивир-шивир, ошкор суҳбатлар давом этар, одамларни бюрога қўйилган масалалар қизиқтирар эди.

Ажабо, биринчи масала сифатида янги ерларни ўзлаштиришнинг аҳволи қўйилибди. Шундай нозик, ғўзаларга ишлов беришнинг энг долзарб палласида-я! Бунинг устига ҳарорат ҳаммаёқни нақ қуйдираман дейди. Май, июнь ойларидаги салқинлик ҳиссасини ҳам табиат энди чиқараётганга ўхшарди. Шунақа шароитда ер ўзлаштиришни бюрога масала қилиб қўйиш пахтакорларни чалғитмасмикин?

Одамлардаги бу кайфиятни сезган каби Собит Рустамов ўзининг кириш нутқида шундай изоҳ берди:

— Иш — ишни бошлаб келади, ўртоқлар. Бугунги вазият, олдимизда кўндаланг турган муҳим вазифалар тезроқ янги ерлар очишни, одамлар турмушида бурилиш ясашни тақозо қиляпти. Рост, ҳозир техника масаласида у қадар қийналаётганимиз йўқ. Экинларнинг ўз қайғурадиган кишилари бор. Шундай экан, нечун қараб ўтирайлик, нечун ёнгинамиздаги сувга, экинга зор ерларни обод қилмайлик?! Шунинг учун ҳам сизлар билан маслаҳатлашиб олишга қарор қилдик, — у бир нафас тўхтаб, одамлар сафига разм солди. Уларда аллақандай жонланиш сезиларди. — Ўйламангларки, ўртоқлар, бирдан хаёлга келиб, ёки шунчаки тадбир учун шу масалани қўйишган деб. Йўқ, бир неча кунлар мобайнида шароитни, имкониятларимизни ўрганиб чиқдик.

Шундан кейин масалалар тасдиқлатиб олинди. Биринчи масала бўйича район қишлоқ хўжалик бошқармасининг бошлиғига сўз берилди. Манглайида қатор чиқиқлар ҳосил бўлган, чаккасидаги сочлари оппоқ оқарган, қовоқлари солиқ, сийрак, маллатоб сочи тепага пала-партиш таралган ўрта ёшлардаги бу киши нечундир кўпроқ қарияларни эслатарди. Айрим раислар уни анча омилкор, аммо мўмин-қобиллиги, кўнгилчанлиги кўпинча ишнинг белига тепади, деб ҳисоблардилар.

Дарҳақиқат, унинг бу қусури маърузасида ҳам сезилиб турарди.

— Қайси колхоз қанча ер ўзлаштиргани бизга маълум, ўртоқ Муродов, — микрофонни ўзига яқинроқ тортиб, бошини маърузачига бурганча луқма ташлади райком секретари. — Ер очишнинг фойдасини билмайдиган деҳқон ҳам топилмаса керак. Шундайми?

— Шундай, — кўксини минбарга тираб, секретарга бурилганча жавоб қайтарди бошқарма бошлиғи.

— Қайси колхоз ер очишни тўхтатиб қўйгани, қайсилари имилляпти, техника қандай аҳволда, одамларга қандай шароитлар яратиб берилган — шулар ҳақида гапиринг. Бизларни ана шу масалалар қизиқтиради.

Бошқарма бошлиғи ёндафтаридан йиртиб олинган варақларни тез-тез кўздан кечирди, негадир саросимага тушди, ўнғайсизланиб, бир неча бор калта-калта йўталиб олди. Ниҳоят, излаганини топди шекилли, саволларга бир амаллаб жавоб қайтарди. Райком секретари бошқарма бошлиғига, танқид қилинган хўжаликларнинг раҳбарларига яна айрим саволлар бериб, асосий фикрларни гўё «суғуриб» олди.

— Ўртоқлар! — дея сўз бошлади «Обод» колхозининг раиси Қосим Қодиров. — Мени афв этасизлар-у, лекин биз ҳеч қачон ер очишдан қочган эмасмиз, бундан кейин ҳам қочмаймиз. Еримиз, сувимиз қанчалик кўп бўлса, ўзимизга яхши. Лекин, битта нарсани унутмаслик керак: бирдан олам-жаҳон маблағ сарфлаб, саҳродан анча ер очса-у, кейин удалай олмасак, сарфланган харажат шамолга соврилса — нима бўлади?

— Нега уддалаб бўлмас экан? — дея раиснинг сўзини кесиб, жиддий сўради Рустамов. — Нима, ишчи кучи етишмайдами? Ноқобилмизми?

— Йўқ, ишчи кучи, техникадан нолиб бўлмайди, Собит Қаримович, — раис қизариб, райком секретарига юзланди. — Ерни тузи кўп, бунда экин ундириш... амримаҳол. Шунчаки бўз бўлганда ҳайдаб, устидан бир-икки бостириб сув қўйса, кейин экин-тикин қилавериш мумкин эди. Лекин бу атрофлар... аввало ер ости сувлари анча юзадан оқади, кейин сувнинг шўрлиги ҳам баланд.

— Душманинг кучли бўлса, сен ҳам катта кучминан жанг қиласан, — мудрагандай жим қулоқ солиб ўтирган кекса жангчи Валижон ота бирдан қаддини тиклади-да, кулимсираганча Қодировга луқма ташлади. — Милтиқлига — милтиқминан, шамширликка — шамширминан, дегандай.

— Нима қилибди, ер асти суви юза бўлса — бўлаверсин, — Нажим бобо ҳам буртини сийпалаганча мулоҳаза билдирди. — Жазаси — яна ўша завурлар. Зах сувларни бир ерга тўплаб, ҳали келишганимиздай, балиқхоналар қиламиз. Бир қисмига чучук сувдан қўшиб, экин суғарамиз. Бу қўлдан келадурғон иш-ку, азизлар.

— Тушунарлими, ўртоқ раис? — Рустамов минбарга суяниб қолган Қодировга қараб сўради. — Ёки бошқача изоҳ ҳам керакми?

— Йўқ, мен ўз мулоҳазамни айтдим, холос... Начора, бюронинг қарори — бизга қонун, — дея раис нохуш одим отиб ўрнига қайтди.

«Бу қанақа ланжлик? — деб ўйлади Рустамов. — Ёки гапида жон борми-а? Аслини олганда-ку, куйиниши бежиз эмас: шўр, тошлоқ ерлар осонликча жон бермайди. Лекин тоққа чиқмасанг — дўлона қайда...»

Миясидан кечган бу фикрлар зумда унга бошқа бир воқеани эслатди. Уша колхоздаги жиноят очилганидан сўнг орадан уч-тўрт кун ўтиб, раис бош ҳисобчинини ҳимоя қилиш мақсадида райкомга борган эди.

«Майли, Собит Қаримович, бир марта гуноҳидан кечайлик, қамалмай қолсин».

Рустамов ҳайрон қолган, ёш раисни алдаб-суллаб шунга кўндирган бўлсалар керак, деган хаёлга борган, кейин: «Жиноятни ҳимоя қилиш, унга шерик бўлиш билан бараварлигини биласизми?» деб сўраган эди.

Қодиров хомуш тортиб, ерга қараган, бир лаҳза ўйга чўмган эди. Унинг кўриниши умидсизлик пардасига ўралиб қолган кишини эслатарди.

Иккинчи масала бўйича Холмурод Эшмуродовга сўз берилди. Бу йигит эндиликда райондаги барча янги ерларни, чўлда меҳнат қилувчиларни бошқарар эди. Штат бўйича, унга қишлоқ хўжалик бошқармасининг бош агрономи вазифаси берилган. Умуман, шу зонада келажакда йирик агросаноат бирлашмаси вужудга келиши кўзда тутилган. Шу маънода турли касбдаги кадрлар чўлда турли вазифаларда синовдан ўтяти. Ҳозирча уларнинг асосий қисмига, хусусан, пахтачиликка дахлдор кишиларга Холмурод Эшмуродов етакчилик қилади. Эҳтимол, агросаноатни шу йигитнинг ўзи бошқарар...

Унинг минбар томон шошилмай юриб келишини кузатаркан, Рустамов беихтиёр ҳовузнинг нариги бетига, «Шарқ» колхозни фаоллари ўтирган тарафга кўз ташлади. Бўйинини ғоз чўзган Тўхтамурод Турғуновнинг негадир қовоғи солинди, кўзлари собиқ бош агрономга ўқдай қадалди.

«Қизиқ, Эшмуродов унга нима ёмонлик қилган? — деган ўй кечди секретарнинг хаёлидан. — Афтидан, обрў орттиришини истамайди. Э, одамзод қизиқ-да!..»

Шу топда у йигирма кунча аввал ўзи билан Турғунов ўртасида бўлиб ўтган қисқа суҳбатни эслади. Ушанда Рустамов раисни қаттиқ исканжага олган, ундан норозилигини маълум қилган эди.

— Бош агрономни янгилашим керак, Собит Қаримович, — деб қолди Турғунов. — Шунда ўзгариш бўлади.

— Эшмуродов ёқмаяптими?

— Раисликдан тушган одам, ишга тормоз беради.

— Хўш, уни қаёққа қўймоқчисиз? — ўсмоқчилаб сўради секретарь.

— Участка агрономи бўлади. Урнига чаққонроқ йигитни ўтказсак...

— Шу билан олам гулистон бўлса, майли, чаққон йигитни ўтказаверинг. Эшмуродовни бошқа ёққа ола-миз.

— Раҳмат, Собит Қаримович!

— Лекин ишда ўзгариш қилмасангиз, биздан ўпка-ламанг!...

Аммо ҳамон Турғунов жиддий бурилиш қилмаяпти,

Эшмуродов эса янги жойда ҳам тез кўзга ташланыпти. Бугунги маърузасидан унинг қандай иш олиб бораётгани очиқ-ойдин кўринар, балки. Маъруза: «Янги ерларда ғўзанинг аҳволи ва бу йилги пахта тақдири», деб аталарди.

Собит Рустамов чап қўлининг кафтини қулоғи аралаш чаккасига тираб, бошини ўнг тарафга — минбарга бурганча Эшмуродовга кўз тиккан эди. Унинг назаридан бош агроном аввалгидан ҳам озиб, чўяндай қорайиб кетгани ҳам, шунга қарамасдан руҳияти анча баландлиги ҳам, сўзлари бурро-бурро, аниқ чиқаётгани ҳам бир-бири ўтиб турарди.

— Ўртоқлар, ютуқларимиз йўқ эмас, анча-мунча бор, — дея тўғри мақсадга кўчди у. — Лекин ютуқлар ўзимизники. Осмондан биров тушиб, ўзиники қилиб ололмайди. Натижасини кузда кўрамиз. Йил охирида юзимиз ёруф бўлсин десак, биз кўпроқ камчиликларни бартараф қилиш йўлларини топайлик, чўлдан мўлжалдаги пахтани олиш йўлларини излайлик. Бу камчиликларнинг асосийси, ўртоқлар, айрим раҳбарлар ҳамон чўлга ишонмай қараётганларида! Улар чўл ерларига ўғайлик кўзи билан қараяптилар. Мисоллар билан сўзимни исботлайман...

«Тузук, — деб қўйди ичида Рустамов. — Масалага аяқ шундай ёндашмоқ лозим. Ўзи тўғри деб билган фикрни тортинмай айтаверади. Қизиқ, амал юқорилашган сари эҳтиёткор бўлармикан киши? Эшмуродов кўтарилса, оғзи ботирлиги йўқоладими ёки қандай бўлса, ўшандайлигича қоладими.»

Эшмуродов Қуйичўл, Ясси, ҳамда Каттакўл массивларидаги ҳар бир бригада, ҳар бир картадаги аҳволни чуқур таҳлил қилар, камчиликларни аямай очиб ташларди. У ҳозир «Ҳосилот» колхозининг чўл қисмидаги ғўзалари тўғрисида куйиб-пишиб гапирмоқда эди. Бу хўжаликда Қаҳҳор Ҳамдамов раис бўлганидан буён кўпинча мақтов сўзлари ёғилиши одат тусига кирган, одамлар ҳам шунга кўника бошлаган эдилар. Бош агрономнинг сўзлари эса аввалги фикрларни тўзғитиб юбормоқда эди.

— Мен «Ҳосилот»нинг бош агрономи ўртоқ Шириновни ҳоят ҳурмат қиламан, — деди Эшмуродов сўзини давом эттириб. — Биз институтни олдинма-кейин тамомлаганмиз. Кўп йиллардан бери ёнма-ён ишлаймиз. Аммо ўртоқ Ширинов, сизнинг Яссига муносабатингиз, Каттакўлга қарашингиз менга ёқмаяпти. Мен бир ҳафтadan буён чўлда қорангизниям кўрмайман. Хабарингиз

йўқ, айрим майдонлардаги ғўзаларингизни чирмовиқми-
нан қулфак босиб ётибди. Ун етти гектардан ошиқ ғў-
зага культивация, чопиқ қилинмасдан сув ҳайдаб юбо-
рилган. Натижада бу ерлардаги ғўзалар ўсишдан тўх-
таб, гулини тўккан. Битта насос бузилиб ётибди. Бундан
ҳам хабарингиз йўқ.

Райком секретари бошини буриб, «Ҳосилот» колхозни-
нинг одамлари ўтирган сафга кўз югуртирди. Қаҳҳор
Ҳамдамов тумшайиб ўтирар, Ширинов эса бошини қуйи
эгиб олган эди.

«Тавба, бу Шириновга нима бўлган ўзи, а? — деб
ўйлади Рустамов.— Тамоман ўзини ташлаб юборган кў-
ринади. Раисликдан туширилганига хафа бўлгани аниқ.
Раисликни эпложмади-да. Қизиқ, Эшмуродов билан ик-
каласи қарийб барабар лавозимдан бўшатишган, икка-
ласи барабар бош агроном бўлган. Энди иккаласининг
аҳволини томоша қилинг...»

Маърузачининг кейинги сўзлари беихтиёр Рустамов-
нинг диққатини тортди. Энди у чўлдаги кишиларга сав-
до, маданий-маиший хизматлар хусусида сўзларди.

— Хайрият, бугун бу ерда кўча бюро бўлди,— деди
у пешонасидан тер резаларини артаётиб.— Шунинг ша-
рофати билан концерт томоша қилдик. Автолавкадан ул-
бул нарсалар сотиб олдик. Лекин, ўртоқлар, чўл фақат
бу ер эмас-да. Территория Боғистонимизнинг ўзидан бир
неча марта катта, бир неча марта йироқ. Шундай жазир-
рамада районга ёки қишлоққа тушиб, харид қилишнинг
ўзи бўладими? Маданият бўлими, айниқса савдо таш-
килотлари буни унутмасинлар...

«Тузук, Эшмуродов, тузук! — деди хаёлан Рустамов
стол устидаги қоғозга танқидий фикрларни ёзиб қўяр-
кан.— Марказком секретари келганда бу масалани бир
эслабмиз-у, яна ёддан чиқарибмиз-а!..»

Эшмуродов сўзини тугатиши билан чўлда ишлайдиган
бригадирлар, сувчилар, механизаторлар бирдан ча-
пак чалиб юборишди. Раислар, айрим идораларнинг бош-
лиқлари эса хомушланиб қолишди, улар тезроқ қарсақ-
лар тугагини истардилар. Шу билан бирга янги ерлар
бош агрономи ташлаган қамчининг бир учи ўзларига
тегишини, ҳатто учининг зарби қаттиқроқ бўлишини ҳам
сезардилар.

Дарҳақиқат, ҳадемай, уларга ҳам навбат етди. Мин-
барга бирин-сирин кўтарилиб, ўз «бепарволиклари» учун
тик туриб жавоб бердилар, анча-мунча дакки едилар.
Айниқса «Ҳосилот»нинг бош агрономи Ширинов ночор
аҳволга тушиб қолди.

Рустамов зимдан кўз ташлаб қўйди:

— Ўртоқлар, ўртоқ бюро аъзолари! — деди у икки ёнига, ҳайъатда ўтирганларга қараб олгач. — Мен Шириновни эгаллаб турган вазифасидан — колхоз бош агрономлигидан озод этишни таклиф қиламан. Шу билан бирга эртага район партия комитетининг ёпиқ бюросида унинг партия аъзолигида қолиш-қолмаслиги масаласини қўйиш лозим, деб ҳисоблайман.

— Биз катта камчиликка йўл қўйдик, бу аниқ; ўртоқлар, — деди сўзга чиққан Ҳамдамов. — Лекин тузатиш имкониятимиз ҳам йўқ эмас. Бугуноқ шу ишга киришамиз. Бизга бир ҳафта муҳлат беринглар. Менимча, шу қисқа вақт ичида Ширинов ўзини кўрсатади.

— Мен ўртоқ Шириновни ёқламайман, — деди сўзга чиққан райком секретари Сожида Баҳриева. — Бироқ, у кишининг нега ишга бунчалик ҳафсаласизлик билан қарагани, неча кунлаб чўлдан хабар олмагани сабаби бизга қоронғу бўлиб қолди. Буни ўзлари ҳам, раис ҳам айтмадилар. Эҳтимол бунинг сабабини раис билар?

— Мен ҳеч нимани билмайман, — ўтирган еридан Ҳамдамовнинг терс жавоби эшитилди. — Нима, Шириновнинг ичига кириб чиқибманми?

— Балки билмассиз, лекин бир коммунистнинг тақдири ҳал қилинмоқда, — Баҳриева чекинмасдан, дадил давом этди. — Ёпиқ бюрогача, бу масала ҳам атрофлича ўрганилса, ёмон бўлмасди...

XXVIII

Кечқурун Рустамов кўтаринки кайфиятда район маркази томон қайтмоқда эди. Хаёлан яқиндагина суҳбатлашган кишилари ҳақида ўзича мулоҳаза юритиб борарди. Уни қувонтирган ҳам, руҳиятини кўтарган ҳам асли ўша одамлар эди...

— Паркка ҳайдайми, домла? — дея шофёр унинг ҳаёлини бўлди. Район марказигача бир чақиримча йўл қолган эди. У қаттиқ толиққан пайтларида истироҳат боғига туташган жажжи боғча — меҳмонхонада бирпас ҳордиқ чиқарадиган одати бор эди.

— Йўқ, тўғри ҳайдайвер, райкомга.

Машина яна тезлигини оширди. Ёсал ўтмай, сон-са-ноқсиз юлдузлар мисол чироқлари чарақлаган шаҳарга кириб боришди. У ўз одати бўйича қай маҳал, қай соатда бўлса ҳам, албатта райкомга кириб ўтар, навбатчидан зарур гап-сўзларни аниқлаб, кейин ё уйига ёки мўлжалдаги манзилига жўнарди. Ҳозир ҳам вақт

алламаҳал бўлиб қолган эди. Қурилиши ҳамон давом этаётган марказий хиёбондагина бир неча киши кўзга ташланарди.

Машина райком биноси олдида тўхтади. Собит Рустамов эшикни очиб, пастга тушаркан, қарағай тагидаги узун ўриндикда бир кишининг мунғайиб ўтирганини кўриб қолди. У гўё кайф аралаш уйқу элитиб, машиёна овозидан уйғониб кетган каби гангиб ўрнидан турди. Рустамовга кўзи тушиши билан ҳушёр тортди — секретарь томон журъатсиз юриб кела бошлади. Шойим шартта машинадан тушиб, номаълум кишини синчков кузатиб турди. Рустамов эса уни бирор бедаво арақхўр гумонлаб, юришдан тўхтади.

— Салом алайкум, Собит Қаримович!

Рустамов овоз эгасини таниди:

— Ҳа, Ширинов, нима қилиб юрибсиз? — деди.— Бировни кутяпсизми?

— Сизни кутаётувдим...

— Ҳўш? — дея Рустамов унга дадил яқинлашди. У бурқираб арақ ҳиди келса керак, деб кутган эди. Йўқ, агроном мутлақо ичмаган, лекин ичган каби қарахт эди.— Тинчликми?

— Агар арзимни тингласангиз... — деди-ю, унинг овози титраб кетди, эҳтимол кўзларига ёш ҳам қуйилиб келгандир.

Рустамов унинг қаттиқ изтироб чекаётганини пайқайди:

— Нега тингламас эканмиз? Ўзим ҳам эртага бир суҳбатлашишни ният қилгандим, — дея Шириновнинг билгидан тутиб, йўл бошлади.— Қани, юринг-чи.— Бир неча қадам юрганидан сўнг Рустамов машина атрофида ивирсиб, безовта қараб-қараб қўяётган шофёрига бурюрди:— Шойимбек, бизни паркдан топасан, кўл бўйдан. Бирор соатдан кейин бора қол...

Истироҳат боғи билан райком биноси орасидаги ма-софа бир чақиримча келади. Боғ шаҳарнинг чеккасида, кунчиқар томонда бўлиб, бундан ўн беш йилча аввал барпо қилинган, эндиликда яхшигина оромгоҳга айланганди.

Боққа етиб боргунча улар ҳар тўғрида сўзлаб бордилар, аммо асосий мавзуга кўчмадилар. Боғ дарвозасидан ичкарига қадам қўйишлари билан юзларига ёқимли, салқин, мусаффо ҳаво урилди. Ергача эгилган мажнунтоллар, баланд чинорлар, майин шабадада бир-бирларига роз айтаётгандай шивирлашаётган тераклар боққа ажиб кўрк бахш этарди...

Қўл бўйига етишганда Рустамов мавжланган сувга бир лаҳза қараб қолди-да, кейин Шириновга ўгирилиб, сўради:

— Биласизми, шу боғни ким яратган?

Ширинов афтидан, аниқ жавоб қайтаришга иккиларди. Боғ бунёдкорини айтиши керакми ёки боғбонларни санаши лозимми — билолмасди. Буни сезиб, секретарь:

— Билганизни айтаверинг, — деди кулимсираб.

— Билишимча, Турғун ака даврида бошланган, бир йил ичида битказилган. Одамлар Турғун Шакар боғи деб айтадилар.

— Ҳа. Ўша пайтда у одам райком секретарийди. Майли, қўли узун экан, хоҳлаганди, амалга оширди, дейлик. Ҳозир ким у?

— Раис.

— Нима ишлар қилаётганини биласизми?

— Ҳм,— деди Ширинов бош силкиб.— Қолхозни кўтариб юборди.

— Хўш, яна?

— Яхши бинолар қураяпти, боғ-чорбоғлар яратаяпти.

— Ҳа, дадил-дадил гапираверинг! — деди Рустамов. — «Обод» колхозиникидан қолишмайдиган, ҳатто ўтиб тушадиган боғлар яратаяпти. Кўрдингизми, қанақа фидойи раҳбарларимиз, тиниб-тинчимас кадрларимиз бор! Ёши бир жойга бориб қолган, пенсияга чиқиб, мазза қилиб юрса бўларди-ку?! Йўқ, тиниб-тинчимайди.

— Ҳа, Собит ака,— Ширинов хўрсиниб, энтикди.— Раҳбарлик учун ҳам катта истеъдод керак экан,— у райком секретари нималарга ишора қилганини, нима мақсадда бу ерга етаклаб келганини тушуниб етган эди.— Мен ҳам кўп нарсаларни ўйлагандим. Бажаролмадим. Атрофимда дор тагидан пайтава олиб қочган ҳар хил одамлар кўп экан.

— Ана, Қаҳҳор Ҳамдам ўшаларнинг ҳаммасини уясига киргизиб юборди-ку?

Ширинов бошини қуйи эгиб, яна хўрсинди. У ниманидир айтолмай қийналаётганга ўхшарди.

— Ҳа, биладан, Ҳамдамовнинг тутуми, қаттиққўллиги сизга ёқмайди.

— Ёқмайди, Собит ака, ёқмайди! — Шириновнинг овози титраб кетди.

— Қаттиққўл, бир оз дағаллиги ҳам бор. Буни ҳамма биледи. Айрим кишиларга бу қилиғи ёқмаслиги табиий.

— Кошкийди фақат сиз айтгандай бўлсайди! Дағалгина эмас, ўлгудай қўпол!

— Нима, сизга ҳам қўполлик қилдими?

— Қўйинг, айтиб ўтирмай,— у уф тортиб, қўл силтади.— Партбилетим бўлмаганда у билан бошқача гаплашардим.

— Э-ҳе, ўзи нима гап? — деди Рустамов ҳушёр тортиб.— Қаттиқ олишган кўринасизлар, чоғи?

— Мени сўкиб, жуда қаттиқ ҳақоратлаган у. Иккаламизнинг ёқавайрон бўлишимизга салгина қолган.

— А?— Рустамов энди донг қотиб қолди.— Мен бу даражага борар, деб ўйламагандим... Қўйинг, хафа бўлманг, у одам билан гаплашамиз.

— Илтимос, Собит ака,— Шириновнинг овозидаги ўкинч ўрнини илтижо эгаллади,— бу ҳақда ҳеч кимга ҳеч нима деманг. Арз-дод қилишни ёмон кўраман. Буни кўрқоқлик деб биламан.

— Қизиқ?..

— Мени тушунинг, деб бу гапларни айтдим. Агар мени партиядан ўчирсангиз...

— Оббо, Ширинов-э! Нима, сизни мен партиядан ўчираманми? Мен таклиф этдим, холос. Ҳали бюро...

— Бари бир, бюро тепасида сиз турасиз,— Ширинов қилт этиб югинди-да, хаста сингари сўзида давом этди.— Айбимга иқрорман, нима қилай, шунақа вазиятга тушиб қолдим. Кўнглимга қил сиғмайди.

— Мендан нима истайсиз? Бошқа ёққа ишга олайми?

— Балки шунда тузук бўлар. Асли касбим — уруғчилик, Собит ака.

— Э, шу пайтгача айтмайсизми! — Рустамов бирдан жонланди.— Ахир бизда уруғчилик масаласи кўнгилдагидай эмас-ку? Пахта заводидаги шу ўрин ҳозир бўш турибди...

* * *

«Айтилган сўз — отилган ўқ,— деб битилди эртаси, кунни оқшомда кундаликка.— Ҳар бир отилган ўқ эса нишонга тегиши зарур. Тегмаса отишнинг нима ҳожати бор? Назаримда, Ширинов масаласи ҳам мавҳумроқ бўлиб қолганди. У билан суҳбатдан кейин ёпиқ бюрода муҳокама қилишни тўхтатиш зарурдай туюлди. Бироқ, кеча бюрода бу ҳақда қарор қабул қилдик. Энди чекиниш мумкин эмас. Қароримиз бажарилмаса — коммунистлар олдида бебурд бўлиб қоламиз. Лекин, шу билан бирга аввалги шаштимиз ҳам сўнган, муносабати-

миз ҳам ўзгарган эди. Шундай экан, ёпиқ бюро бизга нима беради?..

Қаҳҳор Ҳамдамов, эҳтимол, умрида бунчалик танқидга дуч келмагандир. Унинг аҳволини уёқдан-буёққа тебранишидан, тўлганишидан сезиш мумкин эди. Уша топда уни қафасга солинган, рақибларга ташлавиш иложини тополмаган арслонга қиёсладим.

— Йўқ, ўртоқлар! — деди у туйқус бюро тугаши арафасида. — Шириновнинг колхоздан кетишига қаршиман. Хўш, колхозни ўтирғизсин, одамларни ҳар ёққа сочсин, энди ошингни оша, деб иссиқ жойга ўтказасизларми? Бу инсофдан эмас.

Ҳамдамов бош агрономни қўлдан чиқармоқчи эмаслиги, айни чоғда уни тавбасига таянтирмоқчи бўлаётганини ҳамма сезиб турарди. Йўқ, икки қўчқорнинг калласи ҳеч замонда бир қозонда қайнамайди. Бу — аниқ!..

...Вазият чигаллашди. Овозга қўйдик. Ҳамдамовга ҳайфсан, Шириновга қаттиқ ҳайфсан эълон қилинди.

Ҳазолар балки ўз таъсирини кўрсатар. Лекин энг муҳими, биз бюрода муносабат масаласида, бир-бирларини ҳурматлаш, қадр-қиммат хусусида яна анча фикрлар айтдик. Назаримда, бу гаплар изсиз кетмас...»

XXIX

Пахтазор узра ним қизғиш шуъла таралди. Уни томоша қилмоқчи бўлган каби Рустамов оҳиста ўрнидан турди-да, кун чиқиш тарафга юзланди: қип-қизил, йирик, лаълдай бўлиб кўтарилаётган қуёш ёғдуси кўзни қамаштирарди. Рустамов чўнқайиб ўтирганча битта тупдаги кўсакларни санашга киришди. Нарироқда эса Шойим нима қиларини билмагандай, у ҳам эгилиб, кўсак санамоқчи бўлар, баъзан охиригача тоқат қилолмай, яна ўрнидан туриб кетарди.

— Бўлар энди, домла, шудринг роса ивитиб юбордику, — деди у ниҳоят. — Нам тортиб, шамоллаб қоласиз.

— Ҳозир, Шойимбек, ҳозир кетамиз, — Рустамов яна нарироқ юриб, баланд ўсган бир туп ғўза кўсакларини иштиёқ билан санашга тушди. — Уҳ-хў, йигирма тўққизга соф кўсак? Олтитаси очилган. Яна ўнта муғжа бор, — дея у мамнун бош кўтарди. — Агар булар ҳам кўсакка айланса, иш ёмон бўлмайди. Қани энди, ҳамма майдонлардаги ғўзаларимиз ана шулардай серҳосил бўлса!..

Шойим секретарнинг ҳўл почасига кўз қирини ташлаб, кулимсираб қўйди.

— Куз яхши келса, ишларимиз зўр бўлади-да, Шойимбек! — дея Рустамов дилидаги қувончни шофёр билан баҳам кўрди. — Юзимиз ёруғ бўлади, ҳамма тортган азобларимиз чиқиб кетади.

— Бобойлар кўклам ҳам, ёз ҳам судралди, куз ҳам албатта чўзилади, дейишяпти.

Рустамов шахдам юриб, йўлга ўтди-да, машина ёнида тўхтади: «Дарвоқе, чоллар... Нажим бобо кичкина бир маслаҳатимиз бор, деганди-я!..

Узоқдан эшак минган, серсоқол қария кўринди. Машинага яқин қолганда эшакдан тушди-да, уни ариқ бўйидаги тўмтоқ тутга боғлади.

— Ассалому алайкум, отахон,— Рустамов унга пешвоз чиқди.

— Ваалайкум ассалом, барака топинг, болам, мингга киринг! — қария қўш қўллаб кўришди. — Кечаям йўлизда пойладим, билмай қолибман, қай маҳалда ўтиб кетибсиз.

— Ўзингиз биласиз, район катта... Хўш, отахон, бизга қанақа хизмат бор экан?

— Битта неварам бориди. Ушани бошини иккита қимоқчийдик.

Рустамов бу қарияни яхши биларди: колхоз ташкил этишда фаол қатнашган, колхоз, қишлоқ Советларида раис бўлган, бригадани бошқарган, бир неча орден-медаллар билан мукофотланган, икки-уч йилча аввал тантанали суратда пенсияга узатилган эди. Лекин қария ҳозир ҳам тинч ўтиролмас, фарзандларига кўмаклашар, мол-ҳолига қарашар, уйда ҳар йили битта-иккита бузоқ боқиб семиртирар, кейин уни колхозга пулларди.

— Раисдан сўрадингизми?

— Э, болам, раисга ҳозир тўй масаласида яқин йўлаб бўладими? Гапим ерда қолмасин, деб бормагандим.

— Ун кунча сабр қилишинг иложи борми, отахон?

— Иложи бўлганда сизди безовта қилардимми, болам,— беихтиёр чолнинг овози маъюслашди. — Билман, ҳозир қийин, бу йил пахта кечикди. Аммо-лекин аҳвол шунақа бўлиб қолди. Ҳадемай мактаб бошланади...

«Ҳозир битта тўйга рухсат этилса, эртага юз киши қабулхонага боради, йўлимни тўсади,— дея ўйлади у.— Кейин ўз-ўзидан тўйлар бошланиб кетади. Ҳамма тўй билан овора бўлиб, ғўза парвариши орқага сурилади... Лекин бу қария беҳудадан-беҳуда сарғайиб келмагандир, зарурдирки...»

— Неварайиз Тошкентда ўқийди, а?

— Ҳа, болам, Тошкентда. Келин ҳам ўқийди. Ўзимизди қишлоқдан.

Йиллар шунақа оғир келган пайтларда раҳбарлар тўйларни кўпинча август охирига тақаб борадилар. Тўйдан сўнг кўп ўтмай баъзи келин-куёв бир-бирларининг дийдорига тўёлмай ё ишга, ё ўқишга жўнаб кетади. Дарвоқе, бундай ҳол бир пайтлар ўзининг бошидан ҳам кечган: тўйдан бир ҳафта кейин Фазолат билан хайрлашган эди.

Қария ҳамон нажот кутиб қўл қовуштириб турарди. Рустамов беозор кулимсиради:

— Хўш, отахон, тўғрисини айтинг-чи, келинга қанча қалин солишди?

— Барака топинг, болам, қалинга барҳам бердиз-ку! — Чол бирдан жонланиб, соқолини сийпалади. — Келин ўзимизди колхоздан. Қалин пули солувчини юраги иккита эмасдир, болам.

— Тузук, — деб қўйди Рустамов.

— Аммо-лекин, қизил тўй деганиям қалин тўлашдан қолишмайкан, болам. Устол-устулни ясантириш ҳам мундайроқ одамни довдиратиб қўяди.

— Тўйни катта қилсангиз, шундай бўлади-да, отахон. Индамаса, бутун колхозни, ҳатто районни ҳам тўйхонага кўчириб келасизлар.

— Ўзбек умр бўйи болам-чақам деб, уй деб, тўй деб умргузаронлик қилади. Худога шукур, биз ҳам ўзбекмиз. Тўйга атаб, йиққан-терганимиз бор, сочамиз-да, шуни, болам.

— Гап бундай, отахон! — Рустамов чолнинг сўзини кесиб, малолсиз бир оҳангда сўзлади. — Майли, тайёргарликни кўраверинг. Мен раисингизга айтиб қўяман. Ҳар ҳолда, сиз ҳам олдидан бир ўтинг.

— Ўтаман, болам, ўтаман. Мартабайиз мундан ҳам зиёда бўлсин, болам, — у фотиҳага қўл кўтариб, дуо қилди. — Илоё...

Рустамов яйраб жилмайган кўйи:

— Лекин, келишиб олайлик, тўйни катта қилмай-сиз! — дея тайинлади.

XXX

Сентябрь ўрталарида, аини пешин маҳали Нажим бобо район қарияларидан қарийб икки юз чоғлисини ўзининг сўлим қароргоҳига таклиф этди. Боғнинг қоқ марказида жойлашган қариялар чойхонаси оқсоқолла-

ру онахонлар билан гавжумлашди. Ошпазлар, балиқпазлар, кабобчилар қамишдан бел боғлаб хизматда бўлдилар. Район социал таъминоти, касабачилар, савдо ташкилоти вакиллари шу ерда. Халқ театрининг артистлари, бадий ҳаваскорлар гўё қарияларнинг дилларини ром қилиш учун бас бойлашгандай бир-бирларига гал бермайдилар.

Зиёфат охирлаганда чойхона тўрини артистлар бир лаҳза тарк этдилар. Улар ўрнини райкомнинг бюро аъзолари ва бизга маълум уч қария эгаллади. Нажим бобо қисқача кириш нутқидан сўнг инқилоб, уруш ветеранлари ва меҳнат шон-шухрати клубининг раиси Турсун бобога сўз берди.

Бирдан ҳаммаёқ сув қуйилгандай жимиб қолди.

— Анчадан буён ҳаммамиз шундай йиғилмагандик, тузукроқ дардлашмагандик,— дея томоқ қириб, вазмин сўз бошлади Турсун бобо.— Бир пиёла чой баҳонасида сизлар билан гурунглашмоқчи бўлдик. Гурунғбоп дардларимиз ҳам, гапларимиз ҳам бор.

— Яхши ўйлабсизлар,— орқароқдаги каравотда оппоқ соқолларини селкиллатиб ўтирган бир чол овоз берди.— Чой баҳона — дийдор ғанимат!

— Дард? — Тўрга яқинроқ ўтирган, кўсанамо киши елка учирди.— Ол-а!..

— Ҳа, дард десаям бўлади. Ҳозир, оғайнилар, тандирга ёпилган нонлар айни етилиб, пишган чоғ. Нон тандирдан ўз вақтида узиб олинмаса, куйиб кетади. Бу нонлар катта тандиримиз — бутун далаларда пишиб, етилиб ётибди. Ахир уни етиштиргунча фарзандларимиз не-не машаққатлар чекмадилар, не-не балоларга гирифтор бўлмадилар. Бунга ўзларингиз ҳам гувоҳсизлар.

— Ўзимиз ҳам бошдан кечирдик! — деди қуйроқдан кимдир.

— Ҳа-да, ҳамма ташвишларни фарзандларимиз билан бирга баҳам кўрдик-да! — Турсун бобо бошини лиқиллатганча, таъсирчан овозда сўзини давом эттирди.— Ахир пешона тери билан яралган ҳосил деҳқоннинг фарзандидай гап-да! Ана шу ҳосил, ана шу бойлик энди елга беҳуда соврилмаслиги керак.

«Қариялар ҳам катта куч! — деган фикр беихтиёр Собит Рустамовнинг хаёлидан кечди.— Гап уларнинг қанча пахта теришида эмас, одамлар орасида «Ҳормал Бор бўл!» қилиб, кўриниб юришларида!..»

Кимдир совуқ луқма ташлади:

— Ўйлагандим-а, нима учун чақирди деб!..

Рустамов овоз келган тарафга қаради: ҳалиги кўса-

намо қария юзлари қип-қизарганча, кузлари куморланиб ўтирарди.

— ...Берган зиёфатлариңи энди бурнингдан булоқ қилиб чиқаришади...

— Э, жим ўтиринг-э! — Бир чўққи соқол қария ёнида ўтирган кўсани жеркиб ташлади.— Эшитгани кўясизми-йўқми?!

— Ким анави кўса чол? — Рустамов ижроком раисидан секин сўради.— Танийсизми?

— Биладан сал-пал,— дея нохуш жавоб қайтарди Мусаев.— Носфуруш. Бу ерга қандай келиб қолибди, ҳайронман. Битта-яримта ишбузуқи атайлаб юбордимикан?

— Район партия комитети, ижроком бизга ҳамиша эътибор бериб келяпти,— Валижон отанинг овози ҳарбийларга хос баланд жаранглади. Кўсанамо чол унга олайгандек аланглаб қаради.— Байрамлардаям, тантаналардаям тўрга ўтқазияпти, ҳурматимизни жойига қўйияпти. Ҳатто мукофотлардан ҳам қуруқ қолаётганимиз йўқ.

— Хизматни вақтида ўтказиб қўйгансиз, биродар!— кўса чол яна жим ўтиролмади.

Турсун бобо унга ўқрайиб қараганча:

— Сиз-чи? — деб сўради.— Сиз?!

— Биз ҳам вақтида ўтказиб қўйганмиз-да, биродар.

— Мен эслолмаяпман, сиз нима иш билан пенсияга чиққансиз? — Турсун бобо бошини қийшайтирганча қулоғини ўша тарафга тутди.— Урушда қон тўкканмисиз? Пахтазорда қўлингиз шилинганми?

— Ҳукуматти ишида ишлаганмиз, катта базани кўз қорачиғидай қўриқлаганмиз. Шунини учун ҳукумат пенсия бериб қўйибди.

Ундан сал нарироқдаги каравотда ўтирган жиккак бир чол:

— Носфурушлик учун денг, оқсоқол! — деди.

Гуррос кулги кўтарилди. Кўсанинг қип-қизил юзлари баттар қизариб кетди.

— Азизлар, шовқин-суронни бас қилайлик,— деди Турсун бобо ўрнидан туриб.— Кимнинг кўнглида қандай гапи бўлса, навбат билан чиқиб гапирсин. Менимча, бу ерга ҳеч ким мажбуран чақирилмаган. Ҳар бир қишлоқдан вакиллар сўрагандик.

— Носфурушни вакил қилганларга қойил эмасмиз!— деди шоп мўйловли, қошлари бароқ бир киши ўрнидан туриб.— Ё жим ўтирсин ёки туриб жўнасин. Йигинбузарлик қилмасин бу ерда.

— Мана-е! — дея кўсанамо чол жойидан туриб, этагини силкиди. — Жўнасам жўнаганим бўлсин-э!..

У бир зумда даврадан узоқлашиб, кўздан ғойиб бўлди.

Собит Рустамов ижроком раисига маънодар қараб қўйди. Бу қараш маъносини Мухторжон тушунгандек, секин бош ирғади.

Рустамов навбатдаги нотиқ — микрофонга хиёл энгашиб, бурро-бурро гапираётган озгин кишига диққатини қаратди. У ҳали анча ёш, бақувват кўринар, пенсионерга ўхшамасди. Уни Рустамов аввалдан танир, ўқитувчиларнинг август кенгашларида тез-тез учратиб турарди. Соғлигини анча йўқотиб қўйган, уйқусизлик касалига мубтало бўлган бу кишининг асаби чатоқ эди. Бу ҳақда бир ойча аввал қабулга келганида унинг ўзи гапириб берган, ўшанда у райком секретари ҳузурига машина сўраб келган эди.

«— Соғлигингиз бунақа аҳволда бўлса, қандай қилиб машина ҳайдайсиз, домла?»

— Э, укажон, энди ўзимиз машина ҳайдармидик... — деганди у. — Уғиллар учун-да. Уёқ-буёққа олиб бориш-саям ўзим ҳайдагандай бўламан, кўнглим кўтарилади.

— Майли, домла, кўнглингизни кўтариб юраверинг, — дея секретарь уни қувонтирган эди. — Август кенгашида албатта қатнашинг. Кўп педагоглар мукофотланадилар, сизни ҳам қуруқ қўймаймиз...»

— Мўътабар акалар, опалар! — дерди пенсионер-ўқитувчи ўтирганларга қараб. — Биз бош қўшмасак ҳам, пахтани териб оладилар, мажбуриятларни бажарадилар. Биз фақат суръатни тезлаштиришга, юртдошларимизнинг тезроқ юзлари ёруғ бўлишига ҳисса қўшишимиз мумкин. Ҳар биримиз ўртача ўн килодан пахта териб беролсак, бу — нур устига аъло нур! Ушанда район бўйича бир неча тонна ошиқча пахта топширилади. Бир ойда бу рақам процентларга яхшигина таъсир кўрсатади. Бу умумхалқ ишидан биз ўзимизни четга тортмаслигимиз керак, деб ўйлайман.

«Яхши! — деб қўйди ичида Рустамов. — Юракдан гапиряпти. Юракдан чиққан сўз одамларнинг юрагига бориб қўйилади...»

— Тагин бир гап, азизлар! — деди яна собиқ ўқитувчи. — Мана ҳозир районимиз четдан ҳашарчи олмаяпти. Уқувчилар ҳали сафарбар этилгани йўқ. Бундан жуда қувонамиз. Болаларимиз бемалол илм олсалар, дуркун ўссалар, нега қувонмайлик!

— Тўғри!

— Яшанг, домла!

— Бироқ, терим энди авжига чиқади, борди-ю, ҳаво айниб қолса, ҳаммамиз учун оғир кунлар бошланади,— деди у таъкидлаб.— Шундай пайтларда яна ўқувчиларга муҳтож бўлмасмиканмиз? Шу ҳақда бош қотирайлик. Ушалар учун ҳам биз боболари, бибилари кўксимизни қалқон қилишга тайёрмиз. Ахир, келажакнинг ибн Синолари, Берунийлари, Навоийлари йўлида ҳеч қанақа тўғаноқ бўлмаслиги керак-да! Ахир келажакни деб инқилоб қилинса-ю...

«Афсуски, ўқувчилар бобида ҳозир ваъда бериш қийинга ўхшайди,— деган фикр Рустамовнинг миясидан кечди.— Бу йил терим чўзиладиган кўринади. Бир ёқда пахта терилипти, иккинчи ёқда ҳалиям ғўзага ишлов бериш давом этапти. Шу кунлардаги ғўза гуллари агар совуқ урмаса, ноябрь бошларига бориб, оппоқ пахта бўлади. Чўлдаги кечки ғўзалар авжи ҳосил тугиш палласида. Шундай бўлгандан кейин раислар яна ўқувчиларни сўрай бошлайдилар...»

Туйқус, юқори партия-совет ташкилотлари томонидан берилаётган кўрсатмалар, айниқса, ғўзаларни тезроқ дефолиация қилиш, ҳосилнинг катта қисмини машиналарда териш — қисқа муддатда теримни тугаллаш тўғрисидаги топшириқлар унинг хаёлида жонланди-ю, қандайдир бетоқатлик вужудини чирмаб олганини ҳис этди: мазкур кўрсатмаларни бутун бюро аъзолари ҳамда раислар аллақандай сукут билан қабул қилмоқда эдилар. Топшириқни бажариш қийин иш эмас, уч-тўрт кун ичида ғўзаларга дори сепиб бўлинади. Кўп ўтмай, уларнинг барглари қовжираб, майдонлар оппоқ очилган чаноқлар билан яланғочланиб қолиши табиий. Аммо ғунчалар билан гулларнинг, гулдан чиққан, эндигина туршакдай тўппайган кўсакларнинг тақдири не кечади? Уларнинг баҳридан ўтиш — берилган ваъдани хавф остида қолдириш билан барабар.

Сон-саноқсиз кабутарлар бирдан парвоз қилгани каби қарсак янгради-ю, Собит Рустамовнинг хаёли бўлиниб кетди.

Пенсионер ўқитувчи давра сари юриб борарди.

— Раҳмат, домла! — деди Рустамов.— Бизнинг мақсадимизни тўғри англабсизлар...

Нажим бобо райком секретарига яқинроқ сурилиб, аста сўради:

— Энди ўзингизга сўз берсак?..

— Бундан уч-тўрт йил аввал бир неча пенсионер қарияларни ўзимча кузатган эдим,— дея Рустамов бамай-

лихотир сўз бошлади.— Тўғриси, бу кузатувларимни ҳеч кимга айтмагандим... Уларнинг кўпчилиги колхозчилар, айримлари турли лавозимларда ишлаган кишилар эди. Ҳаммалари олдинма-кейин пенсияга чиқувди. Яримдан кўпроғи бари бир тинч ўтирмади: ўз уйларида мол боқдилар, колхоз ишига қарашдилар, гоҳида ёшлар билан ёнма-ён туриб, уларга маслаҳатгўй бўлдилар. Ҳаётлари аввал қандай кечган бўлса, яна ўшандайлигича давом этаётганга ўхшарди. Иззат-ҳурматлари ҳам жойида эди.

— Берган худога ёқибди,— дея биров луқма ташлаганди, Рустамов жилмайиб, уни маъқуллади:

— Ишлаган ҳаммага ёқаверади, деяверинг. Йўқ, гап фақат бунда эмас. Мана энди иккинчи гуруҳдаги одамлар қисматини эшитинг. Улар пенсияга чиқишлари билан уйларига кириб, ётиб олдилар. Ҳатто кўчага чиқиш, ўтган-кетган билан гурунглашиш ҳам уларга малол келиб қолди. Ёру биродарларнинг тўй-маъракаларига ҳам хушлари келса — борардилар, бўлмаса — йўқ. Кўп ўтмай ўшаларнинг айримлари чўкиб қолди, бир хиллари эса, бунга ўзларинг ҳам гувоҳсизлар — тўшакни ҳамроҳ деб билдилар. Охири нима бўлди денг? — у одамлар сафига саволомуз бир қараб олди-да, яна ўзи жавоб қайгарди.— Тўшакдан қайтиб туролмадилар. Бу гапларни айтишимдан мақсад, отахонлар, онахонлар, аввало, сизларнингиз, доно маслаҳатларингиз — биз учун давлат. Шундай экан, ўша ҳаракатларни фойдали меҳнатга, фарзандлар ишининг равнақига қаратишга нима етсин!

— Баракалла! — деди бир қария уни маъқуллаб.

— Қимирлаган қир ошар!..

— Пахта теришдан қочармидик, ўзимизнинг нонимиз-ку!

— Яшанглар! — деди Рустамов завқи жўшиб.— Ҳимматларингизни ҳамиша қадрлаймиз! Айниқса бу йилги шароитда ҳимматларингизнинг қадри янада кўпроқ билинади. Пахта бамисоли еб турган нонимиз, уни увол қилмайлик!..

Шундан кейин Турсун бобонинг таклифи бўйича гурун-сухбат иштирокчилари — меҳнат ветеранлари районнинг барча кишиларига мурожаат қабул қилдилар. Эртаси куни мурожаат район газетасининг биринчи саҳифасида босилиб чиқди.

XXXI

Ёшу қари далага бутунлай кўчиб чиққандек, шаҳру қишлоқлар ҳувиллаб қолди. Район партия комитетида

ҳам фақат биргина навбатчи ўтирар, бирор янгилик ёки муҳим топшириқ бўлиб қолса, телефон орқали тегишли кишиларга етказарди. Бюро аъзоларига энг оғир ҳисобланган участкалар бириктириб қўйилган эди. Улар кечқурун соат ўндан ўн иккига қадар «Пахта штаби»да ўз участкалари тўғрисида ахборот беришар, айрим масалаларни муҳокама қилишар, янги топшириқлар олишарди. Штаб пахта заводида жойлашган бўлиб, уни Рустамовнинг ўзи бошқарарди.

Областда учта район гўё ким ўзарга пойга ўйнаётган каби дам бириси, дам иккинчиси ўзиб кетар эди. Боғистонликлар кейинги кунларда иккинчи ўринга тушиб қолгандилар. Шу боис биринчи ўринга чиқиш учун бир тану бир жон бўлиб тиришардилар.

...Тунги «гурунг» тугаб, энди ҳамма уй-уйига тарқалиб, бир оз ҳордиқ чиқариш учун имконият юзага келгандай эди. Бироқ, Қаҳҳор Ҳамдамов раислар сафидан чиқиб, биринчи секретарь ёнига секин юриб келди-да:

— Менимча, бошқа раисларнинг ҳам фикрича, Собит Қаримович,— дея дадил гап бошлади,— энди мактаб болаларини сафарбар қилмасак бўлмайди.

— Ҳозиргача улардан фойдаланмаяпсизларми?

— Тушдан кейин, икки-уч соат берган ёрдамлари нима бўларди, Собит Қаримович? Бошқа районларда болалар аллақачон...

Секретарь хона бурчагига, қатор терилган курслар тарафга кўз югуртирди. Гўё бюрога йиғилган каби ҳамма раислар, район ташкилотларининг раҳбарлари тизилиб ўтиришарди. Яқиндагина улар штаб бошлиғига, бюро аъзоларига бугун қилинган ишлар, терилган пахта хусусида ҳисоб беришган эди. Ҳозир эса машҳур раиснинг таклифи қандай қабул қилинаркин, дегандай унга илҳақ кўз тикишган эди.

— Облаstdан ҳашарчи олмадик-ку! — деб Қаҳҳор Ҳамдамов норози оҳангда тўнғиллади.— Студентларни рад қилдик. Қўшни районларда улар суръатга суръат қўшаяптилар. Бу кетишда ҳадемай рўйхат ўртасига тушиб қоламиз.

— Аввал ҳам сизга айтгандим, ўртоқ Ҳамдамов, ҳаммани ўз қаричингиз билан ўлчаманг деб! — Рустамов кескин эътироз билдирди.— Ёки ўшаларникидай, янги ерларда, аҳоли сийрак хўжаликларда ишлайсизми?

— Бизга ташқаридан кўмакчи керак эмас,— раис Қосимжон Қодиров гап қўшди.— Ўзимизнинг болалар ҳам етади.

— Қўйнидан тўкилса — қўнжиги-да, а?—кинояли кулди Рустамов.

Секретарнинг на унисига, на бунисига рўйхушлик бермаётганидан раислар ҳайрон эдилар.

— Албатта-да. Йил бўйи ҳаловат билмай меҳнат қилсанг-у, ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир, дегандай, ҳашарчилар келиб, колхозчининг ризқини шилиб кетса, яхшими? — деди яна Қодиров.

— Бу гап ўринсиз, ўртоқлар,— Қаҳҳор Ҳамдамов яна гап қўшди.— Ҳаммаларинг яхши биласизларки, бизни пахтамизгаям, пулимизгаям ҳашарчиларнинг кўзи учиб тургани йўқ...

Ногоҳ телефон жиринглади. Рустамов шошилмай дастакни кўтарди. Таниш овозни эшитиб, пешонаси тирришди. Бироқ, ноиллож стулга ўтириб, саволларга жавоб қайтара бошлади.

— Қалай, ўсиш каттами?— Нарёқдаги кишининг овози ўтирганларга ҳам баралла эшитиларди.

— Сал-пал.

— Қанча?

— Ун олти тоннача ўсиш бор, Ҳуррам Аббосович.

— Кам. Байроқдор район учун бу камлик қилади. Камида яна шунча ўсиш бўлиши керак, ўртоқ секретарь.

— Икки-уч кунда айтганингизга бориб қолармиз.

— Йўқ-йўқ, Рустамов, бунақаси кетмайди. Икки-уч кундан кейин талаб яна бошқача бўлади. Бугунни ўйласинлар. Яна йигирма тонна қўшсинлар.

— Қаердан қўшаман?

— Бир ҳаракат қилиб кўрсинлар.

— Бугун тугади, янги кун бошланди, Ҳуррам Аббосович.— Рустамов қизаринқираб, билагидagi соатига қаради, стрелкалар тунги бирга яқинлашиб қолган эди. Дастакда эса ярим зардали, ярим кинояли овоз эшитилди:

— Бунини биз ҳам билсак керак, ўртоқ секретарь?

— Ҳа, биласиз, лекин...

— Биздан кейинги область бостириб келяпти. Бунақа имиллашда байроқни ҳам бериб қўямиз. Узлариям икки қўллаб топширадилар.

— Имилламаймиз, Ҳуррам Аббосович, бор имкони-ятни ишга соламиз. Эртага яна ўсиш бўлади.

— Бугун-чи?

— Теримчилар ҳаммаси уйқуда-да, Ҳуррам Аббосович,— Рустамов ҳазилга буриб, кулди.— Уларни уйғотган тақдирда ҳам янги кун ҳисобига терадилар.

Дастакдаги киши сўз тополмай, жимиб қолди. Бироқ

бу сукут кўп давом этмади, обком секретари бошқа томондан ҳужумга ўтди:

— Теримчилар, майли уйқуда бўлсин. Машиналарчи? Улар абадий уйқудами, дейман?

— Машиналарга ҳам навбат келяпти. Ҳадемай...

— Балки ёрдамчи керакдир, ўртоқ секретарь. Бемалол сўрайверсинлар.

— Раислар рад этаяптилар, ўзимизнинг кучимиз етади, деяптилар,— Рустамов курсиларда қулоқларини динг қилиб ўтирган хўжалик раҳбарларига қараб, кулимсираб гапирди.— Биздан кўнглингиз тўқ бўлсин, отни қамчилаймиз, Хуррам Аббосович.

У дастакни жойига илди-ю, бир лаҳза индамай тирсагини столга тираганча ўй суриб қолди. Жимликни биринчи бўлиб, Қаҳҳор Ҳамдамов бузиб, яна ўзининг аввалги таклифига қайтди:

— Модомики, ўсишни таклиф қилишаётган экан, мактабларни сафарбар қилайлик.

— Бунақа илгарилаш ҳам вақтинча, Қаҳҳор ака,— орқароқда раислар панасида кўзга ташланмай ўтирган Тўхтамурод Турғуновнинг журъатсизгина овози аранг эшитилди.— Ҳамсояларда икки-уч кун ичида машина терими бошланади. Улар улоқни олиб кетадилар.

Бу гап Рустамовнинг ғашига тегди:

— Хўш, ўртоқ Турғунов, сиз ўзингиз нега машинада пахта термайсиз? — деб сўради.

Айтган сўзи ўзига ўқ бўлиб қайтишини Турғунов кутмаган эди, дафъатан нима деярини билолмай довдираб қолди. Ахир, бу колхозда машинада пахта терилмаслигининг сабаби секретарга аён-ку? Шундай экан, кўпчилик олдида юзни ерга қаратиш шартми? Нима қилсин энди: рўй-ростни яна такрорласинми ёки сукут сақласинми? Индамасанг, яна балога қоласан.

— Терамиз, ўртоқ Рустамов, терамиз,— деди у.

— Пайт пойлайсизми?

— Колхозчилар кармонларини сал қаппайтириб олсинлар, дегандим.

— Қўйинг, бунақа эски гапларни. Умуман ўртоқлар,— Рустамов кўпчилик ўтирган тарафга қараб мурожат қилди,— энди ғўзаларга дори сепишни бошлаш керак. Фақат белгиланган майдонларда.— У бир лаҳза сукутга чўмиб, нималарнидир ўзича мулоҳаза қилди-да, кейин яна қўшиб қўйди.— Жуда эҳтиёт бўлиб... Одамларга, мол-ҳолларга зарар етмасин.

Раислар индамай, бир-бирларига қарашди. Негаки, уларнинг мўлжалига кўра, ғўзалар яна ўн-ўн беш

кунча ўз ҳолига қўйиб берилиши, ғунчалар гулга, гуллар — кўсакка айланиши зарур. Шу мақсадда, анчамунча ғўза майдонлари яқинда суғорилган. Бунда ҳар гектар ерга тўрт-беш центнер пахта қўшилади. Албатта, буни биринчи секретарь ҳам жуда истаydi. Аммо табиатга, кеч кузнинг қанақа келишига ишониб бўлмайди. Ҳозир табассум қилиб, бағрини кенг очган қуёш эртага қовоғини уйиши ҳеч гап эмас. У тақдирда дефолиацияга ҳожат қолмайди — табиатнинг ўзи ғўза барглари қовжиратади. Борди-ю, табиат тантилиқ қилса, марра — деҳқонники! Бу икки ҳол райком секретарини иккилантирар эди. Бунинг устига қўшни районлар суръат отига қамчи босишган. Янги секретарнинг улардан ортда қолгиси йўқ. Борди-ю, сал бўшашгудай бўлса, Ҳуррам Аббосовичга ўхшаган одамларга роса баҳона топилади. Ахир кимнинг танқидга тоқати бор?

— Ваъдамиз анча катта-да, Собит Қаримович, — «Обод» колхозининг раиси сочлари пахмайган калласини чап тарафга қийшайтирганча озорсиз оҳангда эътироз билдирди. — Ҳозирдан дори сепишни бошласак, тамом, ривожланиш тўхтаydi. Бирор ҳафта, ўн кун сабр қилиш керакмиди?

— Энди кечиктириш ярамайди, ўртоқ раислар, — Рустамов қатъий фикрга келгандай уқтирди. — Икки-уч центнердан пахта тўплаймиз деб, қишгача чираниш, ҳаммани ҳалак қилиш яхши эмас.

— Рост, — иккинчи секретарь унинг сўзини маъқулади. — Узимизнигина эмас, шаҳарликларни ҳам, ўқувчилару муаллимларни ҳам сарсону-саргардон қиламиз. Гап эшитамиз.

— Ҳа, юқори ташкилотлардан танбеҳ еганимиз етар энди, — деди Мусаев яқинда обкомда бўлган йиғилишни эслаб. Унда Бўғистон райони машина теримига эътибор бермаётгани, ғўза баргини тўктиришга ҳанузгача киришмагани танқид қилинган эди. Бу эслатиш раисларнинг ҳам ҳушини жойига келтирди. шекилли, таклифга эътироз билдиришмади.

XXXII

Ҳашар масаласи бир лаҳза бўлса-да, райком секретарининг хотирасидан кўтарилмаган, бир неча кундан буён бутун хаёлини қамраб олган эди. Бироқ, кўрсатмалару ҳар хил таклифларга аниқ жавоб қилмасди. Ҳозир ҳам хайрлашув олдида эртанги ишлар бўйича қатор топшириқлар бериб, тонналарни ошириш асосий вазифа

эканлигини таъкидлади-ю, аммо қўшимча кучлар бобида ҳеч нима демади.

Тунги соат иккидан ошганда ҳам райкомнинг биринчи секретари шу ҳақда бош қотирарди. У ҳозиргина штабдан келган, сарпойчан ҳолда оёқларини пастга чўзиб, диван чеккасида ўтирар, кунбўйи этик қисивуда юрган панжаларини бир-бирига ишқалаб, қон юриштирар, гоҳида бўйнини бармоқлари билан уқалаб қўярди. Рўпарадаги очиқ эшикдан баданни жунжиктирувчи, салқин куз насими уфуриб турарди. Салқинлик елган сайин танаси яйраётганини ҳис этар, киприклари зилдай эгилиб, уни уйқуга чорларди.

«Бирор ойга мактабни ёпсак, осмон узилиб, ерга тушмас,— дерди у хаёлан ўзига.— Кўпга келган тўй. Йилнинг огир кечаётгани ҳаммага аён. Бунақа пайтда... Фақат шу йил... шу йилгина, холос!..»

— «Ёлгон,— дегандай бўлди унга иккинчи овоз. Аини маҳалда пенсионер муаллимнинг ёниб айтган сўзлари қулоқлари остида такрор жаранглагандай бўлди.— Ҳозир ўзингни кўрсатгинг келяпти. Обру, шуҳрат ширин бўлади. Йил огир келганини рўкач қилиш шунчаки баҳона. Ахир бирор йил ўнғай, қулай келганми? Ҳар йили, албатта бирор машмаша бор...»

Худди шу пайт хотини пахта гулли пиёлада юзасини юпқа қаймоқ боғлаган қатиқ кўтариб кирди-ю, уни ўйлар исканжасидан халос этди. Рустамов дарҳол пиёлани олиб, қошиқчада қатиқни аралаштираркан, хотинига назар солди. Фазолатнинг кўзларидан ҳамон уйқу ўчмаган, киприкларини аранг кўтарарди.

— Энди ухлайвер, онаси.

Хотини бошини кўтариб, эрига ялт қаради. Шу қараш билан киприкларини босиб ётган зилдай уйқу бирдан ўчиб кетгандай бўлиб:

— Мазоқ қилопсизми, Анвар,— деди гинали овозда.— Бир уйқунини олдим. Бирпас сизга қараб ўтирсам, нима қилибди. Чарчагансиз, тезроқ ёта қолинг. Ҳадемай тонг ётади.

— Зарари йўқ,— Рустамов пиёлани бўшатиб, хотинига тутди.— Яна жиндай ишим бор.

— Шу пайтгача юриб, иш тугамас экан-да. Ҳамма ором олопти. Сиз яна ишлайман дейсиз.

— Иш бўлгани яхши, онаси,— дея у кулимсираб, секин сўради.— Бугун теримга чиқдингларми?

— Чиқмай бўларканми, Анвар, қараб ўтирсак уят бўлади. Лекин бугун бир оз камайди-да.

— Ҳа...

— Меники озайгани йўқ, қизиз мактабдан кеч қайтди. Қасрига пахтаси кечагидан ўн кило кам бўлди.

Рустамов оҳиста ўрнидан туриб, хона ўртасида уёқдан-буёққа юра бошлади. Кейин очиқ эшик рўпарасида тўхтаб:

— Ҳадемай мактабларни ҳам ёпадиганга ўхшаймиз,— деди.

— Иложи бўлмаяптими?

— Бўлмаяпти,— Рустамов чуқур хўрсинди.

— Тинчизга қаранг,— деб қўйди хотини меҳрибон оҳангда:

— Болаларинг чарчамаяптими?

— Йўғ-э,— деди Фазолат ҳафсаласизгина.— Бизни чарчаганимиз қаёққа борарди, Анвар. Биз бир ухлаб туриб, яна кучга энамиз. Лекин сизга қийин, туну кун чопганиз-чопган. Бунақада соғлиқни бериб қўясиз.

— Парво қилма, онаси, иш юришиб турса, кайфият кўтарилади... Яхши кайфият — бу яхши соғлиқ, дегани.

— Билмасам,— деди Фазолат хаёлчан элпозда бош чайқаб.— Ҳар хил... қўрқинчли тушлар кўраман. Ишқилиб, ўзингга эҳтиёт бўлинг, Анваржон.

— Қўй, бунақа гапларни гапирма.

Фазолат хонадан оҳиста чиқиб кетди.

«Қани айт-чи, Рустамов, бугунги ишларингдан ўзинг розимисан? — дея у ёлғиз қолгач, эшик ёнидаги тошойна рўпарасида тўхтади. Унга ойнадан қийиқ кўзларининг четлари қизариб, қовоғининг пасти бир оз осилиб тушган, ранги хиёл оқаринқираб, ўскин соқоли питраб кўзга ташланиб қолган, ҳорғин акси қараб турарди. Қўлларининг кафтини иякларига босиб, юқори томонга қараб сийпалади, бармоқларини қизаринқираган кўзлари устидан айлантириб, пастга туширди. Негадир кўзи тингандай пешонасию икки чаккаси жимирлаб кетди.— Эҳ-ҳе, ўзи нима гап? Чарчоқ аломатими бу ёки шунчаки қон ҳаракатиданми?.. Э, шунгаям талвасами? Янгилик эмас-ку бу. Хўш...» — деди-ю, тонгдан шомгача босиб ўтган йўлларини, учрашувларни, суҳбат ва қисқа мажлисларни бир лаҳзада хаёл кўзгусидан ўтказди. Қилган барча ишларидан қаноатлангандай бўлди. Фақат Тўхтамурод Турғуновни хафа қилмаган бўлса агар!.. Ҳамма айб унинг ўзида: бўшанглик қиялпти, суръатни оширмаяпти. Рустамов ундан колхозни илмий асосда бошқарадиган ажойиб бир ташкилотчи чиқишини кутганди. Шу маънода бу хўжалик учун райком вакилини ҳам алоҳида танлаб ўтирмаган эди. Бироқ, раис ҳам, вакил ҳам ишончни оқлашмади. Иккаласи ҳам қаттиқ

дакки еди. Вакил четлаштирилди, ташкилотчилик қилолмагани, одамларни уюштириб, сафарбарликни кўнгилдагидай эпломгани учун пахта теримига жўнатилди. Эндиликда райкомнинг иккинчи секретари бу хўжаликни ўз назорати остига олган.

«Ҳақимжон Сувонов раиснинг кўзини мошдай очди,— дея ишонч билан дилида қайд этди Рустамов хонада уёқдан-буёққа юраётиб.— Қаттиққўллик қанақа бўлишини бир кўриб қўйсин. Шубҳасиз, раисда билим, деҳқончилик тажрибаси бор. Бироқ бу тажриба ҳам, билим ҳам ташкилотчилик билан, одамлар дилидагини сезиш билан, кимнинг нимага лаёқатини англаш билан қўшиб олиб борилган тақдирдагина фойда беради.— У тўхтаб, диван болишига панжасини босди.— Ҳа, бугунги энг муҳим ишлардан бири — ип-газлама комбинати филиалига жой танлаш бўлди. Умуман, тузук жой танланди. Бироқ, «Обод»нинг раиси тишини суғиргандай бўлди-да. Ахир, саккиз гектар экин майдони бирдан қўлдан кетса, қайси раиснинг юраги ачишмайди?»

Ногаҳон унинг кўз ўнгида бошини қуйи эгиб турган, хаёли паришон алфозда Ойиста пайдо бўлди-ю, юраги «шиғ» этиб кетди. Беихтиёр қимтиниб, алампок бош тебратиб қўйди.

«Шу қизга жабр қилмадиммикан? — дея ўйлади у сўнгра.— Кейинчалик пушаймон бўлмасмиканман? Негга илгарироқ бу қиз ҳақида жиддий бош қотирмадим. Мана энди бугун...»

XXXIII

Ёз бошларида Ойиста аввалгидан ҳам кўпроқ ўзига оро берадиган, Рустамовни кўрганда ноҳос гангиб қоладиган, аммо бари бир, ҳамма ишга улгурадиган чаққон қизга айланган эди. Собит Рустамов колхозларда, айниқса чўлда узоқ қолиб кетса, қаттиқ ташвишга тушар, безовталиги синиққан юзларидан дарҳол билинар, уни кўриши билан кўзлари чақнаб, қувониб кетар, ҳаяжонини босиб ололмас эди. Рустамов унга сал эътибор билан назар солса, юзлари, пешонасию қулоқларигача лолақизғалдоқдай қизариб кетарди.

«Тавба, бунга бирор гап бўлганми ўзи? — дерди ўзича Рустамов. Кейин мясига келган фикрдан бехос ҳушёр тортарди.— Наҳотки мени қўлга олиш учун уни тайёрлашган? Ойиста тузоқ вазифасини бажарса-я?! Лекин, ҳаракатида ясамалик йўқ-ку? Тавба, мени яхши кўриши... Ақл бовар қилмайди!..»

Иссиқ кунларнинг бирида котиба бир талай хатлар билан ҳузурига одатдагидан бошқачароқ — нйманиб кирган эди, Рустамов ўсмоқчилаб:

— Хўш, Ойистахон, аҳволлар қалай? — деб сўради.

— Раҳмат,— деди у кўзлари жавдираб.— Яхши-и...

— Сингиллар-чи? Ишларидан хафа эмасми?

— Вой, нега хафа бўларкан? — Ойиста бирдан бошини кўтарди: кўзлари янада чақнаб кетди.— Сиздан бирам миннатдор, бирам миннатдор. Онам бечора доим сизни дуо қилганлари-қилган. Авваллари мелиса билан бозорком ҳадеб безовта қиларди. Энди ташвишлардан қутулдик. Синглим кулчалар ёпяпти. Бошлиқлари мақтабди.

— Ҳа, яхши. Қичкинаси-чи?

— Шогирдлик даври тамом бўлди. Икки кундан бери коса-тавоқ чиқарадиган цехда мустақил ишляпти.

— О-ҳо, зўр-ку! — деди Рустамов курсига бамайлихотир ясланиб.— Энди маоши ҳам кўпайса керак.

— Бажарадиган ишига қараб, ошиб бораверармиш. Ўзи айтди.

— Отангиз ҳалиям ичаяптиларми?

Ойиста яна бошини қуйи эгиб олди, чеҳраси алланечук маъюслашди.

«Отаси учун уяляпти,— деган фикр Рустамовнинг кўнглидан кечди.— Йўқ, бу қиздан шубҳаланмаслик керак. Бундан хиёнат чиқмайди. Юраги тоза қиз. Мени яхши кўриши ҳақида ўйлашимнинг ўзи кулгили. Лекин... лекин!..»

— Парво қилманг, Ойиста,— деди Рустамов кўнгиладан оҳангда.— Отангиз ҳам ичмайдиган, тўғрироғи, ҳадеб ичмайдиган кунлар келади.

— Раҳмат,— қиз бошини хиёл кўтарди: киприкларида ёш томчилари йилтираб турарди.

— Э-э, Ойиста, кўнглингиз жуда бўш-да,— Рустамов кулимсираб, ўрнидан турди.— Ахир, шу гапга ҳам йиғлайдиларми?

— Ўз-ўзидан йиғлагим келаверади,— дея у бармоқларини кўзлари аралаш юзларига босди.

— Қизиқ, бирор сабаби бордирки...— Рустамов сўзининг давомини айтолмай, унга тикилиб қолди.

Ойиста боши қуйи эгилган қуйи:

— Билмийман,— деди.— Ўзим билмийман...— у кетишга чоғланди.

Аммо Рустамов унинг шу алфозда хонадан чиқишини хоҳламасди, кейин шу суҳбатнинг ўзидаёқ қизнинг

кўнгли қаъридаги сиру асроридан воқиф бўлиб қўйиш-ни истаётган эди.

— Ойиста, балки бошқа бирор жойга кетиб ишлагингиз келаётгандир. Яширмай айтаверинг.

Бирдан Ойиста қўлларини юзидан тушириб, Рустамовга илтижоли, мўлтираб қаради. Аммо бирор нима дейишга журъат этолмади.

Рустамов гўё бепарво сўзида давом этди:

— Тўғри, бу ерда маош кам. Кўпроқ маош берадиган...

— Йўқ, керак эмас, домлажон,— дея қиз ёлвориб, бош чайқади.— Менга шу маошнинг ўзи етиб ортади. Шуниям онамга элтиб бераман. Фақат мени ҳайдаманг, домлажон?..

— Сизни ҳайдамоқчи эмасман, синглим, фақат...

Ойистанинг кўзларида яна ёш ҳалқаланди, қип-қизил гунчадай чиройли лаблари асабий титраб, пичирлади:

— Ҳайдаманг, домлажон... Тўғриси, шу ерда, сизнинг ёнингизда бўлсам, ҳеч ниманинг гашвишини чекмайди-гандайман...

Ҳаяжон билан, энтикиб айтилган сўзлар Собит Рустамовнинг вужудига ёқимли, сирли бир ҳовур бўлиб киргандай туюлиб, юраги жимирлаб кетди. Тилига бирор бир маънили калима келмай, қизга бир дам хаёлчан термилиб қолди. Қоп-қора икки ўрим сочининг биттаси сийнаси узра пастга осилиб тушган, учлари жингала ҳосил қилиб, тепага қармоқдай қайрилган эди. Жухуд нусха — қизил атлас кўйлак устида бир ўрим соч тўлганиб ётарди. Айни топдаги ҳолати уни янада гўзал кўрсатарди. Балки ҳаминша, аслан дилбар бўлгандир у. Фақат Собит Рустамов унчалик эътибор бермагани учун уни пайқамай келгандир.

Собит Рустамов кўзларини пирпиратиб, сархушликдан қутилган каби қаддини ростлади.

— Йўқ, Ойиста, сизни ҳайдамайман,— деди ниҳоят бир қадар овозини кўтариб.— Лекин сизнинг келажагингизни ўйлашимиз керак-да.

— Келажагимни? — Қизнинг кўзлари катта-катта очилиб, қандайдир қувончли, умидвор чақнади.

— Ҳа, келажагингизни. Уйлаб қарасам, бу ер сизга ҳеч нима бермас экан.

Яна бирдан қизнинг елкаси чўкиб, жуссаси кичрайди. Аммо кўзларидаги надомат ифодалари дил ўртар даражасида аёвсиз эди.

— Рост-да, бу ерда нимани ўрганасиз?! — деди Руо-

тамов нигоҳини ундан олиб қочиб.— Одамларни қабулга киритиб, чиқаришними? Машинка чиқиллатишними? Бу ишлар ҳамманинг ҳам қўлидан келаверади. Шундай эмасми, Ойиста?

Ойиста бошини кўтариб Рустамовга кўз тикди. Унинг кўзларида ниманидир тушунмаганлик, ҳайронлик, ўз навбатида ярим гуноҳкорлик ифодалари қоришиб кетганга ўхшарди.

— Умуман, райкомда ҳаммамиз одамларга хизмат қиламиз,— деди Рустамов қизга изоҳ бериб.— Сизнинг ишларингиз ҳам шунақа-ю...— У каловланди...— Фақат чой дамлаб бериш, қатиқ келтиришни ҳисобга олмасак,— дея кулимсираб қўйди сўнг.

Бу кўнгилсиз суҳбатга тезроқ чек қўйилишини кутанган қиз баҳона топилганидан суюниб:

— Кечирасиз, домлажон,— дея чойнак томон интилиб, сўради.— Чой дамлаб келайми?

— Йўқ, раҳмат,— Рустамов кулиб юборди. Сўнг жиддий тортиб, давом этди.— Мен ўқишингиз тарафдориман. Сизни яхшигина бир ўқишга юборсак, дегандим.

Ойиста бу тақлифни кутмаган эди, бирдан мунгайиб:

— Ўқишга? — деди.

— Ҳа. Областда, тўқимачилик комбинатида бир йиллик курс очилган. Шунга қизлардан сўрашапти. Газлама тўқувчи ёки йигирувчилик касбини ўрганиб келасиз. Унгача ўзимизда филиал қурилишиям тугайди... Мабодо бирор ёрдамим керак бўлиб қолса, хоҳлаган пайтингизда келиб айтаверасиз.

Қизга бу сўзлар ғоятда қатъийдай, энди уни рад қилиб бўлмайдигандай туюлди. Тўғриси, у рўпарасидаги одамнинг бирор сўзини ҳам қайтаролмаслигини тушунарди. Шу боис бир зум сукутга толиб, оёқ учида ер чизди.

* * *

Қизнинг киприкларида ёш кўриб, Сожида Баҳриева ҳайрон бўлиб қолди.

— Ҳа, сенга нима бўлди, Ойиста? — дея у дарҳол қизга пешвоз чиқди.

Елкасидан тутганча стол рўпарасига бошлаб келди.

Ойиста ўтирмади, туйқус Сожиданинг кўксига бошини қўйиб, йиғлаб юборди.

Баттар таажжуби ошиб, Баҳриева унга ҳайратангиз тикилди. Ойиста кўзларига рўмолчасини босди. Сожида қизга курси суриб, ўзи ўрнига ўтди.

— Қани, айт-чи, ким билан уришдинг? — деб сўради Баҳриева.

Ойиста курсига ўтираётиб, бош тебратди: «Ҳеч ким билан».

— Унда нега йиғладинг?

— Сиздан бир нима сўрасам, хафа бўлмайсизми, опажон?

— Йўқ, хафа бўлмайман. Сўрайвер.

— Сиз бировни севганмисиз?

— Ҳм-м... Шундай дегин?..— Баҳриева жилмайиб, столни чертмоқлади.— Демак... Табриклайман! Ахир, бу яхши-ку!

— Кечирасиз... ўзингиз...

— Севмайдиган киши камдан-кам бўлади, синглим... Қани, ўзингдан гапир. У йигит ҳам сени яхши кўради-ми?

Ойиста иккала кафтини юзи аралаш кўзларига босиб, бошини чайқади. Бармоқлари орасидан бир неча томчилар сизилиб чиқди.

— Буни аниқ биласанми? Балки севар. Ахир, сенда-қа қизни севмай бўларканми?

— Мен у кишига арзимайман.

— У кишинг ким?

— Сожида опажон, илтимос, айтинг, мени анави ўқишга юбормасинлар? — дея Ойиста қўлларини тушириб, стол қиррасига тиради.— Илтимос қиламан, мен учун орага тушинг.

— Қайси ўқишга?

— Анави бор-ку, ип йигиришни ўргатадиган...

— Курсгами? Хоҳламасанг, борма!

— Йўқ деёлмадим...

— Кимга?

— Домлага...

— Собит Қаримович мажбуран жўнатмоқчиларми?

— Йўқ... ихтиёримга қўйганлар.

— Унда жудаям осон экан-ку?!

— Осон эмас, Сожида опажон, у кишининг гапларини қайтаролмайман...

— Сени тушундим, Ойиста, буёғини ўзим Собит Қаримовичга тушунтириб қўяман.

«Нимани тушунтирасиз, опажон-эй? — деган ўй кечди унинг хаёлидан.— Қошки мени тушунган бўлсангиз. Тушунсангиз...»

— Йўқ, опажон, илтимос, айтманг! — Ойиста райком секретарига жавдираб қаради.— Майли, ўқишга борсам бора қолай...

— Тавба, сенга бир нима бўлганми ўзи? — Баҳриеванинг жаҳли чиқди. Қаддини тиклаб уф тортди.

— Нима қилай, опажон, домлани ташлаб кетолмайман...

— А?! — Баҳриева донг қотиб қолди.

Ойиста қўрқиб кетди. Аммо бирор нима дейишга журъат этолмади.

— Ораларингда бирор нима бўлганми? — Баҳриева негадир шивирлаб сўради.

— Йў-йўқ, ҳеч нима, опажон! Унақа деманг, опажон, у киши ҳеч нима билмайдилар.

— Билмайдилар?

— Чин сўзим... Мен ўзим...

— Сен эсингни еб қўйибсан-ку, Ойиста! — деди Баҳриева бирдан тумшайиб. — Ахир, ҳеч ўйлаб кўрдингми?..

— Бошқа ҳеч нима кўнглимга сизмайди, опажон...

— Тентак! — Баҳриева бош тебратиб, лабини қимтиди. — Собит Каримович сезганми?

Ойиста елка учирди. Баҳриеванинг хавотири кучайди.

— Уқишга кетганинг маъқул экан, Ойиста.

— Ахир, мен...

— Узингни ҳам, Собит Каримовични ҳам бадном қилишинг мумкинлигини ўзинг биласанми?

Ойиста курсига букчайиб, кўзларини катта очганча райком секретарига қаради.

— У киши бирам яхшики, опажон!..

— Э, гўдак, гўдак! — Баҳриева кулиб юборди. Кейин кафтини иягига тираганча қизга бир дам тикилиб қолди. — Афсуски, менинг куним бошингга тушибди.

— Вой, сиз ҳам шунақа бўлувдизми?

— Шунга яқинроқ. У йигит билан бирга ўқирдик. У курс бошлиғийди, мен комсомол ташкилотининг секретарийдим...

— Сиздан каттамиди?

— Ҳа, тўрт ёшгина... — Сожида чуқур хўрсинди. — Жуда зўр йигит эди... Ҳеч кимга сўзини бермасди... Лекин менга тик қараёлмасди. Мен ҳам ундан бошқа ҳеч кимни истамасдим. Буни у сезмасди, албатта.

— Унда нега...

— Бир куни шаҳарда ёш бир жувон, икки кичкина бола ҳамда бир аёл билан етаклашиб юрганини кўриб қолдим: онаси, хотини, болалари экан...

— Вой-й!..

— Дардим ичимда қолиб кетди...

— Ахир, севгансиз-ку?!

— Ҳа. Ҳалиям эсимдан чиқаролганим йўқ... Муҳаб-

Эт бир олманинг икки палласидай бўлгани яхши, синг-
шим. Яна шуни билиб қўйки, ҳар қандай туйғуни ҳам
қўл билан жиловлash мумкин. Ахир, севги фақат қовуш-
моқ, деган гап эмас-ку!— дея Баҳриева ўрнидан тур-
ди.— Ҳўш, нима дейсан бу гапга, Ойистажон?

— Билмасам, опа...

— Яқин кунлар ичида севги, оила, бахт мавзуида
антиқа бир баҳс ўтказмоқчимиз. Район маданият уйида.
Баҳсга колхозларнинг маданият бўйича раис муовинла-
ри ҳам қатнашади. Шунга сен ҳам албатта иштирок эт,
кўпми?

— Мени курсдан қолдирасизми, опажон?

— Энди йўқ! — дея Баҳриева кескин бош чайқади.—
Сен бу ердан кетишинг керак!..

* * *

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, Ойиста билан хайрла-
шишга тўғри келди. Бироқ ўшанда ҳам у хайрлашиш
учун биринчи секретарнинг кабинетига киришга журъат
этолмади. Қачон чақиршса, ўшанда эшик очишга одат-
лангани туфайли секретарнинг ўзи чиқиб қолишини ку-
тиб, қабулхонада ўтираверди. Энди унинг ўрнида рай-
комнинг умумий котиб-машинисткаси ўтирарди. Унинг
«кирасизми?» деган сўроғига бош тебратиб қўя қолди,
холос.

Қабулхонада ҳеч ким қолмаганидан сўнг, бир оз ўтиб,
Рустамовнинг ўзи чиқди. Машинака рўпарасида ўйчан
ҳолатда тик турган Ойистани кўрган заҳоти:

— Э, келинг, Ойиста қиз, кўринмай кетдингиз? — деб
юборганини ўзи ҳам сезмай қолди. Қиз кўзларини кат-
та очиб, ҳайрат билан қарагандагина дарҳол ўзини ту-
тиб, ундан аҳвол сўради:— Қандай, ҳамма ҳужжатлар
тайёр бўлдимми?

— Ҳа.

— Сизга оқ йўл! Индинга Баҳриева опангиз ҳамман-
гизни ётоқхоналарингизга жойлаштириб келади. Эрта-
лаб менга хабар қилишувди,— деди-ю, кейин кўзлари-
ни ярим қисганча, ҳазилнамо гап қилди:— Агар ўқиш-
дан ташкилотчи бўлиб қайтсангиз, аввал комсомолга,
кейин яна ўзимизга олишимиз мумкин. Буёғи энди ўзин-
гизга боғлиқ. Файрат қилинг!— У қўлини узатди. Ойис-
та довдираб қолди— аввал Рустамов қўлини нега чўз-
ганини англолмади, сўнг юзларига қирмизи ранг тош-
ганча қўлини узатиб:

— Хайр,— деди. Унинг қўлигина эмас, овози ҳам тит-

раб кетди. Негадир райком секретарининг ҳам бармоқлари титраб, юзлари қизарди.

Айни шу дамда қиз ўзи кутмаган ҳолда бирдан дадиллашди-да:

— Домла, сизга бир гапим бор,— деди шошилиб.

Рустамов шарт ўгирилди-ю, қизнинг алланечук жовдираётган кўзларига синчков тикилиб, қандайдир бир муҳим гап борлигини англади:

— Қани, ичкарига кирайлик-чи,— дея у кабинет эшигини очиб, Ойистага йўл берди.

Қиз ҳамон ҳаяжонланар, титрар эди.

— Илтимос, домлажон, мени ҳақимда ёмон хаёлга борманг,— деди ниҳоят Ойиста кабинет ўртасида тўхтаб.

— Асло! Сиз жудаям яхши қизсиз, Ойиста.

— Раҳмат. Фақат сал кечикиб айтаяпман.

— Кечикиб? Қизиқ. Нима экан у?

— Домлажон, шубҳали жувонлар ёки қизларни ёлғиз қабул қила кўрманг!

— Нега?— Рустамов бирдан қизарди.— Мени шунақа... ёмон одам деб ўйловдингизми?

— Йўқ, йўқ, домлажон, ундай деманг. Дунёда сиздан яхшироқ одам йўқ! Лекин сизга туҳмат қилишларидан...

— Туҳмат? Ким туҳмат қилади?— деди Рустамов ўктам овозда.

— Суннатов деган одамдан эҳтиёт бўлинг, домлажон.

— Суннатов?— Рустамов бирдан сергакланди.— У менга қандай туҳмат қилиши мумкин?

— У сиздан ўч олиш учун ҳеч нимасини аямайди...

Гапим шу, домлажон!— дея қиз орқасига тисарилди.

— Сизга катта раҳмат, синглим,— деди Рустамов ҳаяжон аралаш миннатдорона овозда.— Менга кўп нарсани ойдинлаштириб бердингиз.

— Хайр, соғ бўлинг, домлажон!— Ойиста эшикни аста ёпиб, қабулхонага чиқди...

* * *

Ушандан буён Рустамов қизни қайта кўрмаган эди. Аммо бот-бот унинг сиймоси беихтиёр кўз ўнгига жонланарди. Шундай кезларда Рустамов ўз қилмишидан мамнундек бўларди. Хаёлини кўпинча Суннатовга бурар, унинг сўнгги қадам олишларини ўзича таҳлил қилар, бўлажак антиқа «фитна» қачон юз бераркин, деб ўйларди.

Мана, бугун Ойистани райкомга кираверишда, бино ичкарасидаги кичик китоб дўкони рўпарасида кўриб

қолди. Китобларни хаёлчан кўздан кечираётган қиз қадам шарпасини эшитиб, бирдан ўгирилди-ю, Рустамовни кўриб, кўзлари чақнаб кетди.

— Ҳорманг, Ойиста қиз,— дея Рустамов ундан ҳолаҳвол сўради:— Уқишлар жойидами?

— Раҳмат, домла,— Ойиста энди дадилроқ жавоб қайтарди.— Индинга пахтага жўнаяпмиз.

— Э, шунақами, сизларни ҳам тинч қўйишмадими?

— Шаҳарда ҳеч ким қолмаяпти. Бир кунга жавоб олиб келдим.

— И-ҳм...— деди-ю, Рустамов бир лаҳза ўйга чўмди. Шу орада қиз уни бир янгиликдан хабардор қилди:

— Райкомда ишлагансиз деб, қизлар ҳол-жонимга қўймай комсорг қилиб сайлашди.

— У-ҳў, жуда зўр-ку! Энди ғайрат қилинг, синглим, шояд комсомол ходими бўлиб кетсангиз. Айтганча, филиалимизда ҳам комсомолларни бошқаришингиз мумкин. Филиалнинг асосий ишчилари сизга ўхшаган ёшлар бўлади.

— Хўп, раҳмат, домла,— деди Ойиста майингина жилмайиб,

Рустамов бош силкиган кўйи хайрлашиб, йўлида давом этди.

Қиз ҳақидаги хаёллар уни кун давомида тарк этмади. Мана ҳозир ҳам бир кунлик фаолият хусусидаги ўйлари яна Ойистага келиб туташди. Хонанинг у бошидан бу бошига секин юраркан, уйқуси тамоман ўчган, қизнинг қиёфаси кўз ўнгидан нари кетмас, юраги ҳамон бетоқат тепарди. Бироқ, б,у ҳолатга нуқта қўйиши, эртанги кун учун куч йиғиши — ҳордиқ чиқариши зарур эди. Шунини ўйлаб, охирида: «Умуман, тўғри иш қилдим,— дея ўзига таскин берди. Бу таскин-тасалли унга бир оз хотиржамлик бахш этдию чироқни ўчириб, ётоқхонаси сари юрди. Аммо шу топда қоронғулик қаъридан ногоҳ кўз ўнгида икки қўлини кўксига босган, тилла тишларини кўрсатганча ишшайиб, Суннатов пайдо бўлди. Рустамов тажангланиб, қўл силтади...

XXXIV

— Ҳали умид узганимиз йўқ, Собит Қаримович,— деди Истамов гуноҳқорона овозда.— Бари бир топамиз. Ана унда...

— Демак, сизнингча,— секретарь Истамовнинг сўзини кесди,— ўқувчилар дастхатини текширишдан бирор натижа чиқмайди.

— Мен шундай фикрга келдим. Битта мактаб қолди, холос, текширилмаган.

— Мана бу хатни ҳам қўшиб олинг.

Рустамов шундай дея шимининг орқа чўнтагидан тўрт букланган, конвертга қисқич билан қистирилган хатни капитан сари итқитди. Капитан дарҳол уни олиб, конвертдан ажратди-да, хат охирига кўз югуртирди. Кўп-лаб киши имзо чеккан, аммо битта ҳам фамилия кўрсатилмаган эди.

— Қаранг, Собит Қаримович,— Истамов ўрнидан туриб, райком секретари ёнига келди-да, хатдаги имзоларга бармоқ нуқиди,— ҳаммаси битта кишининг, мана шу хатни ёзган одамнинг қўли. Қичик «а»нинг илмоғи, «н» ҳарфининг «п»га ўхшаб кетиши ҳаммасида бир хил.

— Фикр юритиши, жумла қуриши ҳам аввалги хатларга яқин, чоғимда? — деди ўйчан ҳолда Рустамов.— Эҳтимол ўша ифвогарнинг ўзидир.

Шу топда Рустамов юмалоқ хатдаги бир неча жумлани эслади-ю, бирдан қовоғи уйилди. Уша жумлалар остига Марказкомда икки марта қизил сиёҳ билан чизиқ тортилган, обком секретарининг диққатига ҳавола қилинган эди.

«Рустамов босар-тусарини билмай қолди,— дейилган эди унда.— У ўзига ёқмаган яхши кадрларни ишдан бўшатиб, ўзига яқин кишиларни қўйяпти. Бизни «Обод» колхозимиздаям деярли кўпчилик яхши кадрларни йўқ қилиб бўлди...»

— Менга қаранг, капитан, сиз Суннатовни яхши биласизми? — деб сўради у дафъатан.— Қанақа одам у?

— Нима десам экан... умуман, биламан.— Капитан секретарнинг кўзларига синчков назар солди.— Сохта мулойим... писмиқ десамми...

— Шу одамни ўзига сездирмай бир кузатувдан ўтказмайсизми?

— Тушунарли, Собит Қаримович.

— Лекин сездирмасдан! Кейин...— Рустамов каловланди.— Бўпти, натижасини кейин хабар қиласиз,— Рустамов ўрнидан туриб, кабинетда уёқдан-буёққа юра бошлади. Милиция капитани салмоқли қадам ташлаб, ташқарига чиқди.

XXXV

«Халқ орасида «Кўринмас бало оёқ остида», деган нақл бор. Бу фалокат ҳам кутилмаганда, кеча юз берди. Шундан бери калтаклаб ташланган одам сингари қарахт

бўлиб юрибман, гоҳида виждон азобида қийналаман...»

Мўлжал бўйича Рустамов ўзининг колхозини кўздан кечириши зарур эди. Ҳануз шу ерда яшаётгани, ўтганда ҳам, қайтганда ҳам назорат қилиб туриши туфайли бу хўжаликка райком вакили беркитилмаган. Бу ердаги ғўвалар бўлиқ, ҳосил мўл, пахталар чаман бўлиб очилипти. Терим суръати ҳам жадал — ҳозирча районда учинчи ўринда. Ҳадемай, пешқадам бўлишлари ҳам мумкин.

Бундан кўнгли кўтарилиб, тушлик қилиш учун ўз уйига борди. Угай онасининг тоби йўқ эди. Аввал уни кўриб, ҳол-аҳвол сўради. Уларнинг уйлари бир-бирига тутшиб кетган, битта эшик орқали кириб-чиқишади. Кампир инқиллаб-синқиллаб, қайнатма шўрва тайёрлабди. Нева-раларини эрталаб тайинлаб қўйган экан, шўрвага она-си билан бирга етиб келишди. Ҳовли юзидаги ёғоч каравотга ўтиришди. Очиқ ҳавода, куз офтобида тобланиб ўтириш ҳаммаларига ҳам хуш ёқарди.

Шўрва ичиб ўтиришганда кенжа қизининг шавқи сустиги отанинг диққатини тортди. Қизалоқ шўрвани ёлғондакам «чўқилаб», пиёзларини териб ташлаб ўтирарди.

— Ҳа, Шойи қизим, нега шўрвангни ичмаяпсан? — деб сўради ундан отаси.

— Қорним тўйди,— Шоҳида ярим қийшайиб, лабларини қимтиди.

— Шўрванг шундай турибди-ку, қандай қилиб қорнинг тўйсин?

— Нон едим. Шўрвани ичгим келмаяпти, дадажон.

— Ич, ича қол, қизим,— дея уни бувиси қистади.

— Шунга ичмай, жоон дада? — деб ялинди Шоҳида.

Рустамов индамай қизига синчков разм солди. Юзлари анча қорайибди, озибди. Лабларининг пасти кўкимтирга ўхшайди. Унинг ўзи азалдан нозик. Лекин ўқишга қаттиқ берилган. Гоҳо китоблар бўйича ота-бола савол-жавоб ҳам қилиб олишади. Бироқ кейинги бир йил ичида қизи китоб ўқишда отасини орқада қолдириб кетди. Бунисига Рустамов унча парво қилмасда, лекин унинг салга шамоллаб, касалга чалинишидан ташвишга тушади. Ҳозир ҳам афтига қараб, юраги ачишди. Нозиклиги пахта теримида билинган. Иштаҳаси йўқлиги ҳам шундандир, деган ўй кечди хаёлидан.

— Бугун қанча пахта тердинг, Шойи?

— Тушгача ўттиз икки кило. Бугун олтмишга етказаман.

— У-ҳў, тузуксан-ку! Кеча қанчайди?

— Кеча эллик уч кило терувдим.

— Овқат емасанг, йиқилиб қоласан, қизим, кейин пахта ҳам теролмайсан,— деб отаси қизига уқтирди-ю, кейин Фазолатга секин:— Кўп зўриқтирмаслик керак,— дея шипшиди. Онаси елкасини қисиб, Шоҳидага мўлтираб қаради: қизидаги нохуш ўзгаришни аниқ пайқагандай бўлиб, жимиб қолди.

— Ҳеч ким мажбур қилгани йўқ, дадажон,— деди Шоҳида қувноқ овозда.— Дугонам билан ким ўзари ўйнадик, унга ҳеч етолмайман.

— Ким у дугонанг?

— Шойим акани қизлари-да!— деди Шоҳида. Рустамов шофёрнинг дуркун қизини кўз олдига келтирди. У анчагина бўйчан ҳамда соғлом. Шоҳида билан бир синфда ўқийди, кўпинча бирга дарс тайёрлашади. Шоҳиданинг айтишича, у математикадан жуда паст ўқийди. Ҳатто ҳанузгача кўпайтирув жадвалини ёддан айтиб беролмайди. Аммо унинг ўзига хос ажиб, жарангдор овози бор. Рустамов унга бир неча марта шеърлар айттирган...

— Дада, акамдан хат келди.

— Қачон?— Рустамов қизига қош чимирган Фазолатдан сўради.— Нимага шу пайтгача айтмай туриб-сизлар?

— Эрталаб келувди. Онам даданга айтма, девдилар.

— Ҳа, нимага айтмаслиги керак? Соғлиғи дурустмикан?

— Соғлиғидан нолимаган-ку...

— Қани хат?

Шоҳида ўрнидан туриб, чопқиллаганча нариги ҳовлига борди-ю, бирпасда хатни келтирди.

— Овоз чиқариб ўқи.

Шоҳида каравот чеккасига ўтириб, шамоллагандек— манқароқ овозда хатни ўқий бошлади.

«...Мендан ташвиш тортманглар. Шаронтимиз ёмон эмас. Барак иссиққина. Фақат бир оз тикилинч. Дим. Шунисиям яхши экан, совқотмаяпмиз. Мен иккинчи қаватдаман. Сичқон кўп. Ухлаганда устимизда ўйноқлаб юради...»

— Оббо, шуниси чатоқ экан-да,— Рустамов уф тортди. Шоҳида ўқишдан тўхтади.— Кузда сичқонлар ўзини иссиққа, ейимликлар бор ерга уради-да, сабил...

«...Зерикмаймиз. Биринчи қаватда телевизор бор. Гоҳида кино келтиришади, концерт қўйиб

беришади. Фақат пахта камлиги бир оз қийнайди. Кўпинча нормани бажаролмаймиз. Бажаришга мажбур қилишади. Жуда кечгача қолиб кетамиз. Биз келгунча обиевфон ҳам тугаб, қозонни ювиб қўйган бўлишади. Икки марта шундай...»

— Вой, болам бечора...— титроқли, йиғили овозда нидо қилди буви. Рустамовнинг қошлари чимирилиб кетган эди. Шоҳида эса ҳамон ўша оҳангда ўқишда давом этарди.

«...Пулим тамом бўлди. Тезроқ пул юборинглар. Онажон, хатимни дадамга билдирманг...»

— И-и, пулни нима қиларкан? Терган пахтасига ҳақ тўлашади-ку?

— Билмайсизми?

— Нимани?

— Табелчилардан пахта сотиб олишини. Ўзи айтган. Бултур ҳам шу пайтларда пул юборувдим.

— Вўҳ ярамас! — дея Рустамов беихтиёр ўрнидан туриб кетди.

— Фақат ўғлиз шундай қилганда хафа бўлсайиз, майлийди. Кўпчилик шунақа қиларкан.

— Зарур кийим-кечак, ейимлик ул-бул нарсаларни посилка қилиб жўнатинглар. Лекин бир сўм ҳам юборма!

Шу пайт еттинчи синфда ўқийдиган ўртанча ўғли нариги хонадан туриб:

— Дада, ҳо дада, телефонга! — деб қичқирди.

Рустамов пиёладаги чойни хўплади-ю, дарича томон чаққон одимлади. Даҳлизга кираркан:

— Ким? — дея ўғлидан сўради. — Қаердан?

— Жавлон акам.

— Ҳа, Жавлонбек, нима гап? — деди Рустамов дастакни қулоғига тутиб.

— Обкомдан кўнғироқ қилишди.

— Хўш?

— Аброр Сатторович йўлга чиқибдилар. Қўшни район орқали. Йўл-йўлакай бизни районда ҳам бўларканлар. Узоққа кетиб қолмас экансиз.

— Яхши. Бирпасдан кейин етиб бораман... Бошқа ҳеч гап йўқми?

— Бор, — дея Жавлонбек иккиланиброқ жавоб қайтарди. — Бир оз кўнғилсизроқ.

— Қанақа кўнғилсиз гап у?

— Олтинчида ўқийдиган ҳашарчи бир қизча ўлибди.

— Олтинчида? — Бирдан Рустамовнинг вужудини совуқ бир нимадир чирмаб олгандай бўлди. Овози титраб кетди. — Қасалхонадами?

— Шийпонда. Шодлик қишлоғида.

— Тавба, ўзи нима гап? — Шу топда бирдан қизи Шохиданинг озғин, сарғайганнамо рангрўйи, чўлдаги баракда сиқилиб ётган ўгли Анвар кўз ўнгида намён бўлди-ю, юраги жизиллаб кетди. — Қасали бор эканми?

— Йўқ, сабаби ҳозирча маълум эмас, — Жавлонбек бир лаҳза жимиб қолди. — Мурдани шаҳарга келтиришган. Соат икки яримда чиқаришаркан. Баҳриева таъзияхонада бўламан, деди. Ҳакимжон Сувонович докторлар ёнида қолибди.

— Қизча шаҳарликми ёки?..

— Ҳозиргина Зикир пиён тўполон қилиб келувди. Марҳума ўшанинг боласи, Ойистанинг синглиси экан. Рустамовнинг ичида нимадир чирт узилгандай бўлди, шошиб қўл соатига кўз ташлади: иккидан беш минут ўтган. Айни шу топда Ойисталарнинг ҳовлисида қий-чув, тўс-тўполон, йиғи-сиғи.

У яна Ойистани эслади: ҳозир у қаерда экан, етиб келдимикан?

— Домла... Собит Қаримович!.. — дастакдан яна хиркироқ овоз эшитилди. — Мен шу ерда ўтираверайми?

— Ҳа, ўтираверинг. Мен таъзияхонага бораман.

— Домла, яна ўзингиз биласиз-у, — дея Жавлонбек маслаҳат оҳангида давом этди, — сал ҳовридан тушганида, бир-икки кундан кейин борсангиз яхшимиди? Баҳриева ўша ерда. Сувонов ҳам боради...

— Йўқ, ҳозир борган маъқул. Айтинг, бошқа ходимлар ҳам борсин. Нимага муҳтож бўлса, тўғрилаб беришсин.

— Хўп. Мен кечроқ ўтаман...

Машина шамолдай елишига қарамай, у бари бир қабристонга кечикиб борди. Марҳумани кўмиб, устига тупроқ тортишаётган экан. Рустамов тўп-тўп кишилар сари яқинлашаркан, берироқда, сарғайган баргларини бирин-сирин тўка бошлаган тол тагида гаплашиб турган раис Нуруллаев билан Ҳакимжон Сувоновга кўзи тушди. Қасалхона бош врач иккинчи секретарга алланималар ҳақида изоҳ берар, раиснинг боши эгилган эди. Рустамовни кўриши билан раис тез юриб, пешвоз чиқди. Бошқалар ҳам секин унга эргашдилар.

— Сабаби аниқландими? — деб сўради Рустамов врачдан.

— Бепарволикдан бошқа нарса эмас, Собит Қаримович, — дея Сувонов кўрсатғич бармоғини раисга қараб нуқиди. — Ёлғонми, раис?

Нуруллаевдан садо чиқмади.

— Буларга шунча гап, шунча тайинлашлар — бир пул, деворга гапиргандай таъсир қилмайди.

— Тафсилоти билан сўзланг-чи!

Бош врач улардан ажралиб, Рустамов томон яқинлашди-да:

— Қизча заҳарланган, — деди секингина шивирлаб.

— Заҳарланган? Қаерда, қандай заҳарланган?

Шундан кейин бош врач бўлган воқеаларни бир бошдан сўзлаб берди. Қизалоқ пахта теримидан қайтиб, бошим оғрияпти, деб шийпондаги қизлар хонасига кириб кетади. Узининг четдаги ўрнига ётиб, устига адёл тортади, овқатга ҳам қарамайди. Чарчагандир-да, деб унга ҳеч ким парво қилмайди. Синф раҳбари беш кунлик якун бўйича штабга кетган. Қайтганида ҳамма қизлар уйқуда бўлади. Аммо у қизча эрталаб ҳам ўрнидан қўзғолмайди. Силкитиб кўрганлар. Қимирламаган — тарашадай қотиб қолган!.. Шу ерда яна бир воқеа аниқланади: қизнинг дугонаси ярим кечада касалхонага келтирилади. У ярим беҳуш ҳолда бўлади. Сунъий қайд қилдирилади, ичаклари ювилади. Эрталаб бир оз ўзига келади. Аниқланишича, икки дугона сув излаб, зовур томон боришади. Жилдираб оқиб турган сувни кўриб, қониб ичадилар. Ҳеч ниманинг фарқига боришмайди. Аслида дори ташиш вақтида зовур ёқасидаги йўлдан бораётган машинадан бир қоп химикат сувга тушиб қолади...

— Касалхонадаги қизчанинг аҳволи қандай?

— Анча оғир. Лекин тузалиб кетади, ёш...

— У бошқа жойда ётганми?

— Уз уйида. Онаси оғир касал экан. Баъзан отаси кечқурун олиб кетиб, эрталаб машинасида келтириб қўяркан.

— Онаси касал бўлмаганда, демак, у ҳам... Их!.. — Рустамов кўкрагига кафтини босди.

— Тарози ёнида сув бўлмаган, — деди Сувонов тўнғиллаб. — Чой қўйишни-ку ҳеч ким хаёлига ҳам келтирмаган.

— Чой соб бўлганидан кейин аравакаш сувга кетган экан, — деди раис иккинчи секретарга аламноқ қараб.

— Сиз ҳам бошингиз билан жавоб берасиз, — Суво-

нов қўлини пахса қилиб, паст, аммо кескин овозда гапирди.— Жавоб берасиз!

— Қўйинг, Ҳакимжон, мавриди эмас,— деди секретарга Рустамов.— Гуноҳкорлар албатта жазосини тортади...

Бир оздан сўнг бошқалар қатори у ҳам марҳума хонадонига келиб, фотиҳада иштирок этди. Тўғрироғи, ҳовлида эмас, кўчага қўйилган курсиларда бирпас ўтириб, сукут сақлашди. Ҳовли ичкарисидан эса аёллар фарёди эшитиларди. Ҳали ҳаёт лаззати нималигини тотиб кўрмаган қизалоқнинг онаизори, опа-сингиллари, қариндош-уруғлари бўзлаб йиғлашарди.

Кўчанинг икки тарафида қўл қовуштириб, қатор тизилишган кишилар орасидан секин ўтиб бораркан, Рустамов азадорлар сафида яна Суннатовни кўриб, ҳайрон қолди. У қўлларини қорни устига қўйганча бошини ярим қийшайтириб, ўтган-кетганни ўз назаридан ўтказарди.

«Э, булар қариндош экан-да! — деб ўйлади Рустамов.— Шу учун Ойиста унинг қанақалигини билган-да...»

Бу фикрни тасдиқлагандай Суннатовнинг ёнида, саф бошида марҳуманинг отаси чуқур қайғуга ботганча муштдаккина бўлиб бош эгиб турарди. Олача тўн устидан қорамтир белбоғ боғлаган. Белбоғига қистирилган рўмолчани тез-тез олиб, шшинқираган қовоқларига босади. Гўё кўзларини парда қоплаган-у, ҳеч нимани, ҳеч кимни кўрмайди.

Суннатов томоқ қириб, райком секретари томон ишора қилгач, у мажолсиз бир неча қадам ташлади.

— Бандалик, Зикир ака,— деди Рустамов маъюс овозда унинг билегидан тутаркан.— Бардам бўлинг.

Одатда бунақа гаплар азадорларга тасалли беради, кўнглидаги ҳовурни босади. Аммо ҳозир Зикирвойнинг ёниб турган юрагига керосин сепилгандай бўлди. У ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Қизгинамдан, Зилолгинамдан айрилиб қолдим. Энди у йўқ. Уни мандан айирдилар. Қизимни сизлар мандан айирдизлар!..

— Биз гуноҳкормиз, Зикир ака... Начора...— деди Рустамов.— Майли, ўзингизни босинг, Зикир ака. Ҳаёт экан-да!..

— Қилгиликни қилиб, энди ҳаётга тўнқайсизми? Йўқ, бу номериз ўтмайди, Рустамов, ман тинч ўтирмаман! — У бирдан кўкрагига гурсиллатиб мушт урди.— Йўқ, тинч қўймаман!..

Рустамовнинг рангрўйи бўзариб, миясига қон тепди, қўлларини беихтиёр унинг билагидан тортиб олди. Худди шу пайтда, кутилмаганда Суннатов отилиб чиқди-да, Зикир пиённинг елкасидан тортди:

— Бу кишига нима дейсиз? Зилолага Рустамов заҳар ичирибдими?

— Ҳа, ким ичирди? Пахтага, даштга болаларни ким ҳайдади?

— Тўхтанг, Зикир ака,— Рустамов яна унинг билагидан тутди. Аммо у қўлини силтаб, тортди. Бу орада Сувонов, Нуруллаев, бош врач, яна бир неча киши аздорни ўртага олиб, таскин-тасалли бера бошладилар.

— Энди мен нима қилай?— Зикир пиён гап-сўзларга қулоқ солмай яна йиғлаб, кўксига муштлади.— Гурил-лаб ўсаётган боламни единглар-ку?!

Бу гап ҳаммани титратиб юборди. Лекин ҳеч ким чурқ этмади.

Раҳбарлар бирин-кетин таъзияхонадан узоқлаша бошладилар...

«...Аламзадалар хонадонидан олислашиб борарканман, бошимда минг фикрлар гужғон ўйнарди. Олдимизда жуда кўп масалалар кўндаланг бўлиб турганини ҳис этардим. Булардан энг муҳими, иккинчи секретарнинг таклифини амалга ошириш. Раисни, бош агрономни бюрода жиддий муҳокама қиламиз. Бригадир ишдан олиб ташланади. Уларнинг жиндай бепарволиги, ҳашарчиларга етарли шароит яратиб бермаганлари фожиага сабаб бўлган. Кейин, нега болаларни огоҳлантиришмайди? Бош агрономнинг кўзи қаерда эди? Ҳар бир қоп дори ҳисобда бўлиши керак-да. Бюрода ана шулар тўғрисида гаплашамиз. Токи, бошқаларнинг ҳам кўзлари очилсин!

Обком секретарини кутиш учун йўлда борар эканман, ҳали қиладиган ишларимиз қалашиб ётганини, раҳбарлар масъулиятини ошириш кераклигини тинимсиз ўзимга таъкидлайман. Хаёллар орасида гоҳо «лоп» этиб, ўлган қиз кўзимга кўрингандай бўлади-ю, кайфиятим яна бузилади. Ундан кейин ранги синиқиб, лабларининг таги кўкимтир тус олган Шоҳида менга таънали қарагандай туюлади. Наҳотки, у ҳам заҳарланган сувдан ичиб қўйган?!

Бу фикр бутун вужудимни ўртаб юборади. Ҳозироқ ундан хабар олгим, суриштиргим келади. Яна ўзимга тасалли бераман: йўқ, ўзи бир оз занфроқ, тез чарчаб қолган, ердаги зах таъсир этгандир...

Машина Дилрабо бекатидан ўтиб, тўхтади. Пастга

тушиб, атрофга кўз тикдим. Мана, йўлнинг ўнг тарафи — шаҳар ташқариси қурилиш майдонига айланяпти — бу ерда ип-газлама комбинатининг филиалига пой-девор ташланяпти.

Буларнинг ҳаммаси одамлар учун. Уларни ўйлаб, жонингни жабборга берасан, ҳаловатдан кечасан. Улар бўлса гоҳида ёқангдан олади, гоҳида пўписа қилади. Кўнглингни ишдан совутмоқчи бўлади.

Майли, охири тушунишар...»

XXXVI

У обком секретарини кўриши билан кайфияти анча тузуклигини пайқади. Уч-тўрт кун аввал учрашганида у тамоман бошқача аҳволда эди: ранги оппоқ оқарган, овози зўрға хириллаб чиқар, бўйнига шарфини ўраб олганди. Кафтлари аланган оташ бўлиб ёнарди.

— Сизга нима бўлди, Аброр ака? — унинг қизарган, уйқудан қолгандек қисилган кўзларига қараб сўраган эди Рустамов. — Тобингиз йўқ, шекилли.

— Озроқ шамоллабман.

— Иситмангиз баланд-ку, ётмайсизми?

— Шу пайт ётиб бўладими? Бизнинг жойимиз ҳозирча шу ер, — дея у диванни кўрсатган эди. — Штабни кабинетга кўчирдик. Икки кундан бери далага чиқолмаяпман, юрагим тарс ёрилиб кетяпти.

Собит Рустамов яхши билардики, у даласиз, одамларсиз туролмайди. Бир ёқда пахта терими, иккинчи ёқда насос станцияси қурилиши, яна янги ерлар ўзлаштиришнинг аҳволини суриштириш....

— Нега кўзларингиз қизарган? — деб сўради Саторов райком секретарининг афт-ангорига қараганча. — Кам ухляяпсизми?

Рустамов ҳам унинг ўша кунги жавобига ҳамоҳанг жавоб қайтарди:

— Шу кунларда бемалол ухлаб бўлармиди, Аброр ака. Ташвиш устига ташвиш...

— Ишу ташвиш ҳеч қачон тугамайди, ўртоқ Рустамов. Уйқу ҳам, иш ҳам, дам олиш ҳам, бюро ҳам меъёрида бўлиши зарур.

«Бюро ҳам» сўзида ошкора киноя бор эди. Рустамов бирдан тушундики, бюрога ортиқча ружу қўйбди.

— Одам ожизлашганда бюрога, мажлисга ёпишаркан, Аброр ака.

— Ожизлашманг, — деди-ю, обком секретари ярим сурилиб, ёнидан жой кўрсатди. Рустамов ўтириши билан машина қўзғалди. — Янаги ўн кунликда республиканинг камида бешта қизил байроғи қўлимизда бўлиши керак. Бошқа районлар ҳам, колхоз-совхозлар ҳам шунга шай.

— Биз ҳам байроқни сақлаб қоламиз. Лекин кейингисида...

— Қайтариб берманг-да, ўртоқ секретарь? — ярим буйруқ, ярим илтимос оҳангида таъкидлади у. — Қўшилларингиз байроқни узоқроқ сақлашга сўз беряптилар.

— Албатта, биз ҳам уринамиз, Аброр ака. Лекин ипак пахтамик тушов бўлиши мумкин. Кейин... — ногоҳ раис Турғуновнинг танг аҳволи бошига тушганини ҳис этди. — Бизда тонна анча кўп-да. Центнер баланд.

— Йўқ, бу баҳона кетмайди. Сиздан умидимиз қатта. Аммо имкониятлардан тўла фойдаланмаяпсиз. Сиздан Аббосов қаттиқ хафа.

— Аббосов мендан ҳеч қачон хурсанд бўлмаса керак, — деди тушкин кайфиятда Рустамов.

— Сиз бултургидан ўн минг тонна ортиқ пахта беринг, Аббосов хурсанд бўлади. Биз ҳам қувонамиз.

— Энди суръат ошади, фақат одамларга кўпроқ жабр қилиб қўймасак бас.

Сатторов бурилиб, Рустамовга ҳайратангиз қаради.

— Ҳозиргина ҳашарчи бир қизалоқни кўмиб келдик, — деди Рустамов.

— А-ҳа... ёмон бўлибди...

Бу пайт машина цемент қорилаётган, бинога пойдевор ётқизиляётган майдон яқинига келиб қолган эди, Рустамов обком секретарига маълум қилди:

— Филиал қурилишини ҳам бошлаб юбордик.

— Қани, тўхтаган-чи! — дея Сатторов сарғиш, жингалак сочли шофёрга мурожаат қилди. Машина секинлаб, йўл чеккасида тўхтади. Улар ёнма-ён юриб, аввал атрофи сим тўрлар билан чегараланган майдонни айланишди, қурувчилар билан аҳвол сўрашдилар.

— Филиал шаҳарга яқинлик қилмасмикан? — деб сўради обком секретари пахта тозалаш заводи тарафга юзланиб. — Мана бу заводнинг ўзи битта кичик шаҳар ҳавосини бузиш учун етиб ортади. Филиал ҳам қўшилса...

— Шаҳар кўпроқ шимолга, шарққа бўй чўзади, Аброр ака. Қор ёққан пайтлардагина бу тарафдан шамол ёсади.

— Ҳа, ҳа, буниси маъқул. Аммо янада четроқда бўлса зарар қилмасди. Бўлар иш бўлибди, энди мутахассислар тўғрисида бош қотириш керак.

— Тўқимачилик институтини битирган, сўнгги курсларда ўқиётган анча-мунча ёшларимиз бор экан. Бир инструктор йигитимиз ҳаммасини ҳисобга олиб чиқди. Уша йигитнинг ўзини филиалга қўймоқчимиз.

— Қасби қанақа?

— Инженер. Аввал артелда гилам тўқиш цехидайдди.

— Уша йигитни ўрнидан қўзғатманг. Яхши бўлса, қўйинг, саноат, қурилишни бошқараверсин. Мен филиалга бошқа кишини тавсия қиламан.

— Майли,— деб қўйди-ю, Рустамов кўнглидаги асосий муддаолардан бирини шу пайт эслатишни лозим топди. Бироқ, сўзлари энди анча сўниқ овозда таралди.— Шу ёғ-экстракт заводи ҳам қайта тикланса, ёмон бўлмасди-да.

Рустамов бу масалани бир неча марта қўзғатганини обком секретари эслади.

— Ҳали бир ёқлик бўлмадимми?

— Госпланда пайсалга солишяпти.

— Дуруст, бу масалани иложи борича тезлатамиз,— деди-ю, обком секретари пойдевор учун пайвандлаб, мустаҳкамланган арматура ёнида тўхтади, пўлат арматураларни тутиб, силкитиб кўрди.

— Қурилишлар бир оз доводиратяпти, Аброр ака,— деди Рустамов ҳозир мавриди келганини ҳис этиб.— Қурувчилар етишмаяпти.

— Беш панжангизни оғзингизга тикмоқчи бўляпсиз, албатта доводирайсиз-да, ўртоқ секретарь,— дея Сатторов ҳазиллашди.— Бир ёқда филиал, бир ёқда таъмирлаш ишлари...

— Шундай қилмасак бўлмайди, Аброр ака. Ҳозир районимизда юз эллик мингдан кўпроқ аҳоли истиқомат қилади. Уларга уй-жой, меҳнат қиладиган, касб-ҳунар ўрганадиган, ҳордиқ чиқарадиган майдон керак. Ҳозир бичилган тўн, эрта бир кун тор келмасин, дейман-да.

— Тўғри.

— Биздан кейин келадиган авлодлар таънасига қолмаслигимиз керак, деб ўйлайман, Аброр ака.

— Гапингиз ўринли,— Сатторов хурсанд бўлиб, райком секретарининг елкасига кафтини қўйди.— Бўпти, ўша қурилиш трестини сизга бердик. Ишлатолмасангиз, қайтариб оламиз...

— Ҳал бўлдимиз?
— Ҳал бўлди. Бугун министрлик билан гаплашдим... Қани, отчопарниям бир кўрайлик-чи...

XXXVII

Учинчи қават бурилишида у панжарага суяниб турган бир йигит ва жиккак бир кишига дуч келди. Иккаласи баравар салом беришди. Шикоят билан келганлардан бўлса керак, деб ўйлади Рустамов алик олаётиб.

— Бизни қабул қиласизми, райкўм бобо? — деб қолди ҳалиги жиккак киши. Овози танишга ўхшади.

— Рапорт келтирувдик, — деди йигит қимтиниб. — Узиз айтувдиз...

— Э, бўлди, бўлди, тушундим! — Рустамов уларга диққат билан тикилди, кўз ўнгиди баҳордаги манзара жонланди: «Ахир булар иккаласи ғўзага ишлов беришнинг янги усулини топган эдилар-ку! Уша усул тезда районга ёйилиб, яхши самара берди. Усуллари қўллабмиз-у, ўзларини унутибмиз. Хайрият, рапорт келтиришибди».

У дарҳол иккаласини икки ёнига олиб, тирсакларидан тутди-да, жиккак кишидан:

— Сиз Расул тоға бўласиз-да, а? — деб сўради йўлак бўйлаб юришаркан.

— Ҳа, балли, топдиз!

— Бригадир бўлдингизми?

— Йўғ-э, бизга биргадлик йўл бўлсин. Мана бу укамни кўтариб қўйдик. Биз ёрдамчи.

— Ўзлари кўнмадилар, — дея йигит иягини сийпа-лаб қўйди.

— Ҳа, бу бача биргадликни жуда киптини келтиропти-да.

— Шунақами? — Рустамов юмшоқ-ювош кўринган йигитга ҳайронсираб назар солди. У уялган каби бошини қуйи эгди. Айни шу топда унинг исми ҳам Рустамовнинг эсига тушди. — Демак, план бажарилибди-да, а, Мададбой? *

— Баланддан келаверинг, райкўм бобо! — Расул тоға яна гап қўшди. — Пилонни аллақачон уддалавдик.

— Бугун пешинга яқин мажбуриятни бажардик, ана, рапорт, — механизатор-бригадир қўлтиғидаги қизил папкани кўрсатди.

Бу орада улар биргалашиб кабинетга киришди.

Рустамов бригадирнинг қўлидан папкани олди-да, уларни ўтиришга таклиф этди.

— Тузук, тузук! — деди сўнгра у қўлда ёзилган рапортга тез-тез кўз югуртираркан. — Демак, қирқ саккиз центнердан!

— Шундай. Ҳали ҳосил кўп. Ишқилиб, олтмишга етказамиз.

— О, яшанглар! — дея Рустамов уларнинг қўлларини яна бир бор сиқиб, дилкашона оҳангда сўради. — Сизларга машина ваъда қилганмидик?

— Шундай, райкўм бобо.

— Майли, катта хирмонларингиз учун битта «Жигули», битта «Москвич» берамиз.

— Менга мошина керак эмас, райкўм бобо, унданам зарурроғи бор, — дея Расул тоға кемшик тишларини кўрсатиб, ғалати жилмайди. — Иккинчи ўғил қабатдан кирган. Ушанга икки оёқли «Жигули» керак.

Рустамов ҳузурланиб кулди-да, бош ирғаб сўради:

— Ҳўш, унда биздан нима хизмат?

— Мукофотга битта гилам берсалар бўлгани.

— Бўпти, гилам бўлса — гилам-да. Каттасидан берамиз. Мададбойга — машина.

Улар хонадан чиққач, Рустамов мамнун жилмайиб қўйди, шу билан гўё бугунги барча ҳорғинлигу губорлар жисмидан кўтарилиб кетгандай ҳис қилди ўзини...

Бироқ, қувончлар сал бўлмаса азага айланаёзди.

У штаб билан боғланиш, бугунги пахта теримининг боришини суриштириш ниятида энди телефон дастагини кўтарган эдики, қўққисдан эшик очилиб, Зикир пиённинг ушоққина гавдаси кўринди. Орқасидан котиба аёлнинг:

— Ҳой, тўхтанг, мен сўраб чиқай, — деган овози эшитилди. Унга жавобан Зикир пиён қўл силтаб, эшикни маҳкам ёпди.

— Ҳа, Зикир ака, нима гап? — Рустамов унга нохуш пешвоз чиқди. — Салом, яхшимисиз?

Зикир пиённинг лаблари асабий қимирлади, аммо овози чиқмади — алик олдим, сўкиндим — билиб бўлмасди. У анча озиб, чўкиб қолган, қовоқлари шишинқираган, лаблари гезариб, кўзлари қисилган эди.

— Қани, ўтиринг.

— Йўқ, ўзингиз ўтираверинг.

— Ҳа, нима бўлди? Дарвоқе, Ойиста келдимми?

— Ҳм, келди. Раҳмат, мошина юборибсиз.

— Энди ўзингизни қийнаманг, Зикир ака, фалокат...

Зикир пиён бошини қуйи эгди. Кейин бирдан райком сөкретарига тик қаради.

— Кемасдим. Бола-чақайизга жавр бўмасин, дедим. Бирдан Рустамов таажжубланиб:

— Бола-чақамга нима қилибди? — деди.

* * *

Кўп ўтмай, район ички ишлар бўлимининг терговчиси, капитан Истамов унинг ҳузурига хушнуд кайфиятда кириб келди.

— Тахминизда жон бор экан, Собит Қаримович.

— Уша одаммикан? .

— Уша. Битта хатни неварасига, биттасини жиянига ёздирган экан.

— Ҳм...— Рустамов бошини сарак-сарак қилди.— Топилганидан ўзи хабардорми?

— Ҳозирча ҳеч ким билмайди. Терговни бошлайверайликми?

— Сабр қилинг. Мен унинг ўзи билан бир суҳбатлашмоқчиман.

— Шартмикан, Собит Қаримович?

— Шарт! Унгача сиз....— Рустамов терговчига синовчан тикилди,— бу кеча, соат бирга яқин Узолонга чиқасиз.

— Ярим кечада?

— Ҳа, уч-тўрт киши билан. Қайрилишдан берида, тутзор панасида бекиниб турасизлар. Оддий машинада, граждан кийимида. Мени машинам ўтиши билан изидан юрасизлар.

— И-ҳм, бир нималарга фаҳмим етяпти, Собит Қаримович. Бу дафъа жиддийроқ шекилли?

— Шундай... Муюлишда бир трактор турган бўлади...

— Нима керак ҳаётингизни хавф остига қўйиб?

— Тракторчининг кимлигини билиб қўйинглар, холос.

— Қилғилигини қилиб қўйса-чи?

— Унга йўл қўймаймиз. Сизлар олдинда юриб, қайрилишга яқин машинадан тушасизлар, тракторчини ўтказиб юборасизлар, вассалом.

XXXVIII

«Операция» хамирдан қил суғиргандай, шов-шувсиз амалга ошди-ю, аммо нечундир «суҳбат» пайсалга солинди. Терговни бошлаб юборишга ошиқаётган Истамов бундан ажабланар, наҳотки секретарнинг эсидан чиққан, ёдига солиш керакмикан, деган ўйга борарди.

Аслида эса теримда, пахта пойгасида энг нозик лаҳзалар бошланган, сал бўлса-да, хаёлни бошқа ишларга чалғитиш — олдинги марраларни қўлдан чиқариш билан баравардай эди. Бунинг устига кейинги кунларда осмон яна тўнини тескари кийиб олган эди. Аввал қаттиқ шамол, кучли чанг-тўзон қўзғалди. Икки-уч кун мобайнида вақти-вақти билан ёмғир савалаб қолар, пахта далаларидаги одамларни, барча ҳашарчиларни тез-тез шийпонга қувиб чиқарарди.

Ҳар қалай, табиат «қамали» кўпга чўзилмади...

Республика газетасида навбатдаги беш кунлик якунлари эълон қилинди. Газетани олиши билан Рустамов дарҳол районлар жадвалига кўз ташлади. Ажабо, Боғистон ҳамон иккинчи ўринни банд қилиб турибди. Фақат битта район етай деб қолибди. Орадаги фарқ атиги ярим фоиз. Ярим фоиз-а! Биринчи ўриндагиси эса бир оз жадаллабди — гўё ҳеч кимни етказмоқчи эмас.

«Йўқ, етиб олиш керак! — Қўлидаги газетани қўймай машинага ўтираркан, дилида қатъий қайд этди Рустамов.— Табиат тантилик қилди. Ғўзаларни совуқ урмагани — бизнинг фойдамиз. Ингичка толадан умид катта. Ҳали очилмаган кўсақлар тўлиб-тошиб ётибди...»

Кеча оқшом ўтказилган бюрода ҳам суръат масаласи жиддий муҳокама қилинди. Теримни бўшаштирган, ўз ҳолига ташлаб қўйган раҳбарларга қаттиқ танбеҳ берилди. Бир хилларига оғзаки ҳайфсан эълон қилинди. Агар таноблари тортиб қўйилмаса, дарҳол теримни тўхтатиб, ғўзапояларни йиғиштиришга тушиб кетишади-да. Аслида-ку бу ёмон эмас, лекин... пахта талаб қилинмяпти-да!

Мана, бугундан бошлабоқ бюронинг кучи сезиляпти, одамлар қайтадан жаҳду жадаллик билан қўзғолиб, далалар бўйлаб ёйилишган. Олис-олисларда тўкилган пахта ва кўсақларни терадиган машиналар гуруллаб юрибди. Йўлларда йўловчилар ҳам, машиналар ҳам сийрак...

Катта бир чорраҳадан ўтиб, кичкина қишлоққа кирaverишда, пахтазор чеккасида, Рустамов уч-тўрт кишининг суҳбати устидан чиқиб қолди. Йўлда эса райкомнинг иккинчи секретарини олиб юрадиган «Газик» тўхтаб турарди.

— Ҳорманглар! — деди Рустамов уларга яқинлашиб. Сўнгра ҳаммалари билан бир-бир кўришиб чиққач, Сувоновга саволомуз қаради.

— Мана булар қишлоқ совети ходимлари, — деди негадир жаҳлини зўрға босиб иккинчи секретарь.— Ати-

ги тўрт киши теримга чиқибди. Иккитаси кетиб қолибди. Булар ҳам кам теришяпти.

— Кечирасиз, бугун шунақа бўлиб қолди,— қип-қизариб, узр сўради қишлоқ совети раисаси.— Тушликдан кейин ҳаммаси жойида бўлади.

— Бюрони булар тескари тушинишган, Собит Қаримович.

— Колхоз раиси қаерда? — гўё бу ишларга алоқаси йўқдай сўради Рустамов иккинчи секретардан.

— Узим раислик қиляпман.

Уч кун аввал Сувонов биринчи секретарга:

— Турғуновдан бари бир яхши раис чиқмайди,— деган эди қизиққонлик билан.— Бу колхозга қаттиққўл, яхши ташкилотчи раҳбар керак.

— Кадрдан дарҳол воз кечиш ярамайди, Ҳаким Сувонович,— Рустамов унга қараб мулоҳазали оҳангда гапирган эди.— Яхши кадрнинг, моҳир раҳбарнинг вояга етиши осон эмас. Уни чуқурроқ ўрганиш зарур.

— Мен Турғуновни ўргандим. У одамларни бошқаришга қобил эмас...

Мана бугун ҳам Сувонов раисдан шикоят қиляпти. Ҳатто унинг ишини ҳам ўзи бажаряпти. Бу нима деган гап?

— Унда бошқа активлар нима қилишяпти? — сўради Рустамов сал нарироқда қийшайиб, бош эгиб турган Латипова томонга қараганча.— Улар ҳам томошабинми?

— Бош ариқ қаёққа оқса, жилғалар ҳам ўша ёққа оқади, Собит Қаримович.

— Биз ёрдам беряпмиз, Собит Қаримович,— деди Латипова уялинқираб.

— Қанақа ёрдам беряпсиз? Ҳатто қўл остингиздагиларга сўзингиз ўтмаса!..

— Кечирасиз... энди...

Райком секретари бошқа гапирмади, ариқчадан ҳатлаб, йўлга ўтди-да, машина ёнида тўхтади. Кейин ўгирилиб, Сувоновга қараганча:

— Бу колхозда ҳанузгача маданий ишлар бўйича раис муовини йўқ,— деди.— Ўзлари ҳам тавсия қилишмаяпти, биз ҳам индамаяпмиз. Балки бирорта номзодни кўз остига олгандирсиз.

— Ҳозирча бирортаси ҳақида аниқ фикр айтолмайман, Собит Қаримович,— деди Сувонов ўйчанлик билан.— Тўғриси, бу масалага диққат қилмагандим.

— Буниси яхши эмас, Ҳаким Сувонович. Салкам уч ойдан буён шу хўжалик оталигингизда бўлса-ю, асосий ишимиз — кадрлар масаласига бепарво қарасангиз.

Сувонов нарироққа, қишлоқ Совети раисаси томонга кўз қирини ташлаб қўйди. Раиса иккала секретарнинг сўзларини эшитмаётгандай, ўзини у ён-бу ён юраётгандай кўрсатса-да, бари бир, биринчи секретарнинг танбеҳини, ҳатто таънасини эшитиб турарди. Бундан Сувонов қиз олдида хижолат тортар, тобесидаги раиса ёнида танқид эшитаётгани алам қиларди. Шунинг учун ҳам таъналарга тезда таслим бўлиб қўя қолди — иш тўқнашувга айланиб кетишини истамади. Буни Рустамов ҳам сезган каби ўз сўзини ниҳоясига етказди:

— Сиз билан бизнинг вазифамиз — одамларни доим ўрганиб бориш. Улар нималарга қодир, нимага қобилияти етадию, ишни қандай уддалайди. Буни фақат кузатиш, турли вазиятларда синаб кўриш билан англаймиз. Бўпти, кейин бафуржа гаплашамиз,— дея Рустамов машина эшигини очди.— Бугун ўсиш бўладими?

— Бўлади.

XXXIX

Машина ўрнидан силжиганда кузатувчилар қўл силкитишди, Латипова эса қўлини тушираётиб, майин жилмайиб қўйди. Қорамтир чизиқ сингари ингичка қоши ғалати силкингандай бўлди. Унинг бу ҳолати ўзига ярашиб тушди, алоҳида жозиба касб этди.

«Қизлар ҳар жиҳатдан дилбар бўлгани яхши-да,— деб қўйди ичида Рустамов.— Ясамалик ярашмайди. Лекин бу қизда нимадир етишмайди. Эҳтимол, ўша нуқсони турмуш қуришига халақит берар... Негадир йигитлар амалдор қизлардан, жувонлардан ўзларини тортадилар. Бунинг боиси бор, албатта. Хотини амалдор эркакнинг аҳволи... Майда-чуйда рўзғор ишлари ҳам гоҳида эрнинг елкасига тушади. Бунга рози бўладиган йигитларни эса амалдор қизлар ёқтиришмайди. Оқибатда улар кўпинча вақтида турмушга чиқолмайдилар. Умуман ҳамма ишнинг ўз вақтида бўлгани яхши-да!..»

Шу топда негадир кўз ўнгида Сожида Баҳриева пайдо бўлди: офтобда қорайиб, кўзлари қисилган; қалин лаблари қовжираб, пўрсилдоқ боғлаган, дам эр-хотинлар орасига тушган, дам ўқувчилар даврасида нутқ сўзлаётган, дам болалар боғчаси масаласида колхоз раислари билан қизариб-бўзариб баҳслашаётган... Райком секретарига хос салобат ҳам, вазминлик ҳам бор.

— Тўғридан кетаверайми?

Шойимнинг овози райком секретарининг хаёлини чалғитди. Рўпарада икки ён томонга қараб кетган йўл пай-

до бўлган эди. Чапдагиси иккита колхоз орқали район марказига олиб чиқади, тўғри юрилганда «Ҳосилот» колхози идорасига борилади.

— Унгла бур! — деди Рустамов.

Бу йўл шу колхоз ерлари, бир неча қишлоқ оша Яссичининг катта йўлига тутшиб кетган.

Қўп ўтмай, пастак-пастак иморатли қишлоқнинг тор йўлига киришди. Озроқ юрганларидан сўнг йўл ёқасида тўпланиб турган бир неча кишига дуч келишди. Рустамовнинг ишораси билан машина йўл чеккасида тўхтади. Тўпланганлар унга бир қараб қўйдилар-у, ўз «маш-ғулот»ларида давом этавердилар. Улар орасида бугун Рустамов билан учрашган Марказком вакили, Сожида Баҳриева, қишлоқ Совети раиси Аслон Қўрдошев бор эди. Иккала боласини икки тарафида тутган аёл алланималар деб шанғиллар, нарироқда қисиниб-қимтиниб турган бригадирга қўлини пахса қилиб ўдағайларди.

Ёзда шу аёл болаларини етаклаб, Рустамовнинг ҳам қабулига борган эди. Илгари бунақа шаллақи хотўнга дуч келмагани боис унга қандай жавоб қайтаришга бирпас иккиланиб қолган, кейин:

— Мен суриштириб кўрай, ким ҳақ, ким ноҳақлигини аниқлай,— деганди йиғлаб ўтирган, тўғрироғи, кўзларидан ёлгондакам ёш оқизган аёлга.— Кейин сизга жавоб айтаман. Ёки натижасини ўзингизга маълум қиламиз.

Аёл чиқиб кетиши билан колхоз раисини чақиртириб, обдон суҳбатлашган, у ҳақидаги фикрларни батафсил эшитиб:

— Қанақа бўлса ҳам бир аёл-да,— деган эди Рустамов колхоз раисига.— Иложи борича ёрдам беринглар. Шояд шу билан тинчиб кетса!..

Аммо у аёл тинчимай, аксинча Марказкомга хат йўллаган экан. Партия Марказий Комитетидан келган инструкторга бугун Рустамов: «Қани, текшириб кўринг-чи, кейин фикрлашамиз», деган эди. Сожида Баҳриева ҳам у билан бирга жўнаган эди. Мана, шунча кишини оворая сарсон қилган аёл ҳамон шаштидан тушмаган кўринади.

— Уйимни чала-чулпа ремонт қилишувди,— деди у шанғиллаб.— Шу кўримсиз ишниям ҳамсояларим юзимга солгани-солган.

— Сизга колхоз қаср қуриб берсинми? — Энсаси қотиб сўради Қўрдошев.

— Ҳа, қуриб берса, колхозни бойлиги камайиб қоладими?!

— Э, тўхтанг-чи, ўзи колхозга бирор каромат кўрсатганмисиз?

— Бундан ортиқ нима қилай, тилло туғиб берайми?!

— Нима қилдинг, бир санаб бер-чи? — дея бригадир босиқлик билан сўради.

— Сан тумшугингни тиқма! — овозини кўтариб, унга қўл силтади Тўтигул. — Сандан ҳеч ким сўрагани йўқ.

— Менга қаранг, Тўтигул, нега сиз озгина ишлаб, ҳақини юз баравар талаб қиласиз-а? — деди Қўрдошев.

— Ўв, Қўрдошев, ман отангизни мулкидан сўраганим йўқ, колхоздан сўрадим, раисдан сўрадим! — дея Тўтигул қишлоқ Совети раисига қўлини пахса қилди.

Қўрдошев ҳам бўш келмади:

— Колхоз мулки — одамларники: ҳар қарич ер, ҳар бир тийин ҳисобли. У текинга берилмайди, талон-тарож қилинмайди. Аммо сизга, инсофга келарсиз, ишлаб қайтарарсиз, деб томорқа берилди, сигир берилди, сигирбузоққа ем-хашак беряпмиз...

— Мен бошқасини билмайман — шароитим яхши бўлсин! — деди Тўтигул бир оз шаштидан тушиб. Кейин яна бирдан жазаваси тутгандай шанғиллаб кетди. — Ахир мани яхши яшашга ҳаққим йўқми?!

Марказком вакили бош тебратганча Рустамовга маънодор қараб қўйди. Сўнгра бир нима демоқчи бўлгандай оғиз жуфтлаганда:

— Ким ёмон яшашни истайди! — дея ўрта ёшли, қопқора бир киши жаҳл аралаш тўнғиллади. — Яхши яшаймиз, бола-чақамиз бировларга зор бўлмасин, деб-кечаю кундуз меҳнат қиламиз: ер чопамиз, сув қўямиз, ҳаловат билмаймиз. Уйга кирсак, мунақа машмашага йўликамиз, озгина бўлсаям ором йўқ.

— Санга ким қўйибди гапга аралашишни! — дея Тўтигул унга ўшқирди. — Аввал болаларингни тўйини қил, кейин бидилла. Каттаси мактабда ўқияпти-я!

Бир неча киши бейхтиёр кулиб юборди. Тўтигул атрофга олазарақ қаради. Шундагина Рустамовни кўрди-ю, бирдан йиғлаб юборди.

— Кўропсизми, акажон? Мани шунақа аҳволга солиб қўйишди.

— Масхара бўлмаслик учун ўйлаб гапириш керак, синглим, — деди Марказком вакили. — Ўйлаб, билиб җаракат қилиш керак.

Тутаб турган қўшнилари оловига бу гап керосин сепган каби таъсир қилдими, ҳар қалай, қорамтир юзли, сочлари оқарган бир аёл бирдан:

— Бу ердан ё бизларни, ё бўлмаса манави шаллақи-

ни кўчиринглар?! — деди овозини баландлатиб. — Жони-мизни халқумга келтирди, манжалақи.

— Ўзинг манжалақи! — Тўтигул у аёл томонга ҳурпайган товуқ сингари ташланмоқчи бўлди. Аммо раҳбарлар борлигини эслаб, шаштидан қайтиб, тўхтади.

— Вой, тўхтанглар, бу қандай шармандалик! — Сожида Баҳриева қип-қизарганча икки аёл ўртасига тушди. — Ахир аёлсизлар-ку, уялмайсизларми?! — У яна нималардир демоқчи бўлди-ю, лекин негадир хижолат чекиб, Рустамовга жовдираб қаради.

— Яхшиси, бир иш қилайлик, Тўтигулхон, — Рустамов кўзларини аёлга жиддий тикиб, гап бошлади. — Агар рози бўлсангиз, оилангизни Яссига кўчирамиз. У жойда истаганингизча ер берамиз, бир неча хонали янги, оппоққина, шинам уй оласиз.

— Ҳо-о, энди чўлга сургун қиласизларми?

— Ҳозир чўл, лекин икки-уч йилдан кейин бу ерлардан ҳам обод, чиройлик бўлади. Бошқалар ҳам хоҳлашса, марҳамат, — кейин у Тўтигулнинг қўшниларига қаради. — Анча тикилиб қолибсизлар...

— Қим борса, бораверсин, мен бормайман, шу ердан бир қадам ҳам силжимамайман.

— Унда талабимиз бошқача бўлади! — Таъкидлаб гапирди Рустамов. Кейин қишлоқ Совети раисига қараб, топшириқ бергандай деди: — Қандай қарорга келсангизлар, бизга маълум қиласизлар. Ушанга қараб иш тутамиз, — у Марказком вакили билан кўз уриштириб олдида, бурилиб изига қайтди. Тўтигул аввал қоққан қозиқдай жим қотиб қолди, кейин яна шанғиллаб:

— Мани кўчирганни худо кўчирсин! — деди. — Москвага ёзаман!..

Рустамов орқасига қараб, секин бош тебратди. Кейин лаб тишлаганча индамай, машинага ўтирди. Унинг кайфияти анча бузилган эди. Бир неча дақиқа машинанинг очиқ ойнаси тарафга бошини тутиб, шабадага бағрини бериб борди.

«Ғалати аёллар ҳам бор-да бу дунёда, — пичирлаб қўйди у ўзича. — Улар қанчадан-қанча мунис, ҳаёли хотин-қизларимиз шаънига доғ туширяпти-я».

Шу топда Тўтигулнинг қилмиши учун қизариб, терга пишиб, нима деярини, нима қиларини билмай — довдираб қолган Сожида Баҳриева унинг кўз ўнгига гавдаланди. Унинг кўпроқ Тошкентдан келган меҳмон олдида уялаётгани сезилиб турарди, шунинг учун бўлса керак, иложи борича кам гапиришга уринарди...

«...Бугун тушга яқин ғалати ҳолга дуч келдим. Ҳамон ўшанинг таъсиридан чиқолмай, гарангсиб турибман. Эҳтимол у шундай учрашувни, бир кўнглини бўшатишни аввалдан мўлжаллагандир.

Унга райондан бирмунча олисда — насос станцияси яқинида дуч келдим. Районимиздан борган кишиларнинг ишларини кўздан кечириб, қурилиш бошлиғи билдирган эътирозлар ҳақида ўйлаб борардим.

Машина ғадир-будир, тор йўлдан оҳиста, силкиниб олға босарди. Бирдан рўпарамда кузовининг ярми брезент билан қопланган, ярми очик «УАЗ» пайдо бўлди. Орадаги масофа бир неча қадам қолганда Шойим машинани четроққа олди. Айни шу аснода «УАЗ» ҳам таққа тўхтаб, унинг кабинасидан башанг кийинган Бердиев тушди-да, салмоқли одим отиб, ёнимизга келди:

— Ассалому алайкўм, ўртоқ Рустамов,— деди бир оз виқор билан.

Алик олиб, мен ҳам машинадан тушдим. Бу одамни ярим йилдан буён кўрмагандим, тўғриси, у билан шундай юзма-юз учрашмагандик. Эҳтимол, у мендан ҳаминша қочиб, ўзини тортиб юргандир. Шунинг учун бўлса керак, Бердиев билан бўлиб ўтган ўша воқеа ҳам хаёлимдан кўтарилган, ҳозир унинг нима иш қилаётганини ҳам аниқ билолмасдим.

— Қаердан сўраймиз ўзларини?— дедим «УАЗ»га ишора қилиб. Рулда ёшгина бир йигит ўтирарди.

— Райондан бадарға бўлдик-ку!

Дастлабки иш бошлаган пайтларимни, унинг ғалати қилиғию, бир боғлам эликталигини эсладим. Кулгим қистади. Аммо ўзимни босдим. Ушандан бирор ой кейин у базадан бўшатишган, кичик бир магазинга ўтказилган эди.

— Ҳозир бизда ишламаяпсизми?

У кулимсираб, бош чайқади.

— Нима иш қиляпсиз?

— Канал қурилишида.

— О-ҳо, ана энди ўрнингизни топибсиз. Қурилишда маош, мукофот каттароқ.

— Ҳа, шунақайкан,— деди у кибрли овозда, кейин машина томонга ишора қилди.— Улов ҳам бериб қўйишибди. Қийналиб юрманг деб.

— Ҳм... тузук. Амал тегибди шекилли.

— Йўқ, унчаликмас,— Бердиев лоқайд кифтини учирди.— Кичкина магазинда хор бўлиб юрасизми, юринг,

деб қўймай олиб келишди. Йўқ деёлмадик. Биз сиздай мутахассисни қадрига етамиз, дейишди.

— Қурувчилик касблари ҳам бор экан-да.

— Биз ҳамма касб кишиларига хизмат қиламиз, ўртоқ Рустамов. Энди бутун область бўйича ишлаётган канал қурувчилари бизди қўлдан еб-ичадилар, кийинадилар, эҳтиёт қисмлар оладилар...

— Бели боғланган «қулваччалар» иш берибди-да, а? — дедим тагдор қилиб.

— Йўғ-э, ундай эмас! — деди Бердиев киприklarини пирпиратиб.

— Ишқилиб, эҳтиёт бўлинг, болаларингиз кўп...

Бердиев каловланиб қолди. Шойим машинани ўрнидан қўзғатди».

XLI

Ниҳоят Истамов кутган суҳбатга ҳам навбат етди. Аммо терговчи бу суҳбатда иштирок этолмади. Фақат райком секретари ўша одамни ўз ёнига чорлаганини, кейин у билан етаклашиб юрганини кўриб, ҳайратга тушди.

Уша куни яхшигина тушлик, аччиққина кўк чойдан кейин Рустамовнинг чарчоғи тарқаб, кайфияти кўтарилгандай бўлди. Тушликни янги икки қаватли ошхонанинг тепасида, ёпиқ айвонда қилишди.

Бинодан чиқаётиб, йўлакда Рустамов унга кўзи тушди-ю, бадани жимирлаб кетди. Суннатов узоқдан кўксига қўлини босиб, таъзим бажо келтирди. Рустамов беихтиёр секинлашиб, бош силкиди. Ҳамроҳларига «сизлар бораверинглар», дегандай ишора қилди-да, ўзи атрофни кузатган бўлиб, тўхтади.

Райком секретарининг тўхтаганини, кейин унга эътибор берганини кўриб, қорамтир, ялтироқ макентож кийган Суннатов пилдираганча яқинлашиб:

— Ассалому алайкум, Собитжон ака! — дея ярим букилганча иккала қўлини унга узатди. Рустамов пинҳона ижирғаниб турган бўлса ҳам, у билан очиқ кўришди.

— Ҳа, ўртоқ Суннатов, одамларни ўрганиб юриб-сизми?

— Йўғ-э, Собитжон ака, томоша, сояи давлатизда яйраб, дегандай...

Сўнг остки қовоқлари шишинқираган митти кўзларини ўйнатганча минғиллади:

— Айтганча, Собитжон ака, табриклайман. Пилонлар ошириб бажарилди.

— Ҳозир бўшмисиз?— Рустамов унинг сўзини кесиб туйқус сўради. Суннатов ҳайратланиб, бирор топшириқ берса керак, деган маънода каловланиб турди-да:

— Агар зарур бўлса, бош устига,— дея қўлини кўксига босди. Чўғдай тилла тишларини кўрсатиб, ишшайди.— Хизматизга тайёرمىз, акажон.

— Ундай бўлса, мен билан бирга юринг.

Рустамов уни фавворалар майдонига, чиройли йўлакка бошлади. Гарчи декабрнинг бошлари бўлса-да, осмонда қуёш чарақлар, икки ён тарафдан муздай ҳовур урилди. Бу ажиб манзарани Суннатов кўрмаётганга ўхшар, бутун диққати райком секретарига қаратилган, унинг оғзидан чиқадиган ҳар бир сўзга маҳталдай эди. Буни сезган Рустамов «чаноқ» фаввораси рўпарасида тўхтаб, сувнинг отилишини кузатди. Муздай, оромбахш ҳаводан тўйиб нафас олди-да, кейин, қалай, дегандай ҳамроҳининг кўзларига тикилди.

— Оҳ-оҳ-оҳ, одам яйрайди-я, акажон!

— Ёзда янада ёқимли бўлади. Бу йил бир оз кечикдик. Дарахтларнинг тутиши анча қийинлашди.

— Э, қойил, айримлар дарахт ҳам, гул ҳам кўкармайди, деб юришарди.

— Сиз-чи? — дея Рустамов нигоҳини унга ўткир қадади. Гўё киприқлар унинг бағрини тилиб, ичкарига мўралагандай бўлди-ю, Суннатов бирпас ўзини қаерга қўйишни билолмай, довдираб қолди.

— Тўғриси айтсам, мен ҳам ишонмовдим. Аввал ўзиям шунақа бўлди-да.

— Бепарво қараса, эътибор бермаса, ҳатто одам қуриydi.

— Рост айтасиз, акажон.

— Бу боғбонларнинг, тиниб-тинчимас Нажим бобонинг иши.

— Йўғ-а, камтарлик ҳам эви билан-да, акажон, кўриб-билиб юрибмиз, ҳаммасига ўзиз бош-қош.

— Нима дейсиз, ўртоқ Суннатов?..— улар йўлак охиридан айланиб ўтиб, кўм-кўк арча рўпарасида тўхтадилар. Фавворалардан отилаётган сув зарралари арча шохларида шудринг каби йилтирарди.— Аввалги чакалакзор тузукмиди ёки бунисими?

— Э, нимасини айтасиз, акажон, шаҳар ҳуснига чиройли холдек бўлди-ку бу!

— Чакалакзор кўпроқ соя берарди,— деди сўнгра Рустамов ўзини соддаликка солиб, хотиржам овозда. Суннатов унга ялт этиб қаради: наҳотки секретарь қилган ишидан пушаймон?

— Чўлга ўхшаб қолдимикан, а? — деди Рустамов гўё ярим шубҳали, ярим хотиржам овозда. Ўз навбатида ҳамроҳининг юзига сездирмай назар солди-ю, унинг бир сесканиб тушганини, кейин дарҳол пастга кўз тикканини пайқади. Бироқ, Рустамов сир бой бермай, гўё паршонлик билан сўзида давом этди.— Ёзда бу ерлар жазирама бўлмайди, деб ўйлайсизми?

— Йў-йўқ, ҳечам жазирама бўлмайди! — шоша-пиша эътироз билдирди у.— Манави гужумлар, чинорлар вояга етса, аввалгидан ҳам салқин бўлади.

Рустамов индамай, йўлини кун ботиш сари бошлади. Таксилар тўхтайдиган бекатдан ўтиб, зина орқали пастга тушди. Суннатов индамасдан унга эргшиб бораркан, кўнглига фулгула тушар, бироқ, ҳолатини сездирмасликка уринар, «қани, охири нима бўларкан?» дегандай уйқусида юрган каби қадам босарди.

Тушликдан кейин бу майдонда яна машиналар, экскаваторлар ғовури кучайган, бузилаётган иморатларнинг тупроқларию пишиқ гишт ҳамда ёғочларини машиналар бирин-кетин ташиб кетишаётган, битта скрейпер эса бўшаган майдонларни текислаётган эди. Мирзо Улугбек мадрасаси ҳамда мақбара атрофлари аллақачон гулзорга айлантирилган, чиройли, ихчам йўлакларга асфальт ётқизилган эди. Мадраса, мақбара ҳамда катта масжид эндиликда виқор билан салобат тўкиб турарди. Биноларнинг ичи ва ташқарисида таъмирлаш ишлари ҳамон давом этарди. Рустамов ёдгорликлар ёнидан ҳамроҳини жануб томон индамасдан олиб ўтди-да, нарироқда, скрейпер ер текислаётган майдон қаршисида тўхтади.

— Масжид қариялар чойхонаси бўлади, бунн эшитгандирсиз?

— Ҳа-ҳа, эшитдим. Кўп сара иш бўлади-да, акажон.

— Мана бу ерни эса кутубхонага мўлжаллаяпмиз. Атрофлари гулзор бўлади. Йўл бўйига чинор экамиз,— у «хўш, қалай?» дегандай Суннатовга разм солди. Суннатов бу сўзларни замбарак садолари остида турган каби гарангсиб эшитарди. Энди бирдан ҳушёр тортиб, аввал кўрсатилган ерларга, кейин райком секретарига эътибор билан кўз тикди. Хаёлида эса: «Бу ерларни бежиз кўрсатмаяпти менга, бир нимани сезганга ўхшайди,— деган фикр кечди.— Ёки мақтаняптимми? Иш-

қилиб, охири бахайр бўлсин-да! Мени кўнглимдагини бу қаёқдан билсин? Агар билганда, мунақа қилмасди, тўғридан-тўғри таъзимни берарди...»

— Шаҳримизни жуда обод қилопсиз-да, акажон.— У яна тилёғламаликка ўтди.

Рустамов машинанинг орқа эшигини очиб, киринг, дегандай Суннатовга ишора қилди. Епирай, бу яна қанақа марҳамат! Бир шапалоқ уриб, яна пешонангни силлашми? Бирор амал таклиф этса ҳам ажабмас. Ахир шунча қийналгани етади-да. Қанийди шундай қилса!..

Шу фикрлар лоп этиб миясидан кечди-ю, у дарҳол ўзини машинага урди, райком секретари қисилиб қолмасин, дегандай нариги эшикка сурилиб борди-да, ярим букчайиб ўтирди. Аммо бу қилиғи ғалати туюлдим, ёнига Рустамов ўтирганидан сўнг орқага баҳузур суяниб олди.

Машина секин силкиниб борар, Рустамов шофёрга айтиб, баъзи жойларда машинани тўхтатар, Суннатовга янги қурилишларни кўрсатар, гўё ҳисоб бераётган каби район ободончилиги, қурилажак иншоотлар хусусида гапирарди.

«Ё тавба,— дерди ўзича Суннатов,— нега менга буларни кўрсатяпти? Юрагимдагини билмайди-да. Сал бўлмаса, бошига етай девдим. Тракторчи бола эплотмади. Кейин бош тортди. Мелисалардан қўрқди-да, падарлаънати... Хайрият, қўрққан экан. Буларни Рустамов билганида яқинига йўлатармиди? Ёки сезган-у, қўрққанидан кўнглимни оляптими? Чиндан ҳам бирор лавозим берса-я?.. Қошқийди...».

Аммо райком секретари у орзу қилган ишлар ҳақида мутлақо гапирмасди. Бир қурилишдан иккинчисига, у боғдан бунисига олиб борар, яна келажак ҳақида завқланиб сўзларди. Бирор соат шу тариқа юрганларидан сўнг машина саҳро ичкарисини томон чўзилиб кетган равон йўлга тушди. Йўлнинг икки тарафи ажабтовур: қорамтир-қизғиш — яланғоч ғўзапоялар; қовун-тарвуз палаклари; маккажўхорининг у ер-бу ерда сочилган поялари. Гоҳида тракторлар диққатни тортар, уларнинг ортида плуглар ер бағрини тилиб, шудгор қилиб борарди. Яна узоқ-узоқларда экскаваторларнинг хартумлари кўзга ташланар, хартумларидан янги қазилаётган зовурларнинг тупроқлари кўкка бир ўрларди-да, иккинчи тарафдаги ғарамларга соврилиб тушарди...

— Битта одамнинг ишлари шунчалик бўлади-да,— деб юборди беихтиёр Суннатов.— Аввалги раҳбарлар ҳам юрган экан-да, биз раҳбармиз деб.

— Аввало, булар битта одамнинг иши эмас, Сунна-тов. Бутун боғистонликларнинг иши. Қолаверса, бугунги қудратли техника бўлмаганда, чўлда шарқираб сув оқмаганда, бу ишларни хаёлга ҳам келтиролмасдик. Кейин, фақат бизда эмас, бутун областда, ҳатто республикада катта кўтарилиш сезиляпти.

— Лекин, акажон, одамларам, техникаям ўз-ўзидан ҳаракатланмайди. Ҳаммаси жиловдорга боғлиқ.

Худди шу пайт анча наридан, ўнг тарафдаги сўқмоқдан кичкина «Белорусь» трактори кўринди-ю, катта йўлга ўтиб, шу томонга бурилди. Унга тележка тиркалган эди. Трактор-кабинасида икки киши ўтирарди, улар машинага ишора қилиб, бир-бирларига алланималар тўғрисида гап уқтиришарди. Орадаги масофа яқин қолганда трактор йўл чеккаси томон сурилиб, секинлашди.

— Қани, Шойимбек, жиловни торт-чи, булар кимлар экан? — деди Рустамов шофёрга. Машина йўлнинг иккинчи чеккасида, трактор билан бараварлашиб, тўхтади. Райком секретари эшик очиб, ташқарига бошини чиқарди-да: — Ҳорманглар! — деди. Кабинадагилар баравар ўринларидан туриб, салом беришди. Унг қўлдаги пакана, соқол-мўйлови ўсган киши эса дарҳол пахтага отилиб тушди-ю, кулимсираб, машина сари чаққон одимлади.

Райком секретари ҳам мийиғида кулиб, пешвоз чиқаркан:

— Э, Мажид акамисиз? — дея унинг гадир-будир қўлларини сиқиб кўришди.

— Ҳа, шундай, райкўм бова, эсиздан чиқмапман.

Уларнинг сўзларига қизиқиб қолдими ёки одоб юзасидан шундай қилдими, тракторчи йигит моторни ўчирди. Машинанинг ҳам овози аллақачон тинган эди. Энди секретарь билан колхозчи ўртасидаги гап-сўзлар бема-лол қулоққа чалинарди.

— Ҳўш, аҳвол қалай?

— Ёмон эмас, бир амаллаб, томоққа ямоқ излаб юрибмиз.

— Ҳали ҳам ямоқ ташвиши денг? Ҳанузгача тирикчилик изга тушмадимиз?

— Худога шукур, тушди. Нолисак ношукур бўламмиз. Энди, ука, рўзғорди кам-кўсти тамом бўлмас экан.

— Ҳа, албатта. Лекин парво қилманг, аста-секин ҳаммасига эришасиз.

— Тўғри айтасиз, райкўм бова, нарвонни учига бирдан чиқиб бўлмайди. Янги йилдан кўпроқ ер оламан, пахтаям экаман. Боллар ёрдам беради.

— Яшанг. Шу тариқа нарвон пояларига кўтарилаверасиз-да.

— Насиб бўлса!..

— Бу, айтинг-чи, Мажид ака, овчилик ишлари қандай кетяпти?

— Ёзгача тўхтаган, райкўм бова,— у машинада қулоғи динг ўтирган Суннатовга хавотирланиб қараб қўйди.— Илонлар ер тагига кириб кетган. Унни орасига киргандай. Хў, кўрувдиз-ку?

— Ҳа, ҳа, эсимда.

— Қайтайми? — У орқасига қараб, кун чиқиш тарафдаги пастак шийпон сари ишора қилди.— Кулбамизга меҳмон бўласизларми? Кузаки асалдан тиш қавагида асраб юрганним бор.

— Йўқ, Мажид ака, бошқа маҳал. Хўш, ўзингизга йўл бўлсин?

— Эртага бозор экан,— дея кулимсираб тележкага ишора қилди. Қолган-қутган қовун-тарвуз билан кадини олиб кетобман.

— Қишга олиб қўймайсизми?

— Э, бизди қўлдан келмайди. Боллар ҳапта-ўн кунда эплаштириб қўядилар. Томоқдан нималар ўтиб кетмайди. Сал нафсни тийсак, кармон қаппаяди.

— Хайр, соғ бўлинг,— Рустамов бош тебратганча ортга бурилиб, машинага ўтирди.

* * *

Машина чўлдаги охирги икки қаватли шийпонни, унинг атрофидаги боғларни орқада қолдириб, чуқур каналга рўпара келди. Канал белига қалин бетон-плита қўйилган, у кўприк вазифасини ўтар эди. Шу кўприк устига чиққанда Рустамов шофёрга тўхташ ишорасини қилди. Нақ кўприкнинг ўртасида тормоз босилди. Суннатов райком секретарига ажабсиниб қаради. Рустамов индамасдан машинадан тушди-да, бир неча одим орқага ўтди. Суннатов ҳам ўтираверишни эп кўрмай, очиқ эшик сари сурилиб, қўрқа-пуса оёғини пастга қўйди-ю, эҳтиёткорона қадамлар ташлаб, секретарнинг ёнига борди. Кўзлари бирдан кўприкдан қуйига, айқириб оқаётган сувга тушди-ю, боши айланиб, кўзи тингандай бўлди. Юраги орқасига тортиб кетди. Сув анчагина пастда эди.

— Чўлда шунчалик кўп сув оқишини билмас эканман.

— Сиз кўп нарсаларни билмайсиз,— деди пинагини бузмай райком секретари. Аммо овозига зардали оҳанг қўшилгани билиниб турарди.

Рустамов яна бир неча қадам юриб, кўприкнинг бошланиш қисмида тўхтади.

— Лекин ифвони, қалам ўйнатишни яхши биласиз.

— А?— Суннатов анқайиб, турган ерида қотиб қолди, кўзлари катта-катта очилиб кетди.

— Буёққа келинг,— Рустамов ижирғаниб, унинг елкасидан тортди. Суннатов ихтиёрсиз бўйсунди.— Кўраяпсизми, буёқлар нима?— дея у ҳозиргина босиб ўтилган тарафга ишора қилди. Ҳамроҳи нима деярини билмай у кўрсатган томонга жимгина тикилиб тураверди. Тилига ҳеч бир сўз келмасди.

— Айтинг, нималарни кўраяпсиз?

— Йўлни.

— Яна нималарни?

— Шийпонларни, экинзорларни, шудгорларни.

— Хўш, яна?

— Боғлар...

— Энди буёққа келинг!— У яна Суннатовнинг енгидан тутиб, машина ёқидан судрагудай олиб ўтди-да, кўприкнинг иккинчи тарафида тўхтади.— Энди айтинг-чи, бу томонда нималарни кўраяпсиз?

Суннатов атрофга, узоқларга анграйиб қаради, бироқ кўзларига тузукроқ бирор нарса чалинмади. Фақат кун ботиш ёқда, анча олисда битта юк машинаси илонизи йўлдан чанг бурқситиб борарди. Ҳар қалай, биринчи секретарь ўша машинани сўрамаётгандир?

— Ҳеч нима йўқ-ку, Собитжон ака! Мошинадан ўзга.

— Ҳеч нима-я? Наҳотки ҳеч нима йўқ бўлса?

— Сап-сарик чўлдан бошқа ҳеч нима йўқ-да, Собитжон ака.

— Ҳа, мана энди ўзингизга қелдингиз, Суннатов,— деди Рустамов.— Шу ёқнинг чўллигини тан оласиз-а?

— Чўлни — чўл, боғни боғ дейдилар-да. Анави ёқ энди чўл эмас.

— Боғистон-чи? Марказий хиёбон-чи?

— У ер шаҳ-шаҳар... О-обод...

— Шунини тан оласизми?

— Ҳа... о-оламан...

— Унда нега...— деди-ю, Рустамов сўзининг давоми-ни айтолмади, негадир айтгиси келмади. Унинг ўз оғзидан иқрор бўлишини кутди. Бироқ, Суннатовга разм солган киши бу иқрорлик анча мушкул кечинини сезиши қийин эмасди.

— Менга алам қилувди...— Ниҳоят зўрға пичирлади Суннатов.— Шундай яхши жойимдан маҳрум қилдиз... Аламзадайдим...

— Шерикларингиз-чи?

Суннатов индамай ерга қаради. Рустамовнинг вужудида бир нима ўрмалаб, миясига кўтарилгандай бўлди. Рўпарасида бош эгиб, соядай садосиз турган киши на-зарида одам эмас, шунчаки икки оёқли махлуқдай туюлди. Ахир қарийб бир йилдан бери унга озор беради: юмалоқ хат устига юмалоқ хат ёзади, яна нималарни-дир ўйлаб чиқаради.

— Улар ҳам аламзадамиди?

Суннатов секретарга хавотирланиб қаради. Аммо ёниб турган нигоҳларга тоб беролмади, кўзларини бошқа ёққа олиб қочди.

— Хўш, айтинг-чи, аламзада, мен ариза бериб бўшасам ёки бирор нарса бўлсам, нимага эришардингиз?

— Ундай деманг...

— Гулом тракторчига қанча пул бердингиз?

Суннатов бақадай бақрайиб қолди, ранги ўликники сингари оқариб кетди. Орага бир лаҳзалик сукут чўкди. Фақат сувнинг гувиллаб оқиши, гулдуросигина эшитиларди.

— Биламан, ҳозир айтмайсиз. Лекин пайти келадики...

— Ҳай, ҳеч... ҳеч нима бўлмади-ку?

— Сизга қолса бўларди.

— Улай агар, Собитжон ака, иш ўшангача бормасди.

— Қўйинг, бунақа аҳмоқона гапларни. Билмай қилинган камчиликни, ҳатто хатоларни кечириш мумкин, Суннатов! — деди босиқ, қатъий овозда Рустамов.— Лекин одамларга атайлаб балчиқ чаплашни, суиқасдлар уюштиришни асло кечириб бўлмайди.

— Мени яхши ишга кўтаринг, амал беринг! — дея ёлворди саросимали оҳангда Суннатов.— Аввалги ўрнимни берсангиз ҳам майли. Кейин кимлигимни кўрасиз.

— Уша ўрнингизда ишлаётган йигит-чи? Сиздан фарқи борми?

— Бор.

— Узгариш қиляптими?

— Ҳа. Уни яна кўтаринг, Собитжон ака, мени олинг. Нима десангиз, бераман. Бор бисотим сизники. Хизматизда бўламан...

— Ифлос! Қоракуя! — деди бўғиқ овозда Рустамов.— Йўқ, Суннатов, шахсий хизматимни бажарадиган киши менга керак эмас, халққа ҳам, партияга ҳам керак эмас.

Яхшиси, ана, ўзингизни каналга отинг, қора доғларингизни мана шу сув ювсин... Йўқ, Суннатов, сиздан сув ҳам ҳазар қилади. Сиз сувни ҳам булғайсиз.

— Собитжон ака, мени кечиринг! — Суннатов бирдан икки қўлини кўксига босиб, тиз чўкди. — Кўзим мошдай очилди, Собитжон ака, бир умр хизматизда бўлай, болачақайизди ҳузурини кўринг. Менга амал беринг!

— Э-ҳа! — Рустамов ижирғаниб, машина томон юрди, Суннатов тиззалагудек бўлиб унга эргашиди. — Садқан одам кет-э.

— Биламан, сиз бағри кенг одамсиз, Собитжон ак... акажон.

— Бағри кенгликнинг ҳам чегараси бор, — Рустамов шилимшиқ, бадбўй нарсани итқитгандай қўлини силтади-да, очиқ турган эшикдан кириб, машинага ўтирди. Дарҳол эшик қарс этиб ёпилди. — Ухлаяпсанми, Шойимбек, қани бўл, ҳайда!

— У киши...

— У кишим қоладилар. Шу ердан тирноқ билан ер очмоқчилар, шўр ерларга хат, юмалоқ хат битмоқчилар...

Машина қўзғалиб, бир оз юрганидан сўнг Собит Рустамов орқа деразадан канал сари секин разм солди. Суннатов бош эгганча сеҳрланган каби ҳамон ўрнида қотиб турарди.

«Чакки қилдим, — дея ўйлади у лабларини қимтиб. — Ўзини каналга отса-я?! — Бирдан қўрқиб кетиб, орқасига ўгирилди. Энди Суннатов ўрнидан қўзғалган, шиллиқ қурт сингари судралиб, машина изига тушган эди. Ҳадемай қурт етиб келиб, унга ёпишадигандай Рустамов сесканиб кетди. — Жон ширин. Бунақалар ор-номусни, ориятни билмайдилар!..» — Рустамов ўриндиққа суяниб, кўзини юмди. Бу пайтда қуёш ҳам булутлар орасига шўнғиб, уфқда кўздан ғойиб бўлган эди. Бироқ, унинг олтинранг нурлари булутлар бағрини тилиб, чиройли шафақ ҳосил қилган — эртанги нурафшон кундан дарак берарди...

На узбекском языке

МУХАММАД САЛАМ

РАВНОВЕСИЕ

Роман

Тақризчи **Озод Шарафиддинов**

Редакторлар А. Абдумажидов, А. Обиджонов. Рас-
сом Б. Холмирзаев. Расмлар редактори Р. Зуфаров.
Техн. редактор Н. Мирзаева. Корректор Б. Вахрамова.
ИБ № 1386. Теришга берилди 31.06.84. Босишга рухсат этилди
23.11.84. Р—13239. Формати 84×108¹/₃₂. 3-босма қоғозга «Лите-
ратурная» гарнитурда юқори босма усулида босилди. Восма
листи 6,5. Шартли босма листи 10,52. Шартли кр.-отт. 10,94.
Нашр листи 11,83. Тиражи 30.000. Вуюртма № 4467. Баҳоси
70 т. Шартнома 85—84. Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Еш гвардия» нашриёти. Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 30.
Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриётининг Меҳ-
нат Қизил Байроқ орденли босмахонаси «Правда Востока»
кўчаси, 26.